

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ І.КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ІМЕНІ ГЕТЬМАНА
ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Кравець Наталія Петрівна

УДК 94 (477) + 32»1890/1971»

ДИСЕРТАЦІЯ

ВІЙСЬКОВА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПРОХОДИ (1891–1971)

20.02.22 – військова історія

Галузь науки: Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Всі оригінали ідентичні

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Д 35.051.25

кандидат історичних наук, доцент

Л. П. Кривизюк

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. П. Кравець

Науковий керівник: Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Кравець Н.П. Військова та громадська діяльність Василя Проходи (1891–1971).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія.

У дисертації розв’язана актуальна наукова проблема, що полягала в комплексному аналізі військової, громадської діяльності відомого українського військового, громадського діяча, підполковника Армії УНР, історика Василя Хомича Проходи.

Актуальність вивчення біографії В. Проходи пояснюється тим, що на сьогодні його постать належить до найменш досліджених українською історіографією, незважаючи на те, що він увійшов в історію України не тільки завдяки військовій діяльності в лавах армії УНР, але й культурно-просвітній праці, як член товариства «Сокіл-Батько», та багатогранній науково-публіцистичній спадщині. Науково-публіцистичні праці В. Проходи виходять за рамки винятково історичних досліджень і пов’язані з його політичною біографією, адже він брав участь у військових діях у роки Першої світової війни, був безпосереднім учасником революційних подій 1917–1921 рр. на Наддніпрянщині, перебуваючи у таборах військовополонених у співпраці з Союзом визволення України (СВУ) став одним із перших, хто розпочав українізацію старшинського складу російської армії, згодом займався просвітянською, а в еміграції – громадською та викладацькою діяльністю. Сьогодні необхідно по-новому оцінити військовий шлях В. Проходи, акцентувати вагу на його здобутках у громадсько-політичній, культурно-освітній сферах, наголосити на тих складних умовах, в яких у першій половині ХХ ст. проходило відродження української національної свідомості. Досліджуючи військові, громадсько-політичні аспекти його біографії, науковці повертаються до обставин творення української держави в роки Української революції 1917–1921 рр., долі національно-свідомої інтелігенції в міжвоєнну добу ХХ ст. та в роки Другої світової війни.

Наукова новизна одержаних результатів полягає як у постановці проблеми, так і в комплексному підході до її вирішення, що зумовлено відсутністю у вітчизняній та зарубіжній історіографії наукових робіт. У дисертації *уперше*: комплексно досліджено військову, громадську та науково-публіцистичну діяльність В. Проходи в першій половині та середині ХХ ст.; завдяки аналізу архівно-слідчої справи В. Проходи виявлено маловідомі факти біографії відомого науковця, зокрема всебічно охарактеризована його військова діяльність у роки Першої світової війни та в лавах армії Української держави, Дієвої армії УНР; обґрунтовано та доведено важливу цінність науково-публіцистичної спадщини В. Проходи; *набули подальшого розвитку проблеми*: питання національно-культурної політики Чехословаччини у міжвоєнний період ХХ ст.; проблеми адаптації офіцерів Армії УНР до нових владних режимів в еміграції; *удосконалено*: аналіз військово-політичних процесів на українських землях в роки Української революції 1917 – 1921 рр.; теоретико-ідеологічну базу сокільського руху (1923–1939 рр.).

У дисертації проаналізовано та систематизовано стан наукової розробки теми, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження.

За результатами дослідження встановлено, підґрунтя виразної національно-патріотичної свідомості В. Проходи заклали родинні цінності, а також, передусім, національно-просвітницька та культурно-освітня діяльність у таборах військовополонених Австро-Угорщини, учасником якої став сам громадський діяч. З'ясовано етапи військової служби в російській армії напередодні та в роки Великої війни (1912 р. – початок служби в 51-му пішому Литовському полку в м. Сімферополі; 1913 р. – курси прапорщиків резерву; листопад 1914 р. – звання прапорщика; австро-угорський фронт Першої світової війни; зима 1914–1915 рр. – участь у Карпатській операції російської армії, полон). Висвітлено перебування в таборах військовополонених (Йозефштадт (Йозефів), Ліберці, Брюкс (Мост), Терезієнштадт (Терезін) – етапи його національного самоусвідомлення. Констатовано, що формуванню національної самосвідомості В. Проходи сприяли різні чинники: передусім, знайомство з К. Курилом,

програмними документами Союзу визволення України (СВУ), створення українських бібліотек, хорів, драматичних гуртків у таборах, читання творів Т. Шевченка, М. Вовчка та ін.

Досліджено громадську діяльність В. Проходи в таборах військовополонених, його внесок в організацію українського життя в них. Значну увагу приділено висвітленню побутових умов проживання в таборах (за його спостереженнями). Схарактеризовано особливості міжнаціональних взаємин у тих таборах, де перебував В. Прохода, у контексті революційних подій в Російській імперії 1917 р. та початку Української революції 1917 – 1921 рр. З'ясовано сприйняття і ставлення національно свідомих українців (військовополонених), зокрема В. Проходи, до створення Української Центральної Ради, I та II Універсалів Центральної Ради, постанов перших військових з'їздів в Україні, більшовицького перевороту в Росії в жовтні 1917 р. тощо. Представлено останні місяці перебування В. Проходи в таборах військовополонених за умов погіршення стану його здоров'я, обставини повернення в Україну після гетьманського перевороту П. Скоропадського. Саме в 1915–1918 роках, за його ж словами, він сформувався як український громадський діяч, «непокірливий» борець за державність України.

Визначено внесок В. Проходи у боротьбу за державність і незалежність в роки Української революції (1917–1921). Визначено етапи воєнної діяльності В. Проходи після повернення з таборів військовополонених на територію України: від вересня 1918 р. – 1-й полк Сірої Дивізії (полковий осавул); від 27 вересня 1918 р. – 1-й козацько-стрілецький (Сірожупанний) полк Армії Української Держави (старшина, ад'ютант); від 19 січня 1919 р. – Коростенська група Дієвої армії УНР (начальник штабу); від 19 лютого 1919 р. – 1-й Сірожупанний полк Дієвої армії УНР (ад'ютант); від травня 1919 р. – польський полон у Луцьку, перебування в таборах для військовополонених у Ковелі, Вадовіце; від вересня 1919 р. – 4-й полк Сірожупанників 1-ї Рекрутської дивізії (в.о. ад'ютанта); від листопада 1919 р. – 1-а Рекрутська дивізія (в.о. начальника штабу); від квітня 1920 р. – 12-й стрілецький курінь 4-ї стрілецької бригади 2-ї

стрілецької (згодом – 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР (начальник штабу), 7-а бригада 3-ї Залізної дивізії Армії УНР (в.о. начальника штабу); від серпня 1920 р. – 4-а Сірожупанна бригада 2-ї Волинської дивізії Армії УНР (начальник оперативного відділу, начальник штабу).

Охарактеризовано напрями громадської діяльності В. Проходи в ЧСР у міжвоєнний період ХХ ст. Розглянуто внесок В. Проходи у формування суспільних цінностей студентського середовища Української господарської академії, виокремлено коло його однодумців – студентів і викладачів, серед яких – майбутні лідери національно-культурних організацій в еміграції. Відзначено, що перебуваючи в студентських громадських організаціях («Академічна громада» та ін.) у міжвоєнний період ХХ ст. він доклав чимало зусиль для захисту освітніх, національно-культурних, соціальних прав у ЧСР. Проаналізовано організаційну діяльність В. Проходи щодо становлення і розвитку українського сокільського руху в Чехословаччині, об'єднання сокільських організацій за кордоном, підтримки тісної співпраці з центром – «Соколом-Батьком» у Львові. Виділено його внесок в організаційну працю і створення теоретичних засад українських професійних громадських об'єднань в ЧСР. З'ясовано, що напередодні та в роки Другої світової війни він працював інженером з будівництва шосейних доріг, оборонних споруд, фабрик у Німеччині, Австрії, Чехії, Словаччині, Прибалтійських державах, СРСР, лише спорадично підтримуючи зв'язки з українськими громадськими організаціями, окремими їх членами.

Проаналізовано архівно-слідчу справу Василя Проходи, яка є не тільки важливим джерелом дослідження його життєвого шляху, але й тоталітаризму в УРСР і СРСР. З'ясовано обставини затримання й арешту В. Проходи наприкінці січня – на початку лютого 1945 року, перипетії слідства з 2 лютого 1945 р. до 10 вересня 1945 р.; виділено методи роботи співробітників відповідних відділів управління контррозвідки «Смерш». Уточнено окремі факти біографії В. Проходи, передусім, його участі в Українській революції 1917–1921 років, громадської діяльності в еміграції у Чехословаччині, праці в будівельних фірмах

у роки Другої світової війни. Проаналізовано тематику питань, які цікавили слідчих: військова служба в російській царській армії напередодні та початку Першої світової війни; національно-культурна діяльність у таборах військовополонених в Австро-Угорській монархії; участь в українських військових формуваннях в роки Української революції 1917 – 1921 років; боротьба проти більшовицької влади в Україні; діяльність у громадських товариствах і організаціях в еміграції в ЧСР і Німеччині: «Сокіл», «Товариство колишніх вояків Армії УНР», «Українське національне об'єднання» та ін.; праця в будівельних фірмах «на користь Німеччини» у роки Другої світової війни; інформація про діяльність еміграційного уряду УНР та зв'язки з його очільниками; «контрреволюційну націоналістичну» діяльність лідерів українських емігрантських організацій.

Акцентовано вагу на вагомих здобутках в науковій та публіцистичній сферах: упродовж 1920 – 1960-х рр. він опублікував серію статей («За державність», «Табір», «Українське село», «Сокільські вісті», «Діло» та ін.), книг та брошур, присвячених подіям Першої світової війни та Української революції, збереженню національної пам'яті, історії окремих військових угруповань (Сірожупанники), діяльності громадських організацій товариств («Сокіл», Українське товариство інженерів та ін.), лідерів Української революції (С. Петлюра). Відзначено, що його статті в періодичних виданнях стосувалися, переважно, організаційної діяльності українських громадських організацій, проблем консолідації українського руху та окремих аспектів українського державотворення.

Практичне значення отриманих результатів визначається можливостями використання її результатів для підготовки узагальнювальних праць, підручників і науково-методичних посібників з історії українського національного руху, політичної думки та формування національно-політичної еліти, а також у викладацькій практиці та популяризаторській діяльності.

Ключові слова: Василь Прохода, військова і громадська діяльність, армія УНР, ЧСР, репресії.

SUMMARY

Kravets N.P. Military and public activity of Vasyl Prokhoda(1891–1971).

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 20.02.22 – military history.

The dissertation solves a topical scientific problem, which consisted in a comprehensive analysis of military, public activities of the famous Ukrainian military, public figure, lieutenant colonel of the UPR Army, historian Vasyl Khomych Prokhody.

The relevance of studying the biography of V. Prokhoda is explained by the fact that today his figure is one of the least studied by Ukrainian historiography, despite the fact that he entered the history of Ukraine not only due to military activity in the army of the UPR, but also cultural and educational work as a member. Sokil-Batko society, and multifaceted scientific and journalistic heritage. V. Prokhody scientific and journalistic works go beyond exclusively historical research and are connected with his political biography, as he took part in military operations during the First World War, was a direct participant in the revolutionary events of 1917–1921 in the Dnieper region, being in In the POW camps, in cooperation with the Union for the Liberation of Ukraine (SVU), he became one of the first to begin the Ukrainization of the Russian army, later engaged in educational activities, and in exile – in public and teaching activities. Today it is necessary to re-evaluate the military path of V. Prokhody, to emphasize the importance of his achievements in the socio-political, cultural and educational spheres, to emphasize the difficult conditions in which in the first half of the twentieth century. the revival of the Ukrainian national consciousness took place. Investigating the military, socio-political aspects of his biography, scholars return to the circumstances of the Ukrainian state during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the fate of the nationally conscious intelligentsia in the interwar period of the twentieth century and during World War II.

The scientific novelty of the obtained results lies both in the formulation of the problem and in a comprehensive approach to its solution, which is due to the lack of domestic and foreign historiography of scientific works. In the dissertation for the first

time: military, public and scientific-journalistic activity of V. Prokhody in the first half and the middle of the XX century is comprehensively investigated; thanks to the analysis of the archival-investigative case of V. Prokhoda, little-known facts of the biography of the famous scientist were revealed, in particular, his military activity during the First World War and in the ranks of the army of the Ukrainian state, the Active Army of the Ukrainian People's Republic; substantiated and proved the important value of the scientific and journalistic heritage of V. Prokhoda; further development of the problem: issues of national and cultural policy of Czechoslovakia in the interwar period of the twentieth century; problems of adaptation of officers of the Army of the Ukrainian People's Republic to the new power regimes in exile; improved: analysis of military-political processes in the Ukrainian lands during the Ukrainian Revolution of 1917–1921; theoretical and ideological basis of the falcon movement (1923–1939).

The dissertation analyzes and systematizes the state of scientific development of the topic, the source base and theoretical and methodological principles of the study.

According to the results of the research, the basis of expressive national-patriotic consciousness of V. Prokhody was laid by family values, as well as, first of all, national-educational and cultural-educational activity in the prisoner of war camps of Austria-Hungary, in which the public figure himself became a participant. The stages of military service in the Russian army on the eve and during the Great War (1912 – the beginning of service in the 51st Lithuanian Infantry Regiment in Simferopol; 1913 – courses of reserve ensigns; November 1914 – the rank of ensign; Austro-Hungarian front of the First World War; winter 1914–1915 – participation in the Carpathian operation of the Russian army, captivity). The stay of prisoners of war in the camps (Josefstadt (Josefov), Libertsí, Brooks (Bridge), Theresienstadt (Terezín) – stages of his national self-awareness is highlighted. documents of the Union for the Liberation of Ukraine (SVU), the creation of Ukrainian libraries, choirs, drama groups in the camps, reading works by T. Shevchenko, M. Vovchko and others.

The public activity of V. Prokhody in the POW camps, his contribution to the organization of Ukrainian life in them was studied. Considerable attention is paid to

the coverage of living conditions in the camps (according to his observations). The peculiarities of interethnic relations in the camps where V. Prokhoda was held are characterized in the context of revolutionary events in the Russian Empire in 1917 and the beginning of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The perception and attitude of nationally conscious Ukrainians (prisoners of war), in particular V. Prokhoda, before the creation of the Ukrainian Central Rada, I and II Universals of the Central Rada, resolutions of the first military congresses in Ukraine, the Bolshevik coup in Russia in October 1917, etc. The last months of V. Prokhoda's stay in the POW camps under the conditions of deteriorating health, the circumstances of his return to Ukraine after the Hetman's coup of P. Skoropadsky are presented. It was in 1915–1918, according to him, that he was formed as a Ukrainian public figure, a «disobedient» fighter for the statehood of Ukraine.

V. Prokhoda's contribution to the struggle for statehood and independence during the Ukrainian Revolution (1917–1921) was determined. The stages of military activity of V. Prokhoda after the return of prisoners of war to the territory of Ukraine were determined: from September 1918 – the 1st Regiment of the Gray Division (regimental osavul); September 27, 1918 – 1st Cossack Rifle (Sirozhupanny) Regiment of the Army of the Ukrainian State (sergeant, adjutant); January 19, 1919 – Korosten Group of the Active Army of the Ukrainian People's Republic (Chief of Staff); from February 19, 1919 – 1st Sirozhupan Regiment of the Active Army of the Ukrainian People's Republic (adjutant); from May 1919 – Polish captivity in Lutsk, stay in prisoner of war camps in Kovel, Wadowice; from September 1919 – 4th Regiment of Sirozhupanniks of the 1st Recruit Division (acting adjutant); from November 1919 – 1st Recruit Division (Acting Chief of Staff); from April 1920 – 12th Rifle Hut of the 4th Rifle Brigade of the 2nd Rifle (later – 3rd Iron) Division of the UPR Army (Chief of Staff), 7th Brigade of the 3rd Iron Division of the UPR Army. Fr. Chief of Staff); from August 1920 – Sirozhupan Brigade of the 2nd Volyn Division of the Army of the Ukrainian People's Republic (Chief of Operations, Chief of Staff).

The directions of public activity of V. Prokhoda in Czechoslovakia in the interwar period of the XX century are characterized. V. Prokhoda contribution to the

formation of social values of the student environment of the Ukrainian Academy of Economics is considered, the circle of his like-minded students and teachers is singled out, among whom are future leaders of national-cultural organizations in exile. It is noted that being in student public organizations («Academic Community», etc.) in the interwar period of the twentieth century the made considerable efforts to protect educational, national, cultural, and social rights in Czechoslovakia. V. Prokhoda organizational activity on the formation and development of the Ukrainian falconry movement in Czechoslovakia, association of falconry organizations abroad, support of close cooperation with the center – «Falcon-Father» in Lviv is analyzed. His contribution to the organizational work and creation of theoretical foundations of Ukrainian professional public associations in Czechoslovakia is highlighted. It was found out that before and during the Second World War he worked as an engineer for the construction of highways, fortifications, factories in Germany, Austria, the Czech Republic, Slovakia, the Baltic States, the USSR, only sporadically maintaining ties with Ukrainian NGOs, some their members.

The archival-investigative case of Vasyl Prokhoda is analyzed, which is not only an important source for the study of his life, but also totalitarianism in the USSR and the USSR. The circumstances of V. Prokhoda's detention and arrest in late January-early February 1945, the vicissitudes of the investigation from February 2, 1945 to September 10, 1945 were clarified; methods of work of employees of the corresponding departments of management of counterintelligence «Smersh» are allocated. Some facts of V. Prokhoda's biography, first of all, his participation in the Ukrainian revolution of 1917–1921, public activity in emigration to Czechoslovakia, work in construction companies during the Second World War are specified. The topics of questions of interest to investigators were analyzed: military service in the Russian tsarist army on the eve and beginning of the First World War; national and cultural activities in POW camps in the Austro-Hungarian monarchy; participation in Ukrainian military formations during the Ukrainian Revolution of 1917–1921; struggle against the Bolshevik government in Ukraine; activities in public societies and organizations in exile in Czechoslovakia and Germany: «Falcon», «Society of former soldiers of the

Army of the Ukrainian People's Republic», «Ukrainian National Union», etc.; work in construction companies «in favor of Germany» during the Second World War; information on the activities of the emigration government of the Ukrainian People's Republic and relations with its leaders; «Counter-revolutionary nationalist» activities of the leaders of Ukrainian emigrant organizations.

Emphasis is placed on significant achievements in the scientific and journalistic spheres: during the 1920s and 1960s he published a series of articles («For Statehood», «Tabor», «Ukrainian Village», «Sokilski Vesti», «Dilo», etc.), books and brochures on the events of the First World War and the Ukrainian Revolution, the preservation of national memory, the history of individual military groups (Sirozhupanniki), the activities of public organizations (Sokil, Ukrainian Society of Engineers, etc.), leaders of the Ukrainian Revolution (S. Petliura). It is noted that his articles in periodicals concerned mainly the organizational activities of Ukrainian public organizations, the problems of consolidation of the Ukrainian movement and certain aspects of Ukrainian statehood.

The practical significance of the results is determined by the possibility of using its results for the preparation of generalized works, textbooks and scientific manuals on the history of the Ukrainian national movement, political thought and the formation of national political elite, as well as in teaching practice and promotion.

Key words: Vasyl Prokhoda, military and public activity, army of the Ukrainian People's Republic, Czechoslovakia, repressions.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії, розділи у колективних монографіях

1. Сова А.О., Кравець Н.П. Українсько-чеські відносини в контексті діяльності гімнастичних товариств «Сокіл»(кінець XIX ст. – 1914 р.). *Міжнаціональні відносини в Україні у XX – на початку XXI ст. Західні землі.* Львів, 2020. С.9–22.

Статті у фахових наукових виданнях

2. Кравець Н.П. Національно-культурна діяльність Василя Проходи у таборах військовополонених Австро-Угорщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2018. Вип. 31. С. 203–212.

3. Kravets N. Civilactivityof Vasyl Prohodaduring the emigrationin ĀSSR (1922 – 1939). *Journalofhumanitiesandsocialsciences*. 2019. № 1(10). С.17–28.

4. Кравець Н.П. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело роки Української революції. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2020. Вип. 33. С. 331–342.

5. Кравець Н.П. Формування світогляду Василя Проходи: етапи, особливості. *Virtus*.2021. № 51. S. 36–45.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

6. Кравець Н.П. Василь Прохода – організатор і дослідник українського сокільства в ЧСР. *Новітня доба*. 2017. Вип. 5. С.183–190.

Статті апробаційного характеру

7. Кравець Н.П. Військова діяльність Василя Проходи. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Людина і техніка в визначних битвах світових воєн ХХ століття»*. Львів: НАСВ, 2017. С. 126–127.

8. Кравець Н.П. Українське військо в національній революції 1917–1921 рр. в мемуарній і науковій спадщині Василя Проходи. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Українське військо в національній революції 1917–1921 рр.» (до 100-річчя армії УНР)*. Львів: НАСВ, 2017. С. 107–109.

9. Кравець Н.П. Архівно-слідча справа Василя Проходи – джерело дослідження радянської репресивно-каральної системи у роки Другої світової війни і післявоєнний період. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)»*. Львів: НАСВ, 2018. С. 105–107.

10. Кравець Н.П. Василь Прохода – перший дослідник історії «сірожупанників». *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції*

(Львів, 25–26 червня 2019 р.) «Людина і техніка в визначних битвах світових воєн XX століття». Львів: НАСВ, 2019. С. 181–183.

11. Кравець Н.П. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело. *Fundamental and applied research in the modern. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (Бостон, 18-20 листопада 2020 р.)*. 2020. С. 590–599.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка

ТУА – Товариство українських агрономів.

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УГА – Українська господарська академія

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

укр. – український

УНР – Українська Народна Республіка

упоряд. – упорядник

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДП – Українська соціал-демократична партія

у-т – університет

УТГІ – Український Технічно-Господарський Інститут

УТГІ – Український технічно-господарський інститут (Регензбург).

УТТ – Українське технічне товариство (Львів).

УЦК – Український центральний комітет

УЦР — Українська Центральна Рада

ф. – фонд

ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАЛ України — Центральний державний історичний архів України у Львові

ЧА – Червона армія

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографічний огляд	21
1.2. Джерела	38
1.3. Методологія дослідження	46
Висновки до розділу 1	53
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ. ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	
2.1. Родинне оточення. Служба в російській армії	56
2.2. Громадська діяльність у таборах військовополонених в Австро-Угорщині	70
2.3. Військова діяльність	80
Висновки до розділу 2	110
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ В ЧСР	
3.1. Навчання і праця в Українській господарській академії	112
3.2. Діяльність в українських громадських організаціях	130
Висновки до розділу 3	154
РОЗДІЛ 4. У ЖОРНАХ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ	
4.1. Арешт і слідство	157
4.2. На засланні. Повернення до мемуарно-публіцистичної діяльності	173
Висновки до розділу 4	187
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТКИ	233

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі українського державотворення помітне істотне зростання зацікавленості науковцями біографічним жанром, що дозволяє повернути широкій громадськості несправедливо забуті в роки радянської влади імена відомих українських військових, громадсько-політичних діячів. Із поміж них – Василь Хомич Прохода – український військовий, громадсько-політичний і культурний діяч, підполковник Армії Української Народної Республіки (УНР), історик, науковець і публіцист. На сьогодні його постать належить до найменш досліджених українською історіографією, незважаючи на те, що він увійшов в історію України не тільки завдяки військовій діяльності в лавах армії УНР, але й культурно-просвітній праці, як член товариства «Сокіл-Батько», та багатогранній науково-публіцистичній спадщині.

Науково-публіцистичні праці В. Проходи виходять за рамки винятково історичних досліджень і пов'язані з його політичною біографією, адже він брав участь у військових діях у роки Першої світової війни, був безпосереднім учасником революційних подій 1917–1921 рр. на Наддніпрянщині, перебуваючи у таборах військовополонених у співпраці з Союзом визволення України (СВУ) став одним із перших, хто розпочав українізацію старшинського складу російської армії, згодом займався просвітянською, а в еміграції – громадською та викладацькою діяльністю. Сьогодні необхідно по-новому оцінити військовий шлях В. Проходи, акцентувати вагу на його здобутках у громадсько-політичній, культурно-освітній сферах, наголосити на тих складних умовах, в яких у першій половині ХХ ст. проходило відродження української національної свідомості. Досліджуючи військові, громадсько-політичні аспекти біографії В. Проходи, науковці повертаються до обставин творення української держави в роки

Української революції 1917–1921 рр., долі національно-свідомої інтелігенції в міжвоєнну добу ХХ ст. та в роки Другої світової війни.

Наукова проблема дослідження полягає в комплексному аналізі військової і громадської діяльності В. Проходи, а також у всебічному аналізі його науково-публіцистичних здобутків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамах науково-дослідної теми відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі». Номер державної реєстрації 0118U003905.

Мета дисертаційної роботи – проаналізувати військову, громадську діяльність та науково-публіцистичні здобутки Василя Проходи в контексті військових, суспільно-політичних та соціокультурних процесів першої половини та середини ХХ ст.

Відповідно до поставленої мети визначено **завдання**:

- з'ясувати особливості формування світогляду;
- простежити військовий шлях, громадську працю у роки Першої світової війни, Української революції 1917–1921 рр.;
- дослідити напрями громадсько-політичної діяльності у Чехословаччині (ЧСР) у 1920 – 1930-х рр.
- проаналізувати особливості арешту, слідства й заслання;
- схарактеризувати здобутки в науково-публіцистичній та педагогічній сферах.

Об'єкт дослідження – Перша світова війна, Українська революція 1917–1921 рр., суспільно-політичні процеси на українських землях та еміграції у першій половині та середині ХХ ст.

Предмет дослідження – військова й громадська діяльність та науково-публіцистична спадщина Василя Проходи.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження визначені періодом життя та діяльності В. Проходи – 1891–1971 роки.

Методами дослідження. Робота носить комплексний характер, тому передбачає дослідження військової та громадсько-політичної діяльності В. Проходи шляхом використання принципів науковості, історизму, об'єктивності, системності, конкретності, логічності та україноцентризму. У дослідженні використані загальнонаукові методи історичного пізнання, зокрема, історичний при аналізі історіографічної та документальної бази, завдяки чому вдалося послідовно й детально відтворити життєвий шлях В. Проходи; логічний метод при аналізі досліджуваних процесів сприяв всебічному розгляду основних етапів його біографії; хронологічний (дозволив відобразити діяльність у громадсько-політичних організаціях).

Спеціальні історичні методи, зокрема історико-генетичний, системний, історико-порівняльний, кількісний, історико-біографічний, ретроспективний дозволили детально вивчити військовий шлях В. Проходи, виявити роль політичних чинників на процес кристалізації його національно-патріотичного світогляду. Оскільки ключове значення серед використаних джерел належить спогадам, різножанровим архівним документам, до них було застосовано міждисциплінарні методи, зокрема формально-юридичний, історико-правовий, порівняльно-правовий. Поєднання зазначених принципів і методів дозволили реалізувати мету та розв'язати наукові завдання.

Наукова новизна отриманих результатів.

Уперше в українській історіографії:

– комплексно досліджено військову, громадську та науково-публіцистичну діяльність В. Проходи в першій половині та середині ХХ ст.;

– завдяки аналізу архівно-слідчої справи В. Проходи виявлено маловідомі факти біографії відомого науковця, зокрема всебічно охарактеризована його військова діяльність у роки Першої світової війни та в лавах армії Української держави, Дієвої армії УНР;

– обґрунтовано та доведено важливу цінність науково-публіцистичної спадщини В. Проходи.

Набули подальшого розвитку проблеми:

– питання національно-культурної політики Чехословаччини у міжвоєнний період ХХ ст.;

– проблеми адаптації офіцерів Армії УНР до нових владних режимів в еміграції;

Удосконалено:

– аналіз військово-політичних процесів на українських землях в роки Української революції 1917 – 1921 рр.

– теоретико-ідеологічну базу сокільського руху (1923–1939 рр.).

Практичне значення отриманих результатів визначається можливостями використання її результатів для підготовки узагальнювальних праць, підручників і науково-методичних посібників з історії українського національного руху, політичної думки та формування національно-політичної еліти, а також у викладацькій практиці та популяризаторській діяльності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли всебічну апробацію на засіданнях кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: Міжнародна науково-технічна конференція «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 2017, 2018); Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 2018, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Застосування Сухопутних військ Збройних сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 2019).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертаційній роботі наукові положення, рекомендації, висновки належать особисто авторці та її науковим напрацюванням. Дослідження є самостійною науковою працею, в якій

представлено військову та громадсько-політичну діяльність В. Проходи. Розділ колективної монографії, написаний у співавторстві з А. Совою, особистий внесок автора становить 50%. Решта статей написано одноосібно.

Публікації. Основні концептуальні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено в одинадцяти публікаціях, зокрема у розділі колективної монографії, чотирьох наукових фахових статтях, одній статті, яка додатково відображає результати дисертаційної роботи та п'ятьох статтях апробаційного характеру.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг рукопису – 234 с. (основний текст – 192 с., список використаних джерел нараховує 468 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

В. Прохода – відомий військовий та громадсько-політичний діяч, діяльність якого у роки Першої світової війни та післявоєнний період належним чином не відображена в українській та зарубіжній історіографії. Історіографія дослідження охоплює два тематичних блоки: 1) військово-політична діяльність В. Проходи у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) та післявоєнний період (1919–1921 рр.); 2) громадська діяльність в еміграції в міжвоєнний період ХХ ст.

Розглядаючи дослідження *першої тематичної ніші* зауважимо, що уже в 1914 р. В. Прохода був направлений на австро-угорський фронт Першої світової війни (молодший офіцер 53-го піхотного Волинською полку), проте 27 січня 1915 р. уперше потрапив до австрійського полону. У таборі полонених старшин російської армії спершу в Терезині (Чехія) був одним із засновником «Малоруской» бібліотеки та драматичного гуртка. У 1917 р. ці гуртки в національно-культурній співпраці з Союзом Визволення України були одними з перших, які включились до українізації старшинського табору в Юзефові. Згодом, перебуваючи у полоні в таборі для військових Терезієнштадт був одним з ініціаторів створення українських громад та формування у 1918 р. в таборі Йозефштадт 1-ї козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії. Окреслені фрагменти його біографії частково відображені у низці науково-публіцистичних працях українських та іноземних учених.

Передусім виокремимо наукові праці, які присвячувалися подіям Першої світової війни, історії створення СВУ та культурно-просвітній діяльності членів товариства в таборах військовополонених. У 1918–1939 рр. фактологічні

підвалини, теоретичні підходи, оціночні характеристики досліджуваної проблеми заклали українські громадсько-політичні діячі, науковці, які, здебільшого, були одночасно й історіографами українського національного руху.

У роки Першої світової війни з'явилися дослідження Л. Цегельського [421, 422], В. Темницького [402], М. Лозинського [311]. М. Возняка [174, 175], О. Скоропис-Йолтуховського [382, 383] Т. Меленя [319] та ін., які присвячувалися українським громадсько-політичним організаціям (СВУ, ЗУР), першим національним військовим формуванням.

На особливу увагу заслуговують праці К. Левицького [297, 298] та О. Назарука [331, 332], в яких з певним відбитком суб'єктивізму продемонстровано зародження українського національного руху в Галичині та його взаємозв'язок із Наддніпрянщиною. Політики намагалися об'єктивно висвітлити діяльність СВУ у таборах військовополонених та показати значення українських військових формувань у тодішньому в суспільно-політичному житті.

Особливості формування національної свідомості українців Російської імперії яскраво проілюстрував В. Дорошенко [219, 221]. Автор показав постійні прагнення українського народу до самостійності. «У 1917 р перетворився український народ із сирої етнографічної маси в новочасну націю», – писав він. Того ж року побачила світ «Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 р.» [348] – збірник статей про культурне, економічне й політичне життя українського народу по обидві сторони австрійсько-російського кордону.

Член СВУ І. Бочковський у розвідці «Національна справа» [147] ґрунтовно проаналізував зв'язки між національним самовизначенням та політичною самостійністю народів, уважав національну справу поряд із соціальною однією з найважчих проблем нової доби. Чималий внесок у розробку проблем дотичних із досліджуваною темою здійснив В. Липинський [302], який вважав українську національну ідею головним чинником об'єднання всіх українських земель в

єдиній національній державі, а боротьбу за державний суверенітет – найважливішим вихідним пунктом політичної програми самостійницьких і народно-демократичних сил.

Значну цінність становлять тогочасні численні праці та статті польських, австро-німецьких істориків, політиків, економістів та публіцистів [444, 449, 450, 452,]. У розвідках іноземців охарактеризовано плани Центральних держав щодо України, фрагментарно висвітлено змагання ЗУР за державну незалежність, показано загарбницькі плани Росії щодо слов'янських народів.

Українська та зарубіжна історіографія міжвоєнного періоду ХХ ст. висвітлює також соціальні, економічні, культурно-освітні аспекти української еміграції в Чехословаччині. У руслі досліджуваних проблем заслуговують на увагу наукові студії, які присвячувалися Українській господарській академії в Подебрадах (чеськ. Poděbrady). Першими дослідниками її науково-організаційної діяльності стали випускники та лектори навчального закладу. Завдяки їх старанням підготовлено низку монографій: «Українська Господарська Академія» (Прага, 1923), «Українська Господарська Академія»(Подебради, 1926), «Українська Господарська Академія»(Прага; Подебради, 1931, 1932), «Українська Господарська Академія в ЧСР 1922–1935» (Нью-Йорк, 1959), «Українська господарська академія в Ч. С. Р., Подебради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут, Подебради; Регенсбург; Мюнхен, 1932–1972» (Нью-Йорк, 1972). В. Прохода неодноразово згадується у книгах як в статусі студента [415].

С. Наріжний у монографії «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша» (Прага, 1942) в розділі, присвяченому Українській господарській академії, також неодноразово згадував В. Проходу серед осіб, які у 1927–1935 рр. закінчили її з «титулом інженера» (1927 рік випуску) та серед українців, які в 1931 р. перебували в складі педагогічного працівників у статусі асистента професора. У двадцять дев'ятому розділі («На Закарпатті») автор з'ясував значення праці

емігрантів, зокрема В. Проходи, для національного відродження «Срібної Землі» [337].

У повоєнні роки розпочався новий етап у вивченні військово-політичної діяльності В. Проходи. Багато уваги цій темі приділяли колишні діячі СБУ, «сірожупанники», відомі українські громадсько-політичні діячі. Назвемо передусім наукові розвідки В. Дорошенка [215, 222, 223], М. Стахіва [396] та М. Грушевського [198]. Останній, зокрема, одним із перших почав розглядати Україну як національно-державний організм із давньою історією, визначив витоки української самостійності та державності.

У ґрунтовних дослідженнях М. Голубця [191], О. Назарука [331, 332], С. Томашівського [408] окрім історії українського національного руху та громадсько-політичного життя, розглянуто історію заснування СБУ, ЗУР, їх політичну діяльність у справі вирішення українського питання, національно-освідомлювальну та культурно-освітню діяльність у таборах військовополонених і серед українського населення на Волині. Водночас у цей період з'явилися публікації про розвиток українського самостійницького руху, українську національну революцію, наддніпрянську еміграцію, її співпрацю з галичанами [148, 215].

Військово-політична діяльність В. Проходи не стала предметом спеціального дослідження науковців та громадсько-політичних діячів української діаспори, однак В. Верига [164, 165], В. Гришко [196], Т. Гунчак [204], Р. Млиновецький [324], І. Нагаєвський [327], Є. Пастернак [351], С. Наріжний [336, 337], досліджуючи історію національно-визвольних змагань, вчені подали загальні оцінки діяльності культурно-просвітньої діяльності СБУ, визначили особливості бойового шляху «сірожупанників», до яких належав В. Прохода.

Так, Є. Пастернак [350], досліджуючи історію національно-визвольних змагань в першій половині та середині ХХ ст., подав загальні оцінки діяльності культурно-просвітньої діяльності СБУ, визначив особливості бойового шляху

«сірожупанників», до яких належав В. Прохода. М. Стахів в примітках до т. 7 («Вихід з кризи») багатотомного видання «Україна в добу Директорії УНР» вважав, що «докладну складку сил ворожого наступу і української оборони» подав підполковник В. Прохода в «Записках до історії Сірих» в квітні-травні 1919 р. На думку автора, він не підтримував тези про «Луцьку зраду», змалювавши тільки деякі «недотягнення» вищого командування, а не підпорядкованих йому офіцерів-командирів в районі самого Луцька. Також у діаспорі побачили світ й окремі розвідки, які безпосередньо стосувалися військової діяльності В. Проходи (Л. Битковський, П. Дубрівний, Й. Мандзенко, А. Пузицький та ін.).

Отже, констатуємо, що у діаспорі побачили світ й окремі розвідки, які безпосередньо стосувалися військової діяльності В. Проходи – Л. Битковський опублікував праці «Пам'яті полковника Василя Проходи» [139], «Василь Хомич Прохода (1890 – 1971): Біобібліографічні матеріали» [140], невідомий автор присвятив В. Проході працю «Підполковник Василь Прохода (1890 – 1971)» [211].

Про В. Проходу йдеться також у праці «Вождь та військо» (Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926) [177], дослідженнях Й. Мандзенко «Сірожупанники. Табір полонених українських старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина» [316], А. Пузицького «Бої Сірих за Коростень. Рік 1919» [366], П. Дубрівного «Сірожупанники (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія)» [226].

Українська радянська історіографія 40 – 80-х рр. ХХ ст. розглядала національно-визвольний рух лише з позицій класової боротьби, а українську національну революцію – ілюзорною альтернативою «радянській державності» в Україні. Історичну школу, що сформувалася в Україні у 20-х рр., було розгромлено, а її представників, які мали сміливість самостійно мислити і віддавали належне об'єктивному висвітленню фактів, усунуто від наукової роботи, а згодом – репресовано. Від істориків вимагали тільки обґрунтувати ленінську концепцію про «буржуазність» та «контрреволюційність» українських

партій та урядів, висвітлювати «соціалістичний» характер революційних подій і перетворень в Україні.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано в узагальнюючих працях з історії України, однак без авторських концептуальних змін. Історики переконували, що «народні маси» не сприймали національних гасел, заперечували більш вільний національний розвиток українців в Австро-Угорщині, ніж у Росії, зазначали, що галичани й буковинці прагнули до возз'єднання з українським народом тільки у складі Росії. У цих публікаціях наголошено, що національно-визвольний рух не відображав суспільних інтересів і прагнень більшості народу, був контрреволюційним за своїм характером, а діяльність керівників українського національного руху трактувалося як антинародна. СБУ характеризували як «шпигунський розвідувально-диверсійний центр», який українські буржуазні націоналісти створили на кошти спецслужб Австро-Угорщини та Німеччини.

У деяких тогочасних публікаціях ГУР, СБУ та ЗУР зображено як радикальні націоналістичні організації, ворожі українському народові [285, 426]. Ставлення радянської науки до діяльності українських політичних організацій в роки Першої світової війни яскраво відображено в тезі В. Осетинського: «...як напередодні, так і під час Першої світової війни, українські буржуазні націоналісти ніякої власної програми не мали, а виконували завдання іноземних капіталістів» [340]. І. Компанієць акцентував на тому, що між ГУР і СБУ встановився «спільний фронт в антинародній діяльності» [266]. І. Курас [291] опублікував декілька монографій, в яких подав великий фактичний матеріал, чим заклав основу для наступних дослідників історії українських політичних партій початку ХХ ст.

Починаючи із 1990-х рр. розпочався новий етап осмислення національного руху та діяльності політичних партій, становлення самостійності України [237]. Науковці поглибили інтерес до окремих складових досліджуваної проблеми. Зауважимо, що у цей період з'явилася й поодинокі праця, яка безпосередньо

присвячувалася В. Проході – Р. Коваль у 2007 р. опублікував дослідження «Тернистий шлях кубанця Проходи: До історії 1-ї Сірої, 2-ї Волинської і 3-ї Залізної дивізій Армії УНР» [257, 258, 259].

«Українську державу в 1917-му та подальших роках творили українці різних земель, не лише наддніпрянці та галичани, – писав Р. Коваль. – Активну участь у державному будівництві та формуванні збройної сили українського народу взяли й кубанці. В лавах Армії УНР та повстанських загонів вони виконували свій обов'язок перед Батьківщиною. Одним із тих, хто до кінця пройшов страдницький шлях служіння Вітчизні, був і підполковник Армії УНР, історик та журналіст, уродженець Кубані Василь Прохода. Його біографія настільки багата на драматичні події, що можна було б зняти на їхній основі багатосерійний пригодницький кінофільм» [257, с. 5].

У книзі Р. Ковалю знаходимо цікаві спостереження: «Батьківщиною української непокірливості треба вважати Запорозьку Січ...» – так почав автобіографічну книгу Василь Прохода. Саме національну українську непокірливість вважав він головною рисою свого характеру, яка й визначила його життєвий шлях. Цей шлях, що проліг через дві світові війни, тяжкі фронти Українських визвольних змагань, австрійський, два польських і російський полони, тюрму, каторгу й дві еміграції, він пройшов гідно і чесно» [257, с. 5].

Автор відзначає, що хоч матір'ю Василя Проходи була росіянка, та він росіянином себе ніколи не вважав, до них не пнувся, а завжди відчував природний зв'язок спочатку з «хохлами», а потім – з українцями. Коли 1919 року йому порадили «записатися до росіян», він страшенно здивувався – настільки пропозиція видалася дикою [96, с. 347].

Р. Коваль зазначав, що обожнюючи правду і вірячи в її кінцеву перемогу над силами зла, Василь Прохода все своє тернисте життя був вірний честі й чесності, навіть у ставленні до ворога! Навіть тоді, коли це йому шкодило, ламало життя і загрожувало в'язницею. Він був відвертим і з тими, хто хотів знищити його [257, с. 6]. На думку дослідника, Василь Прохода скромно називає

себе звичайним українцем. Мабуть, це єдина неправда, що пролунала з його уст... Якби він був звичайним українцем, іншими словами, якби таких непокірливих і твердих українців, як Василь Прохода, були мільйони, то нашого народу ніхто б не поневолив [257, с. 6]. Додамо, що військово-політична діяльність В. Проходи також фрагментарно проаналізована І. Срібняком [394].

Важливе значення для дослідження історії створення і діяльності СВУ, розуміння загальних процесів суспільно-політичного життя України на початку ХХ ст. мають праці Я. Грицака [194], Я. Дашкевича [206], Я. Калакури [246], К. Кондратюка [269], М. Кравця [276], М. Кугутяка [282], В. Литвина [303], М. Литвина [304, 305], О. Реєнта [373, 374], В. Солдатенка [387] та ін. Ідейно-політичні засади українських партій напередодні Першої світової війни досліджено у працях М. Кармазіної [250], І. Калмакана і О. Бриндака [249]. Зміни в українському соціал-демократичному русі в 1907–1914 рр. отримали оцінку в публікаціях В. Головченка [189] та Ю. Левенця [295]. Зовнішньополітична орієнтація західноукраїнських політиків у згаданий період знайшла відображення у наукових працях О. Добржанського [213, 214], В. Ковальчука [262], А. Круглашова [280]. Додамо, що М. Ковальчук у монографії «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння» (Київ, 2006) використовує праці В. Проходи «Записки до історії Сірих або Сірожупанників» (Ч. 2, 1928), «Вождь та військо» (Прага, 1930).

Історію та етапи формування наддніпрянської політеміграції напередодні Першої світової війни досліджують І. Патер [355, 356] та Л. Качмар [254]. Останній, зокрема, вважає, що «вплив галицького середовища і загострення міжнародної ситуації призвели до утвердження серед частини емігрантів ідеї повної незалежності України» [254]. У монографії І. Патера «Союз Визволення України: проблеми державності і соборності» [355] розглянуто генезис української самостійницької думки, програмові засади СВУ, ставлення центральних держав до вирішення українського питання [356].

Політичну позицію націонал-демократів і міжпартійну боротьбу в ГУР, ЗУР і українському парламентському представництві розкрито в дослідженнях В. Расевича [368, 369, 370]. У наукових розвідках С. Адамовича [122] проілюстровано участь наддніпрянської політичної еміграції в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель, фрагментарно проаналізовано значення СВУ в контексті тогочасних суспільно-політичних процесів. С. Попик у монографії «Українці в Австрії 1914–1918» [364] досліджує найважливіші напрями політики австрійського уряду в українському національному питанні того часу.

Окремі аспекти зв'язків наддніпрянської політеміграції з українськими політичними партіями і громадськими організаціями Галичини та Буковини розглянуто в дослідженнях Й. Черномаза [428], І. Михальського [322], О. Реєнта [373], О. Сухого [398]. Загальну картину суспільно-політичного життя на цілій українській території із залученням великої джерельної бази комплексно висвітлено у монографії О. Реєнта і О. Сердюка «Перша світова війна і Україна» [372].

Суспільно-політичні процеси початку ХХ ст. на тлі польсько-українського протистояння відображено в монографії О. Красівського [277]. Згодом Б. Бернадський дослідив політику блоків держав, що воювали щодо Волині, охарактеризував соціально-економічні та громадсько-політичні процеси в регіоні протягом серпня – лютого 1917 р. Окрім цього, у статтях В. Бернадського [134, 135] і Б. Заброварного [235] досліджено деякі аспекти співпраці стрілецтва і Бюро культурної помочі. О. Каліщук зробила спробу розкрити питання діяльності представників Галичини на теренах Волині в роки Першої світової війни [248].

Науковий доробок С. Віднянського, А. Криськова, В. Стремидла, В. Трощинського та ін. учених став основою для подальшого дослідження комплексу проблем української міжвоєнної еміграції в Чехословаччині 1920–1930-х рр. М. Павленко [343] проаналізував умови перебування й ставлення

влади до українських військовополонених та інтернованих у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії; з'ясував шляхи проникнення на територію країни представників українських військових формувань. В. Піскун у монографії «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.)» (Київ; Нью-Йорк, 2006) окреслила основні політичні групи, навколо яких гуртувалася, зокрема, еміграція в ЧСР. У публікаціях Т. Бровченко розглянуто нормативно-правову базу перебування української еміграції в ЧСР. Українське еміграційне студентство в ЧСР стало об'єктом дослідження О. Дудник, О. Гуменюк. О. Песчаній, О. Уткін присвятили свої дослідження аналізу діяльності Української господарської академії. Комплексному аналізу виникнення та діяльності професійних громадських об'єднань українських емігрантів (у більшості з них брав участь В. Прохода) в Чехословаччині протягом 1923–1939 рр. присвячено дослідження А. Яворського.

Іноземні науковці, звичайно, не досліджували військово-політичну діяльність В. Проходи у 1914–1921 рр., однак присвятили чимало уваги проблемі розв'язання «українського питання» у роки Першої світової війни та післявоєнний період. Зокрема, німецький план стосовно вирішення «українського питання» подано у фундаментальній книзі німецького історика Ф. Фішера [448]. Деякі аспекти східної політики Німеччини щодо України розглядали австрійський учений Е. Цьолнер [424], а також німецькі історики Г. Гребінг [451] та Р. Марк [458]. У працях австрійського історика В. Біля [440, 441, 442] йдеться про політику Австро-Угорщини щодо українців, стосунки з СВУ.

У дослідженнях польських істориків різних поколінь значну увагу приділено вивченню українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. в Австро-Угорській та Російській імперіях. Зокрема Г. Батовський [439], Т. Ольшанський [457], А. Хойновський [445] применшують державотворчі можливості українських політичних організацій, національної еліти у вирішенні долі свого народу. М. Клімецький [453], Е. Коко [454, 455], С. Стемпень [460,

461, 462] виділяють його окремішність, характерні особливості, відзначають державотворчі тенденції українців у випадку сприятливої міжнародної ситуації у Центрально-Східній Європі.

Російські історики висвітлюючи національно-визвольні рухи слов'янських народів Європи, пропагували ідею слов'янської солідарності, інтерпретуючи її з позицій «пролетарського інтернаціоналізму». Особливо це стосується праць періоду Першої світової війни, у яких Австро-Угорщину представлено як суперника Росії в боротьбі за слов'янський вплив на Балканах, а національно-визвольні змагання українців за незалежність у 1917–1920 рр. як боротьбу проти «єдності» українських та російських робітників і селян «за демократію і соціалізм» [228, 229].

Вирішення національного питання в Австро-Угорщині та Російській імперії охарактеризовано у працях російських науковців Т. Ісламова [242] та А. Айрапетова [123]. Російські геополітичні інтереси у Східній Галичині висвітлено в узагальнювальному дослідженні «История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века» [243, 244], а також дослідженнях М. Клопової [255] А. Бахтуріної [132], яка подає унікальний документальний матеріал про російські плани щодо Галичини, а також окупаційну політику Росії, із деякою заполітизованістю висвітлює питання боротьби українського народу за державність і незалежність.

Зважаючи на значний внесок В. Проходи у розвиток товариства «Сокіл-Батько», значне зацікавлення викликають наукові студії другої групи. Зазначимо, що товариство «Сокіл-Батько» упродовж останнього сторіччя у різних тематичних ракурсах неодноразово ставало об'єктом дослідження українських вчених, громадсько-політичних діячів, членів організації. На жаль, діяльність В. Проходи у цьому товаристві спеціально не вивчалася науковцями.

Перші дослідження, які присвячувалися історії створення товариства та розвитку сокільського руху з'явилися у міжвоєнний період XX ст. зусиллями членів самого товариства. Серед них виокремимо працю «Основи Сокільства»

[341] та дослідження І. Боберського «Українське сокільництво (1884–1939)» [144], у якій проаналізовано витoki сокільства, особливості становлення перших сокільських організацій та фрагментарно охарактеризовано діяльність товариства упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст.

Повоєнна радянська історіографія не могла й, зрештою, не приділяла жодної уваги українським молодіжним парамілітарним організаціям, зокрема «Соколу-Батьку». Після встановлення радянської влади у Західній Україні дослідження, пов'язані з національно-визвольним рухом, були припинені. «Історіографія радянського періоду ігнорувала події визвольних змагань українського народу, – відзначають сучасні науковці. – Протягом усього часу існування СРСР вона або замовчувала існування національних молодіжних організацій, або подавала їх діяльність, зокрема й військовопідготовчу, як негативну та відверто ворожу. Ідеологічна машина радянської доби трактувала роль національних українських молодіжних формувань у національно-визвольній боротьбі як буржуазно-націоналістичну, а військовопідготовчу діяльність галицької молоді – як контрреволюційну» [328, 329].

Праці В. Беляєва [136], М. Волянюка [179], М. Герасименка і Б. Дудикевича [186], І. Компанійця [266], І. Кулінича [284], В. Осечинського [340], Ю.Сливки [381], О. Цибко [422], В. Чередниченка [426] пропагували вороже ставлення до українського національно-культурного відродження, акцентували на міфічній боротьбі трудящих регіону за воз'єднання з Радянською Україною.

Низка досліджень радянських науковців підготовлено в контексті дослідження розвитку фізичної культури та спорту в УРСР. Серед таких робіт – праці Б. Трофим'яка «Фізична культура і спорт в Українській РСР» [411] та А. Суника «Становление и развитие в СССР истории физической культуры как науки (1917 – середина 80-х годов)» [397]. У цих роботах немає згадок про українські національно-патріотичні молодіжні організації, проте подано загальну картину розгортання спортивного руху в УРСР.

Як це не дивно, проте діаспорні вчені також надзвичайно мало уваги приділяли дослідженню комплексу проблем, які пов'язані із становленням та розвитком сокільського руху на західноукраїнських землях у період Другої Речі Посполитої. Цей факт констатували Б. Савчук та С. Колиб'юк у статті «Надбання українського зарубіжжя з вивчення історії молодіжних організацій Галичини кінця ХІХ – 30-х років ХХ ст.» [376].

Першим «синтетично-узагальнювальним дослідженням з історії українського молодіжного руху» [328] у діаспорі стала робота В. Леника «Українська організована молодь» [299]. Автор проаналізував діяльність «Сокола», «Січі», «Пласту», розкрив етапи й зміст організаційно-ідеологічного становлення об'єднань.

У 40 – 50-х рр. ХХ ст. симпатичні й провідні діячі українських парамілітарних організацій підготували й інші роботи, у яких фрагментарно охарактеризовано діяльність «Сокола-Батька» та провідних діячів організації. Серед таких робіт – дослідження Е. Жарського «25-річчя українського Спортивного Союзу» [234], Л. Шанковський підготував дослідження, яке присвятив «Пласту» та їх зв'язкам з соколами у Галичині [430]. У контексті досліджуваної теми виділимо також колективні роботи («Альманах з нагоди 25-річчя утворення Українського Спортивного Союзу» [118], «Альбом 50-ліття Пласту» [119]), а також збірники наукових праць, які присвячувалися окремим історико-географічним регіонам («Бучаччина: Історико-мемуарний збірник» [152, 333, 334], «Дрогобиччина – земля Івана Франка: збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів» [224], «Угнів та Угнівщина: Історично-меморіальний збірник» [414]).

Зауважимо, що у цей же період у США та Канаді колишні члени «Сокола-Батька» розпочали збирати матеріали та готувати «Альманах» про товариство, однак цю роботу не вдалося завершити до розпаду СРСР. «Альманах» побачив світ уже в період незалежності України та став однією з найкращих робіт, які присвячувалися багатогранній історії товариства.

Відновлення незалежності Українською державою започаткувало новий етап в історіографії сокільського руху. Починаючи із 90-х рр. ХХ ст. з'являються наукові праці, які безпосередньо присвячені спортивному руху на західноукраїнських землях. Проте, міжвоєнна діяльність товариства «Сокіл-Батька» у цих роботах охарактеризована вкрай «поверхнево», здебільшого без залучення архівних документів і матеріалів.

90-ті рр. ХХ ст. стали періодом активного вивчення діяльності парамілітарних громадських товариств «Січ», «Сокіл», «Пласт», «Січові стрільці». Особливі зусилля науковців були спрямовані на висвітлення бойового шляху легіону Українських Січових Стрільців у 1914–1918 рр. та дослідження трансформацій і зв'язку цих військових формувань із Галицькою Армією ЗУНР та Січовими Стрільцями УНР [328].

Уже у 1992 р. в Івано-Франківську була підготовлена перша робота в незалежній Україні, яка присвячувалася товариству «Сокіл» та іншим молодіжним організаціям – І. Андрухів опублікував науково-популярну працю «Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг» [128].

Наступний етап у дослідженні сокільського руху у Галичині пов'язаний із появою праці О. Вацеби «Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні» [157]. Дослідниця зуміла показати процес зародження сокільництва, виокремила провідних діячів товариства «Сокіл-Батько», проаналізувала основні акції товариства у контексті розгортання спортивного руху у Східній Галичині.

Педагогічні аспекти проблеми відображені у дослідженнях О. Винничук «Педагогічна діяльність січових товариств на західно-українських землях (1899 – 1939 рр.)» [167] та М. Пантюка «Виховання підлітків у діяльності молодіжних товариств і об'єднань в західноукраїнських землях ХІХ – поч. ХХ ст. (Історико-теоретичний аспект)» [349].

У цей же період опубліковано праці, які стосуються зародження сокільського руху в Галичині (В. Петрова «Організація і діяльність українського

товариства «Сокіл-Батько» (1894 – 1914 рр. [358]), національно-патріотичної діяльності інших молодіжних організацій, серед яких «Луг» (Б. Савчук «Луг» у контексті партійно-політичних та польсько-українських відносин у Галичині (1926 – 1939 рр.)» [377, 379]. Узагальнюючого вигляду діяльність молодіжних та парамілітарних організацій у досліджуваній період набули у дослідженнях В. Головенька [188], Л. Кривизюка [279] та Б. Трофим'яка [409].

В. Бережинський аналізуючи діяльність галицьких військово-спортивних організацій [137], зосередив увагу на їх впливі на суспільно-політичні процеси. Про те особливу увагу акцентуємо на дослідженні «Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994» [74]. У передмові видання без перебільшення відзначено, що це – унікальне ювілейне видання. На його сторінках – столітній дух українського сокілства – значущого явища національної культури й національної історії» [74, с. 2].

У виданні представлені «яскраві сторінки з життя українського сокілства, яке тривало майже 50 років – з часу заснування у Львові 1894 року першого українського осередку «Сокіл» до трагічного вересня 1939 року, коли новий поневолювач західноукраїнських земель – радянська імперія, – брутально знищила всі прояви національно-культурного життя галичан. Наступні 50 років відзначалися зумисним «забуттям»: радянський офіціоз прагнув стерти з народної пам'яті сторінки боротьби за українську свободу. Лише представники української діаспори, не криючись, берегли сокілську волелюбну ідею» [74, с.2].

На зламі ХХ – ХХІ ст. опубліковано низку дисертацій, які опосередковано знайомлять із розвитком молодіжного руху та діяльністю парамілітарних організацій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У роботах Р. Пальчевського («Український молодіжний рух на західноукраїнських землях (20-30-ті роки ХХ ст.)» [345, 346, 347]), Я. Боднар («Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття (до 1939 р.)» [144]) та О. Вацеби («Спортивно-гімнастичний рух в Західній

Україні (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.)» [159]) відображено діяльність спортивних гуртків, спортивних секцій, таких форм організації занять фізичними вправами, як мандрівки, фізкультурні паузи між уроками, ранкова гімнастична зарядка. Описано проведення таких масових заходів, як фестини, сокільські, січові, лугові спортивні свята, змагання з різних видів спорту, руханкові виступи [345, 346, 347].

На початку XXI ст. дослідження молодіжного руху на західноукраїнських землях поглибилося: побачили світ праці Г. Ващенко «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру» [160] Р. Ковалюка «Український студентський рух на Західноукраїнських землях. XIX – XX ст.» [260], та Б. Трофим'яка «Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.)» [409, 410].

Військова та військовопідготовча праця молодіжних організацій Галичини у роки Першої світової війни та міжвоєнний період XX ст. – предмет дослідження О. Дем'янюка («Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни» [207], «Товариство «Сокіл»: трансформація з фізкультурно-спортивних у військовопідготовчі організації галицької молоді» [208]) та В. Виздрика («Військово-патріотична діяльність УВО-ОУН серед української молоді Галичини (1920 – 1939 рр.)» [166]). Значний внесок «Сокола», «Лугу», «Січі» у формування українських військових організацій відзначено учасниками наукової конференції, яка у 2007 р. відбулася на Івано-Франківщині – «Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття» [306].

Загалом зауважимо, що проблема національно-патріотичного виховання української молоді – одна із центральних тем тогочасної української історіографії. Монографії О. Дем'янюка «Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за Українську державність» [209],

І. Шумського «Молодіжний рух у Західній Україні (1920 – 1939)» [433] присвячувалися інституційному оформленню молодіжних інституцій.

Знову ж таки, розглядаючи комплекс проблем, пов'язаних із оформленням молодіжного руху на початку ХХ ст. українські дослідники не могли оминати увагою діяльність товариств «Сокіл», «Січ», Пласт», «Луг». М. Чепіль охарактеризував Діяльність товариства «Луг» у формуванні національної свідомості молоді Галичини [425], А. Нагірняк проаналізував початковий період у національно-патріотичній праці товариств «Сокіл» [330], освідомлюючи працю К. Трільовського [329], А. Сова вивчив символіку українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг» у Галичині (кінець ХІХ століття – 1939 р.) [385, 386].

У роки незалежності з'явилися окремі джерелознавчі та історіографічні праці, які присвячувалися українським парамілітарним та молодіжним організаціям. Мова, передусім, про праці І. Лозинської «Національна історіографія українського парамілітарного руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.» [310], С. Колибаб'юка «Молодіжний рух Галичини кінця ХІХ – 30-х років ХХ ст. у сучасних наукових дослідженнях України» [264] та О. Мазура «Документи російської жандармерії про товариства «Січ» і «Сокіл» у Галичині» [314].

Діяльність «Сокола-Батька» фрагментарно охарактеризована у контексті культурологічної праці українських національно-культурних товариств на західноукраїнських землях.

Додамо, що у період незалежності України з'явилися окремі енциклопедичні статті, які відображають багатогранну діяльність В. Приходи, з-поміж яких виокремимо статті Т. Вронської [181] та Я. Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)» [405, 406].

Таким чином, в українській історіографії накопичилася чимала кількість наукових досліджень, які присвячувалися Першій світовій війні, революційним

подіям на українських землях 1917–1921 рр., молодіжним організаціям спортивного та парамілітарного напрямку, проте військово-політична та національно-просвітницька діяльність В. Проходи у цих працях вивчена на поверхневому рівні, а окремі тематичні ніші його біографії залишаються не відображені й сьогодні, що актуалізує тему дисертаційної роботи.

1.2. Джерела

Нового рівня осмислення досліджуваної проблеми досягнуто передусім завдяки залученню до наукового обігу раніш не опублікованих джерельних матеріалів, передусім матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДАІЛ України), опублікованих документів, спогадів відомих громадсько-політичних діячів, а також періодичної преси.

Основу дисертації становлять документи ЦДАГО України. Зауважимо, що на особливу увагу заслуговує Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»). Після завершення Другої світової війни фонди Музею перейшли під контроль радянських спецслужб, і вже 19 червня 1945 р. «Смерш» наклав заборону на використання всіх матеріалів Музею. У квітні 1946 р. відомого українського діяча С. Наріжного затверджено на посаді директора музею, але 26 березня 1948 р. – установу офіційно закрили. Незабаром частину фондів відправлено до СРСР [182] і тільки після відновлення незалежності України дослідники отримали доступ до цих документів.

Документи Ф. 269 дають змогу скласти цілісне уявлення про суспільно-політичні процеси на Наддніпрянщині, західноукраїнських землях у роки Першої світової війни та післявоєнний період, висвітлюють участь

наддніпрянських політемігрантів у роботі західноукраїнських міжпартійних структур. У руслі досліджуваної теми виокремимо спр. 157. Копії статутів Союзу українського сокільства за кордоном (СУС), товариства «Український сокіл» в Подєбрадах, Українського військово-наукового товариства в Празі, звернення СУС за кордоном до українського громадянства, копія звіту старости СУС про діяльність за 1930 р., відомість про кількість членів СУС на 9.06.1932 р., рукописні і машинописні копії статей В. Проходи про сокільський рух (1930 – 1937); спр. 158. Рукописи виступів, рефератів, статей та інших творчих матеріалів В. Проходи про С. Петлюру, з історії визвольних змагань (1917 – 1920 рр.), історії Армії УНР; спр.160. Листування В. Проходи з політичним і військовим керівництвом Державного Центру УНР в екзилі, емігрантськими організаціями, приватними особами з суспільно-політичних та інших питань, з життя і діяльності української еміграції(ксерокопії) (1921 – 1931); спр. 163. Листування В. Проходи з політичним і військовим керівництвом Державного Центру УНР в екзилі, емігрантськими організаціями, приватними особами з суспільно-політичних та інших питань з життя і діяльності української еміграції(ксерокопії).

Значну кількість документів, що стосуються військово-політичних аспектів В. Приходи знаходимо у ЦДАВО України, зокрема у ф. 4405 (Союз Визволення України). Крім справ, що безпосередньо стосуються історії СВУ, знаходимо документи, які відображають стосунки представників наддніпрянської політичної еміграції з галицькими та буковинськими політиками. У фонді також зосереджені численні звернення СВУ, ЗУР до європейських народів про державницько-національні прагнення українців, звіти про культурно-освітню, національно-освідомлюючу працю серед українського населення північно-західних теренів, у таборах військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині. Додамо, що у фонді збережено епістолярну спадщину відомих громадсько-політичних діячів, військових – В. Бачинського,

Р. Домбчевського, М. Голубця, М. Кордуби, М. Лозинського, В. Охримовича, В. Приходи, Л. Цегельського та ін.

У ЦДІАЛ України зберігається значна кількість документів і матеріалів періоду Першої світової війни. Це насамперед ф. 440 (Загальна Українська Національна Рада, м. Відень), який містить документи про діяльність Ради – резолюції про реорганізацію ГУР, склад ЗУР, її повноваження та компетенцію, регламент та порядок роботи, органи управління і секції, протоколи і ухвали засідань Ради. Серед матеріалів фонду знаходимо меморандум ЗУР до австро-угорського уряду у справі національно-територіального поділу Галичини, вимоги автономії для українців в Австро-Угорщині, протести проти окупаційної політики російського уряду в Галичині та Буковині, заяви з приводу звільнення Галичини і північно-західних українських областей з-під панування царської Росії, подальше адміністративно-територіальне управління на цих теренах, а також матеріали про діяльність наддніпрянських політемігрантів у складі Ради.

Документи ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР (1914–1939 рр.) збагачують дослідження різноплановими діловодними документами, серед яких заслуговує на увагу звіти про перебіг революційних процесів на Наддніпрянщині, описи воєнних подій, учасником яких був В. Прихода. Документи ф. 395 (Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель, м. Львів (1915–1918 рр.) складаються переважно з меморандумів, протоколів засідань, звітів, листування. У них яскраво відображено функції українських громадсько-політичних організацій у національно-освітній роботі серед полонених українців. Співпрацю наддніпрянської політеміграції з освітніми та культурними організаціями Галичини у роки Першої світової війни та післявоєнний період відображає ф. 391 (Загальноукраїнська Культурна Рада, м. Відень (1914–1924 рр.).

Відзначимо, що у ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів) ЦДІАЛ України зібрані матеріали, які відображають

багатогранну діяльність товариства. У фонді знаходимо: ухвали старшин та протоколи засідань старшини, зборів членів товариства, секцій і комісій керівних органів товариства; статутні документи, правильники, обіжники, положення, накази, інструкції, звіти про діяльність, петиції, меморіали, матеріали про фінансово-господарську діяльність та інші поточні документи Централі та гнізд «Сокола-Батька»; матеріали про підготовку і проведення з'їздів, навчання, спортивних змагань, конкурсів, концертів, документи про допомоги у створенні філій товариства за кордоном; неопубліковані твори провідних членів товариства; листування товариства та його гнізд із місцевими органами влади, національно-культурними організаціями в Галичині і за кордоном; статистичні матеріали тощо. Документи ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів) допомагають розкрити багатогранну діяльність В. Приходи у цьому товаристві.

Матеріали ф. 312 доповнюють документи ф. 366 «Боберський Іван (1873 – 1947), педагог, організатор українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові 1908–1914 рр., професор» (фонд містить 30 справ). У фонді знаходимо листи товариств «Просвіта» у Львові, «Союзу українського сокілства за кордоном» у Празі, Українського товариства «Просвіта» у Загребі, а також низки листування відомих громадсько-політичних діячів та членів «Сокола-Батька», зокрема: В. Авраменка, В. Бачинського, П. Васишина, С. Гайдучка, Л. Джулинського, В. Кисілевського, О. Назарука, В. Приходи.

Відносини «Сокола-Батька» із українськими національно-культурними, просвітніми організаціями допомагають реконструювати документи ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка), ф. 348 (Товариство «Просвіта»). Чимало документів, які стосуються військово-політичної діяльності В. Походи, опубліковано упродовж останніх двох десятиріч. Зокрема, у збірнику документів і матеріалів «Українська політична еміграція. 1919 – 1945» (Київ, 2008) вміщено листи (уривки з листів) підполковника В. Проходи: сотнику

В. Шевченку про справи в середовищі української еміграції в ЧСР, ситуацію в радянській Україні та перспективи української справи (від 8 серпня 1929 р.); редактору «Тризуба» В. Прокоповичу щодо ставлення частини українських вояків у ЧСР до скликання Всеукраїнського національного конгресу (від 4 грудня 1935 р.).

Також, у збірнику вміщено листи військового міністра УНР генерал-хорунжого В. Сальського підполковнику В. Проході про необхідність тактовної поведінки з організаціями українських вояків та про позицію стосовно донських козаків, прихильників ідеї української самостійності (від 11 вересня 1930 р.); про необхідність вивчення настроїв української еміграції в Чехословаччині та із застереженням щодо контактів з російською військовою еміграцією (від 8 січня 1931 р.); про напади ідеологічних опонентів на Державний Центр УНР та про деякі питання з життя української еміграції в Чехословаччині (від 13 січня 1931 р.); про необхідність посилення контактів українського вояцтва з цивільною українською еміграцією з метою роз'яснення їй ролі і місця армії у визвольних змаганнях українського народу (від 20 січня 1931 р.); про тенденції ставлення чехословацької влади до української еміграції (від 23 травня 1931 р.); про необхідність використовувати в інтересах української справи агресивні плани Японії на Далекому Сході (від 4 листопада 1931 р.); про необхідність, у зв'язку зі зміною ставлення чехословацької влади до української еміграції, зміцнювати єдність українського вояцтва і пристосовуватися до нових умов праці (від 8 серпня 1934 р.); про новини з життя українського вояцтва в Польщі та недоцільність підтримки контактів з російською військовою еміграцією (від 9 жовтня 1934 р.); про своє ставлення до скликання Всеукраїнського національного конгресу та надію, що ця акція зірветься (від 2 травня 1935 р.).

У збірнику джерел «Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde» [446, 447] (підготував Т. Горникевич) зібрано листування австрійських урядовців, офіційні розпорядження й накази австрійської влади, зміст яких висвітлює тогочасні суспільно-політичні процеси

на Наддніпрянщині та західноукраїнському регіоні і ставлення Австро-Угорщини до «українського питання». Співпрацю західноукраїнських діячів із членами СВУ в таборах для полонених – українців в Австро-Угорщині й Німеччині описано в підготовленому істориками діаспори збірнику «Союз визволення України 1914 – 1918» [94].

Важливе джерело дослідження – *мемуари*. Звичайно, у дисертації детально проаналізовано спогади В. Прохода та його праці із мемуарним вкрапленням, з-поміж яких виокремимо: «Записки непокірливого» [102], «Записки до історії Сірих або Сірожупанників» [100, 101], «Українська військова еміграція в Чехословаччині» [115], «Сірі або сірожупанники» [110, 111], «Коростень – Бердичів – Житомир» [105], «Бої Сірожупанників на Польському фронті» [97].

1967 року в Торонто вийшов друком перший том спогадів «Записки непокірливого: історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця». З цього приводу Р. Коваль відзначав: «Як бачимо, Василь Прохода скромно називає себе звичайним українцем. Якби він був звичайним українцем, іншими словами, якби таких непокірливих і твердих українців, як Василь Прохода, були мільйони, то наш народ ніхто б не поневолив. Завершив Прохода й рукопис під назвою «Думки про Правду» (досі не опублікований). Окрім того, Василь Прохода був автором багатьох публікацій в українській емігрантській пресі...» [257, с. 7].

У спогадах В. Прохода детально охарактеризував як він в бою проти мадярів попав до австрійського полону (1915 р.), в таборі полонених старшин російської армії спершу в Терезині (Чехія) був засновником «Малоруской» бібліотеки та драматичного гуртка; перебуваючи у полоні в таборі для військових Терезієнштадт був одним з ініціаторів створення українських громад та формування в таборі Йозефштадт 1-ї козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії (1918 р.); як став старшиною 1-го козацько-стрілецького (Сірожупанного) полісу Армії Української Держави, ад'ютантом 1-го

Сірожупанного полку Армії Української Держави, начальником штабу Коростенської групи Дієвої армії УНР, ад'ютантом 1-го Сірожупанного полку Дієвої армії УНР.

Відзначимо, що суспільно-політичних процесів у Галичині періоду Першої світової війни відображають спогади президента ГУР і ЗУР, керівника національно-демократичної партії К. Левицького «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 – 1918 рр.» [297]. Один із найактивніших діячів соціалістично-радикального руху І. Макух у спогадах «На народній службі» [89] подав неупереджену оцінку діяльності ГУР, ЗУР і наддніпрянських політемігрантів, розкритикував становище українських виселенців із Галичини й Буковини в таборах Австро-Угорщини. Ставлення соціал-демократії Галичини до наддніпрянської політеміграції в період Першої світової війни розкрив відомий галицький соціал-демократ А. Чернецький у праці «Спомини з мого життя» [95]. Заслуговують на увагу спогади одного із лідерів УНДО – І. Кедрина «Життя – події – люди: Спомини і коментарі» [86], очільника ФНС Д. Паліїва «Листопадова революція» [212].

Діяльність В. Проходи у товаристві «Сокіл-Батько» відображають спогади Е. Жарського «Соколи, соколи...» 1894 – 1914 – 1994» [82]. «Спогади учасниці «Сокола-V» [88] (Т. Марешко) знайомлять із національно-культурною працею товариства у міжвоєнний період ХХ ст. Відзначено, що «при «Соколі-V» був доріст (школярі). Щонеділі всі приходили на Службу Божу, співали в хорі, а в будні старші працювали з доростом. Школярі слухали повчальні казки, оповідання про князів, гетьманів, про пороги Дніпра та Чорне море...» [88].

Значний обсяг інформації з досліджуваної проблеми зосереджено в тогочасних періодичних виданнях. Неабиякий інтерес становлять публікації основного друкованого органу СБУ – «Вістника Союзу Визволення України» (1914 – 1917 рр.). На сторінках видання відображено діяльність СБУ, значну увагу приділено суспільно-політичним процесам у західноукраїнському регіоні і стосункам наддніпрянських політемігрантів із ГУР і ЗУР. Діяльність

наддніпрянських, західноукраїнських політичних організацій, у роки Першої світової війни висвітлювали часописи «Діло» (1914 – 1918 рр.) та «Свобода» (1915 – 1917 рр.). Публікації у стрілецькому часописі «Шляхи» (1915 – 1918 рр.) дали змогу простежити політичні настрої військових. Видання міжвоєнного періоду – «Визволення» (1923 р.); Календар-альманах «Дніпро» (1923–1940 рр.); «Літопис Червоної Калини» (1929 – 1939 рр.); Календар «Червоної Калини» (1922–1931 рр.) публікували численні спогади і документальні матеріали про суспільно-політичні процеси на у період Першої світової війни та післявоєнний період, учасником яких був В. Прохода.

Варто виокремити також періодичні видання «Сокола-Батька» та інших спортивних товариств Галичини. «Спортивні часописи не тільки пропагували здоровий спосіб життя, фізичну культуру й спорт, а й відображали шляхи становлення й формування організаційної структури фізкультурного й спортивного руху, – відзначають сучасні вчені. – Дослідження ідеологічних засад цього руху, їх утілення через тогочасні періодичні видання допоможе зрозуміти й початки розвитку спортивного руху в Західній Україні, вплив загальноєвропейських тенденцій, взаємовплив розвитку тіловиховання по обидва боки Збруча» [313].

Ідеологічні підвалини сокільського руху допомагають зрозуміти часописи «Вісти з Запорожа. Часопис руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств» (ред. І. Боберський), «Січові Вісти. Письмо присвячене січовим справам, просвіті і науці», які виходили до початку Першої світової війни [313]. Видання «Сокола-Батька» також «віддзеркалювали піднесення українського національного руху в Галичині та набуття ним явно політичного характеру в революційну добу, виховували не тільки фізично здорову націю, а й силу волі галичанина, бажання перемогти, а також національну свідомість та підприємливість земляків, вчили, як провадити тіловиховну роботу, готували ґрунт для здобуття незалежності...» [313].

У період Другої Речі Посполитої провідним виданням товариства став часопис «Сокільські вісті» (ред. І. Мриц). Тематика видання – доволі різноманітна. Зокрема видання підтримувало ідеї української визвольної боротьби, описуючи пам'ятні сторінки українського стрілецтва; розповідало про своїх сучасників – провідників ідеї фізичного й духовного розвитку українського народу; систематизувало й узагальнювало досвід І. Боберського; торкалося зародження пластового руху в Галичині; подавало інформації про сокільські чи Лугові свята; друкувало матеріали з методики фізичного виховання тощо [74].

Таким чином, сьогодні збереглася значна кількість архівних та опублікованих документів і матеріалів, які дозволяють всебічно охарактеризувати військову та громадсько-політичну діяльність В. Проходи. Більшість із них мають тільки дотичне відношення до досліджуваної теми і потребують нового інформаційного доповнення. До наукового обігу введено раніше невідомі архівні матеріали, що актуалізує наукову роботу, привносить оригінальний матеріал.

1.3. Методологія дослідження

Детальне вивчення історіографічного доробку попередників, узагальнення теоретичних та практичних результатів діяльності науковців, дає підставу сформулювати власну концепцію праці (систему поглядів, опису предмета або явища, стосовно його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей).

Дисертація написана у руслі біографістики. Особливість біографічного жанру полягає у його міждисциплінарності, поєднанні багатьох наук – історії, соціології, психології, культурної та соціальної антропології, лінгвістики, семіотики тощо. У цьому переліку особливе місце займають соціологія та

філософія. Тому, з виходом біографістики на міждисциплінарний рівень із особливою гостротою постала проблема адаптації дисциплінарного понятійно-категоріального інструментарію біографістики із суміжними науками.

Оснoву понятійно-категоріального апарату дисертації, яка присвячена В. Приході, становлять такі терміни як «політична еміграція», «сокільський рух». Власне базовим терміном наукової роботи є поняття «*політичної еміграції*». Зважаючи на виразні державницькі переконання В. Приходи більшість свого життя перебував на еміграції. Еміграція зумовлена соціально-економічними та політичними обставинами, належить до особливого виду переміщення людей. З кінця XIX ст. в Європі нею найбільше були охоплені недержавні народи, котрі проживали у Російській та Австро-Угорській імперіях.

В. Прихода був членом товариства «Сокіл-Батько», що змушує вдатися до аналізу терміну «*сокільський рух*». Сокільський рух зародився серед слов'янських народів Австро-Угорщини у другій половині XIX ст. як протидія чужоземному поневоленню, насамперед германізації. Перше сокільське товариство заснував 1862 р. в Чехії професор мистецтвознавства Карлового університету у Празі Мирослав Тирш (Рудольф Тірш, 1832–1884). У XIX – на початку XX ст. сокільський рух поширився в Словенії, Хорватії, Сербії, Словаччині, у Російській імперії.

Першим головою львівського «Сокола» став лікар Юзеф Міллерт, його заступником – граф Александер Ян Фредро – син знаменитого драматурга. Частиною «Сокола» стала й добровільна пожежна сторожа. У 1884 році «Сокіл» став матірнім товариством і пошиив свою діяльність на всю Галичину. Тоді ж збудували на вулиці Зіморовича (тепер Дудаєва), 8 будинок «Сокола» з гімнастичними залами та іншими приміщеннями. Адже товариство проводило не лише спортивну, але й широку просвітню діяльність [320]. Львівський «Сокіл» як матірня організація став називатися «Соколом-Батьком». Його осідком став будинок страхового товариства «Дністер».

У першому Уставі товариства написано про мету діяльності «Сокола»: «Цілею т-ва є виобразувати членів в гімнастиці через спільні вправи, спільні прогульки і відчити. В т-ві уряджуються також вправи сторожі пожежної, стріляння до цілі, їзда на коні, їзда на скороходах [роверах], плавання, веслування, фехтування, співи й музика. Для оживлення духа т-ва служать відчити і розправи о річах гімнастичних, як також товариські забави, гімнастичні продукції на боєвищах і аматорські представлення. Т-во засновує філії в Галичині і на Буковині» [320].

Всебічне вивчення предмету дослідження неможливе без урахування низки принципів: історизму, послідовності (наступності), наукового плюралізму, об'єктивності, системності та всебічності. Наголосимо також на важливій ролі у пізнавальному процесі суб'єкта пізнання із уже сформованою т. зв. «методологічною свідомістю» (система світоглядних, професійних та життєвих настанов, які впливають на вибір методів дослідження та оцінку одержаних наукових результатів).

Зважаючи на історичний характер дослідження, серед принципів, застосованих у дисертаційній роботі, виділяється *принцип історизму*. Його особливість полягає в тому, що характеризуючи працю окремих постатей досліджуваного періоду, формування, спрямованість та вплив громадських утворень, їх соціополітичну роль в українському суспільному організмі та доробок, важливо правильно представити історичний контекст. Такий підхід дозволяє зрозуміти, чому більше уваги надано дослідженню одних проблем, натомість інші – узагалі не розглядаються. Оскільки тільки за роки незалежності України вийшли друком десятки наукових розвідок, які опосередковано або ж безпосередньо стосуються досліджуваної теми, принцип історизму набуває особливої актуальності.

У нерозривному зв'язку із принципом історизму перебуває *принцип об'єктивності*, який передбачає неупереджене, об'єктивне, наукове вивчення закономірностей розвитку суспільно-політичних процесів у сукупності фактів і

подій. Сучасні дослідники відзначають, що «ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології, соціально дистильованої, «очищеної» від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань та установок дослідника». Незважаючи на виправданий песимізм деяких науковців щодо можливого використання цього принципу, автор у дослідженні намагався максимально абстрагуватися від власних політичних уподобань, а також інших факторів, які б негативно вплинули на формування неупередженого судження про об'єкт дослідження. Зокрема, у роботі виключена низка суб'єктивних факторів (вибірковий підхід до всіх видів джерел, замовчування вироблених українською та зарубіжною історіографією проблем, «пристосування» одержаних результатів до власної концепції та ін.).

Все більше дослідників усвідомлюють, що «оцінку відповідних явищ необхідно здійснювати не з позицій інтересів окремих соціально-класових (національних, релігійних тощо) сил, а з позицій загальнолюдських цінностей – тих світоглядних ідеалів і моральних норм, котрі акумулюють досвід усього людства, є спільними для всіх людей і відображаються в аксіологічному *принципі соціального гуманізму*.

На окрему увагу заслуговує *принцип послідовності*, який дозволяє прослідкувати створення, формування, становлення та діяльність будь-якого громадського утворення у нерозривному зв'язку із попередніми десятиліттями та подіями, дотичними до предмету дослідження. Використовуючи цей принцип вдалося: а) виявити певний взаємозв'язок між ідеологічними поглядами, потребами, категоріями учасників та ідеями і прагненнями; б) довести послідовність у відстоюванні соборницько-державницьких ідей. Принцип послідовності застосований також в історіографічній частині дослідження при аналізі міжвоєнної, радянської, а також сучасної української історіографії.

Особливості формування світогляду військових простежуємо застосувавши *принцип системності*, який враховує багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне осмислення історичних знань.

Цей принцип застосовано у процесі формування та використання джерельного комплексу дослідження, аналізу історіографії проблеми. Водночас у процесі узгодження статистичних даних, архівних матеріалів використано принцип всебічності, який застерігає науковців від упередженого ставлення до історичного джерела, від однобічності, а отже, суб'єктивності його оцінки.

Синергетичний підхід передбачає комплексне врахування зв'язків різних рівнів і форм між елементами системи громадянського суспільства, розвиток яких (зв'язків) посилює їх цілісність та ефективність, можливість багатоваріантного розвитку з урахуванням статистичних (імовірнісних) і динамічних законів і закономірностей. Синергетичний підхід передбачає пошук способів їх загального виживання і розвитку раціоналізації людських стосунків із природою. На шляху реалізації цієї стратегічної мети важливо усвідомити необхідність як раціонально-твірної (конструктивної) основи (формує цілісність матеріального і духовного світу, природи і суспільства), так і ентропійної (розсіювальної, нестійкої, деструктивної), що негативно впливає на першу, послаблюючи її дію, але водночас стимулює пошук ефективніших структур, взаємозв'язків, їх організаційну реконструкцію. Нестійкість і навіть певна хаотичність в становленні і розвитку громадянського суспільства – умова стабільного і динамічного розвитку, що відбувається через послаблення, нейтралізацію і навіть ліквідацію нераціональних і нежиттєвих форм.

Перевага синергетичного підходу виражається в появі т. зв. нелінійного мислення, найважливішими ознаками якого є: 1) багатоваріантність та альтернативність еволюції; 2) можливість вибору її оптимальних шляхів; 3) можливість прискорення темпів розвитку, зокрема ініціювання прискореного нелінійного зростання; 4) вплив кожної особистості на макросоціальні процеси; 5) неприпустимість нав'язування соціальним системам шляхів розвитку; 6) перебіг соціальних процесів за невизначеності, нестабільності; 7) незворотність розвитку; 8) еволюційність та цілісність світу.

Методологічний інструментарій дослідження – доволі різноманітний. Серед використаних у дисертаційній роботі методів виокремимо: загальні (історичні, філософські), загальнонаукові та спеціальні. Загальні методи базуються на діалектичному підході, який нерозривний із логічними засобами пізнання і спирається на вироблені діалектикою такі історичні і філософські категорії, як «зміст», «форма», «сутність», «явище», «причина», «наслідок» та ін., що слугують інструментами проникнення в природу досліджуваного явища [407].

Методика дослідження громадсько-політичної, військової діяльності В. Проходи має свої особливості. Методи дослідження можна поділити на такі групи: загальнологічні: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, теоретичне моделювання; теоретичні: мисленнєвий (віртуальний) експеримент, математична формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетичний перехід від абстрактності до конкретності; соціально-психологічні: вивчення документів (контент-аналіз), когнітивне картування, соціометричне опитування, тестування, шкалування, спостереження, соціально-психологічний експеримент; порівняльно-історичні: історичного опису, конкретно-історичного аналізу, порівняльний, періодизації, хронологічний ретроспективний; емпіричні (експлікативні): практичний експеримент, аналіз статистичного матеріалу, контент-аналіз, івент-аналіз, конкретне моделювання; системно-функціональні: системний метод, декомпозиція, композиція, інституціональний та функціональний методи, структурно-функціональний аналіз; прогностичні: висновки за аналогією, метод простої екстраполяції, дельфійський метод, метод побудови сценаріїв, аналіз детермінант і змінних, спектральний аналіз, комп'ютерна симуляція;

Зокрема логічний метод сприяє формуванню або ж вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату. Його основу складає аналіз, за допомогою котрого досліджуване явище пізнається окремими частинами, тобто визначає найбільш істотні ознаки, що його характеризують. Основні контури

пропонованого дослідження окреслюють загальнологічні методи, передусім аналізу і синтезу. Завдяки аналізу можемо детально вивчити об'єкт дослідження, а також зробити низку т. зв. «наукових абстракцій», узагальнити наявні статистичні відомості. За допомогою проблемно-хронологічного методу дослідження розчленовано на низку вузьких тематичних проблем.

Для всебічного вивчення об'єкта дослідження важливе значення має моделювання (інші різновиди цього методу – уявлення та прогнозування). За його допомогою окреслено процеси і явища, які не піддаються безпосередньому вивченню. У пропонованому дослідженні широко використано низку теоретичних методів – компаративний, діалектичний, структурно-функціональний. На окрему увагу заслуговує метод порівняння, який стає дедалі популярнішим серед українських науковців. Способи порівняння різноманітні: ознак, властивостей, статистичних величин, порівняння в різних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах. Зокрема, беручи до уваги предмет дослідження, використано три види порівнянь: історико-типологічне – для аналізу різноманітних процесів зі спільними рисами й ознаками; історико-дифузійне – для з'ясування взаємозапозичень; історико-генетичне – для простеження життєвого шляху відомих громадсько-політичних діячів. Цей метод дає змогу показати історичні факти в тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, у якій вони виникли.

Історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний методи уможливають виявлення причинно-наслідкових зв'язків і безпосередніх закономірностей історичного розвитку, дають змогу впорядкувати сукупність об'єктів або ж явищ на якісно визначені типи (класи відповідно до властивих їм загальних істотних ознак), з'ясувати суть історичного процесу як сукупностей історичних фактів та ситуацій у їх цілісності та історичному зв'язку.

У процесі написання роботи важливе значення мали застосовані кількісні методи, серед яких на провідних позиціях – статистичні.

Універсальний інструмент пізнавальної діяльності – системний метод. У його основі лежить категорія «система», під якою розуміється об'єктивно створена для досягнення певної мети відносно стійка, самостійна та автономна структурно-упорядкована цілісна єдність, що складається з сукупності елементів, які перебувають між собою в тісних зв'язках та відносинах. Пізнавальне призначення цього методу полягає в тому, щоб: визначити зв'язки, відносини й залежності елементів між собою; пізнати елементи у їх якісній визначеності та взаємодії, що розкриває властивості системи як єдиного цілого; виявити функціональне призначення, роль та ефективність впливу системи й кожного її елемента на середовище.

Таким чином, дисертація ґрунтується на методологічному інструментарії, який покликаний забезпечити максимальну об'єктивність та достовірність одержаних наукових результатів. У роботі застосовано три головні групи методів наукового пізнання: загальнонаукові, емпірично-теоретичні та спеціально-історичні, а також низка принципів (історизму, об'єктивності, всебічності, наступності та ін.). Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дозволяє всебічно розкрити поставлені завдання. Для узагальнення результатів дослідження застосовано систематизацію джерел, що дозволило зробити низку об'єктивних висновків щодо особливостей військової та громадсько-політичної діяльності В. Проходи.

Висновки до Розділу 1.

Після відновлення української державності (1991 р.) українська історіографія збагатилася новими науковими студіями, в яких фрагментарно відображено військову та громадсько-політичну діяльність В. Проходи. В узагальнювальних працях з історії Української революції 1917–1921 рр., а також становлення українського війська цього періоду, В. Верстюк, В. Голубко, Б. Гудь, О. Дем'янюк, З. Кисіль, М. Ковальчук, О. Колянчук, М. Литвин, О. Реснт, О. Рубльов, А. Руккас, В. Сергійчук, Я. Тинченко та ін., розглядаючи основні

тенденції військового будівництва, неодноразово аналізують діяльність військових підрозділів, в складі яких перебував В. Прохода. Сучасні дослідники нерідко звертаються до окремих фактів, висвітлених в працях В. Проходи. Науковий доробок С. Віднянського, А. Криськова, В. Стремидла, В. Трощинського та ін. учених став основою для подальшого дослідження комплексу проблем української міжвоєнної еміграції в Чехословаччині 1920–1930-х рр. На цьому тлі з'явилися й окремі праці, які безпосередньо присвячувалися В. Проході. Зокрема Р. Коваль опублікував художньо-документальне дослідження «Тернистий шлях кубанця Проходи: До історії 1-ї Сірої, 2-ї Волинської і 3-ї Залізної дивізій Армії УНР» (Київ; Вінниця, 2007); «Важкий шлях кубанця Василя Проходи» (Київ, 2009). Військово-політична діяльність В. Проходи фрагментарно проаналізована І. Патером та І. Срібняком. В останні десятиріччя з'явилися й окремі енциклопедичні статті, які висвітлюють діяльність В. Проходи (Т. Вронська, Р. Коваль, Я. Тинченко та ін.). 1990-ті рр. стали періодом активного вивчення діяльності парамілітарних громадських товариств в українській історіографії (І. Андрухів, О. Вацеба, Л. Кривизюк, Я. Луцький, Б. Савчук, А. Сова, Б. Трофим'як та ін.). Закордонну історіографію проблеми представляють дослідження польських, чеських, словацьких і російських дослідників.

Основними першоджерелами досліджуваної теми стали неопубліковані архівні та опубліковані документи й матеріали, які можна поділити на такі групи: документи й матеріали архівів України; науково-популярні та публіцистичні праці В. Проходи, що вийшли окремими виданнями та в періодиці; опубліковані документи й матеріали; матеріали української та польської преси; спогади громадсько-політичних діячів. Комплексне дослідження, джерелознавчий аналіз і синтез цих документів сприяв розумінню особливостей громадсько-політичної та військової діяльності В. Проходи. Документи першої групи становлять найбільше зацікавлення, хоча окремих архівних фондів, що були б присвячені постаті В. Проходи, немає.

Методологія наукової роботи – багатогранна, поєднує декілька груп методів, використання яких дозволяє скласти комплексну картину військово-політичної діяльності В. Проходи. Серед використаних у дисертаційній роботі методів: (а) загальнологічні: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, теоретичне моделювання та ін.; (б) теоретичні: мисленнєвий (віртуальний), аксіоматичний та ін.; (в) порівняльно-історичні: історичного опису, конкретноісторичного аналізу, порівняльний, періодизації, хронологічний, ретроспективний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний; (г) емпіричні (експлікативні): аналіз статистичного матеріалу, конкретне моделювання та ін.; (д) системно-функціональні: системний, декомпозиція, композиція, інституціональний, функціональний та ін.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ. ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2.1. Родинне оточення. Служба в російській армії

Василь Прохода народився 25 грудня 1890 року за старим стилем (6 січня 1891 р. – за новим) на Кубані, у станиці Павловській Кубанського війська[1, арк.3]. Після нього народився через півтора року молодший брат Омелько. Старші брати Грицько й Федір та сестра Приська були вже дорослими, до того ж Грицько одружився. В. Проходу охрестили в станиці Павлівка в 15 верствах на схід від хутору. Хрещеним батьком став хуторянин з Гуляй-Борисовки Степан Сиромін, а хрещеною матір'ю – тавричанка Марія Алехіна [258, с.5]. Остання в пам'яті В. Проходи залишилась як «мила симпатична жінка», а щодо Степана Сироміна – зберігся спогад лише про його багатий хутір з панською хатою та нарікання мами, що він був зажерливий і при кожній нагоді обраховував мого неграмотного батька при спільному продажу шерсті від овець та інших продуктів господарства. Хоч у родині Василя Проходи панувала українська мова, мама переважно говорила російською мовою [102, с.12].

Загалом, батьки В. Проходи всі зусилля та енергію вкладали у сільське господарство («хліборобську працю»). Під посівом пшениці було зайнято півсотні десятин. «Орали цілину волами, волочили й сіяли кіньми», – згадував згодом В. Прохода. Останніми косили й молотили на току камінними котками. У той час вже було побудовано Владикавказьку залізницю з Ростова-на-Дону до Баку з відгалуженням зі ст. Тихорецької до Катеринодару і Новоросійська. Тому для збуту сільськогосподарських продуктів відкрились нові ринки [258, с. 6].

У той же час, як відзначав В. Прохода, за таким господарством його мати «працювала завзято і за тією працею світа божого не бачила. Було кілька корів,

десяток свиней, більше сотні гусей, стільки ж качок, пару сот курей, півсотні індиків, а поза цим праця на великому городі, на баштані та де тільки її не було, особливо в час молочення. Тому на нас, малих дітей, не зверталось уваги. Нас вирощувала і виховувала природа чудової весни, гарячого літа, багатой осені і холодної снігової зими» [102, с. 30].

За таких обставин вже семи-восьмилітнім хлопцем В. Прохода намагався бути корисним в господарстві. На дев'ятому році життя старший брат Федір почав навчати Василя читати по церковно-слов'янському букварю азбуку. Він скоро вивчив напам'ять назви всіх букв аж до «іжиці» та міг їх написати, але як читати «по-складах», ніяк не міг зрозуміти. Йому було незрозуміло, чому з повним висловленням «буки-аз» мало постати фонетичне «ба», або, наприклад, «глаголь-люді-аз» мало бути лише «гла». Довго намагався брат пояснити йому «цю мудрість», але майбутній непокірливий українець так і не навчився читати. Василя батько віддав до школи тільки після закінчення усіх польових робіт наприкінці жовтня 1900 р. Лише через рік, коли Василь почав ходити до школи й учитель пояснив як потрібно фонетично вимовляти букви, з яких складається слово, він одразу почав читати і випередив своїх товаришів, які почали ходити до школи раніше від нього на два місяці [102, с. 50].

До школи В. Прохода долав три кілометри з самого початку заснування її в 1900 році в хуторі Сосицькому. Називалась вона міністерсько-приходською однокласовою школою з трирічним навчанням [211, с. 90]. У цьому хуторі була ще церковно-приходська школа, яку було закладено після будівництва церкви. Проте батько вирішив, що Василю краще навчатись в міністерській школі, оскільки «та грамота з церковно-слов'янським букварем йому не йшла». Як пізніше згадував В. Прохода, «з городовицьких дітей перший рік в тій школі був лише я, а решта були козачата і учитель був козак. Він був завжди одягнений в бешмет і черкеску підперезану вузьким паском з кінжалом на ньому. Неприписаних до козацького стану називали тоді городовиками, перекутивши російське слово «иногородний», оскільки на Східній Україні в добу козаччини

так називались багатії, а на Кубанщині городовиками була переважно безземельна біднота» [102, с. 51].

Господарською роботою Василя вдома не обтяжували. 1901 р. господарство його батька мало бути упродовж літа ліквідоване, оскільки козацька громада хутора Сосицького потребувала землі, яку орендував батько, для наділення нею хлопців, які досягли 17-літнього віку. Після трьох десятків років праці Хома Прохода мав зруйнувати «своє гніздо» та шукати нове місце. Він схилився до варіанту переїзду на Терщину, в прикаспійські степи, де можна було створити нове господарство [211]. Однак Федорові треба було відбувати військову службу через рік на три-чотири роки, а Василь з Омельком були ще малі, до того ж «належало їм ходити до школи», що виключало перебування на хуторі. Тому не було вже з ким закладати новий хутір десь в прикаспійському степу, а до того ще й оренда була висока [1, арк. 2].

6 серпня 1901 р. козаки остаточно відмовили Х. Проході в оренді землі. Цій відмові сприяло урядове розпорядження про переселення кількох десятків козацьких родин зі станиці Полтавської до хутора Сосицького [211, с. 90]. У результаті для нового осідку орендовано у козака Храпова на 10 років півгектара садиби біля станції Солдатської (продавати цю землю Храпов не міг, оскільки сам не мав права власності на неї – вона була надільною в позиттивному користуванні військовокозацькою землею). Втім на цій садибі дозволялося поставити дім та інші необхідні господарські будови, які після закінчення оренди можна було викупити [102, с. 54]. Туди ж першими від'їхали Грицько з жінкою Горпиною та Федір «по залізниці до ст. Солдатської, взявши до товарного вагону пару коней, дві корови, бричку, дрібний інвентар та продукти» [211, с. 90].

Після закінчення 1900–1901 навчального року В. Прохода отримав похвальний лист за відмінне навчання. Учитель похвалив Василя, назвавши його найкращим учнем у класі [258, с. 8]. З початком нового шкільного року він й надалі ходив до школи в хуторі Сосицькому. Проте незабаром сім'ю Проходи спіткало горе: 21 листопада 1901 р. помер батько [211, с. 90]. Перед наближенням

своєї смерті він переказав свою волю старшим синам, дав пораду дружині, що має робити після його смерті, а потім покликав дітей благословити до дальшого життя. Стосовно Василя, він особисто наказав дружині: «Дай можливість Василеві учитись. Він вийде у великі люди. Якби тобі не було сутужно, сама будь голодна, а Василь хай учиться» [1, арк. 2]. А далі батько звернувся до Василя: «... Ти в школі найліпший учень і можеш далеко піти вперед. Але пам'ятай, як би високо, чи низько не був, будь завжди правдивим. В нашому роді ніхто з правдою не розминався. Знай, що з брехнею можна весь світ пройти, але назад не повернутись. Відчуваю я, що доведеться тобі пройти великий довший шлях» [102, с. 56].

Весною 1902 р. мама ліквідувала рештки господарства і виїхала з Омельком до старших синів у ст. Солдатську. В. Прохода залишився закінчувати другий шкільний рік в Сосицькій школі. Василь не пропускав ні одного дня у школі і першого червня 1902 р. завершив навчання з похвальним листом [102, с. 57]. На початку червня того ж року В. Прохода опинився на Терщині, сучасній Кабардино-Балкарії, виїхавши потягом до станції Солдатської, де об'єднався зі сім'єю [258, с. 9]. Приїзду Василя особливо була рада мама. Він показав похвальний лист з відмінним закінченням другого річника міністерської школи. У спогадах В. Прохода зауважив: «Я вже досить був грамотний й свobodно говорив по-російському. Української мови на ст. Солдатській не було чути. Українців там висміювали як хахлів» [102, с. 62].

Восени 1902 р. Василь почав разом з братом Омельком ходити до місцевої міністерської школи: старший брат – до останнього річника (класу), а молодший – до першого [211, с. 90]. На відміну від навчання в Сосицькій школі, навчання на новому місці давалося Василю важче. Те, що іншим давалось легко, вимагало від нього великої праці, на дозвілля в шкільному товаристві бракувало часу, до того ж до школи треба було ходити більше трьох кілометрів [139]. Василь самостійно вперто старався вчитися якнайкраще, аби в школі весь час бути

першим – це була своєрідна боротьба за вигідне місце в соціальній шкільній ієрархії [1, арк. 3].

Закінчивши навчання у третьому класі, В. Прохода отримав свідоцтво «з зазначенням десятка предметів з оцінкою на кожному відмінно», яке було атестацією для вступу до середньої школи, де він хотів продовжити навчання. Однак усі плани міг перекреслити фатальний випадок: через тиждень після закінчення школи В. Прохода захворів на тиф. Упродовж майже місяця він перебував без свідомості, а коли опритомнів – оглух, отримав запалення середнього вуха, волосся почало випадати пасмами, не міг самотійно ходити, ледве читав, і майже не писав. Залізничний лікар на ст. Прохладній, до якого Василя привела мама, прогнозував, що дитячий організм не витримає і незабаром все закінчиться смертю [258, с. 11].

Однак мати, пам'ятаючи заповіт батька, не опустила рук і звернулася до крамаря Торліна, який «не тільки торгував різним крамом, задовольняючи потреби і козаків, і кабардинців з гірських аулів, але й також розумівся на лікуванні малярії». Розчин на основі лікарських рослин, який він розробив для хлопця, а також масажі обличчя та грудей, які здійснювала місцева знахарка, врятували Василя від смерті – від досить швидко видужав, малярія зникла, за декілька тижнів він знову навчився ходити, а потім – писати. Згодом минула й глухота [258, с. 13–14].

Постало питання про продовження В. Проходаю навчання. Для цього потрібно було знайти необхідні кошти, а також й саме місце навчання. Із першою проблемою впоралися досить швидко – мати пригадала, що ще її чоловіку заборгував сорок карбованців за косарку німецький колоніст Михель, колишній сусід по хутору на Сосиці. Досить швидко вдалося вирішити й проблему місця продовження навчання – під час візиту В. Проходи та його матері до родичів, що проживали у станиці Уманській [211, с. 91]. Як описував сам В. Прохода: «Станиця Уманська мала біля двадцяти тисяч мешканців. У ній находилось управління Єйської округи і дві двопрестольні церкви, в яких одна була подібна

до катедралі, бо була мурована й мала мармурові іконостаси. Релігійні потреби прихожан обслуговували чотири священики, два диякони та дяки. Шкіл було мало, всього три: церковно-приходська, однокласова міністерська, та така ж двокласова з п'ятирічним курсом навчання» [102, с. 68].

До першого класу вищої початкової школи приймали хлопців, які закінчили однокласну трирічну школу, а до другої – двокласну п'ятирічну школу. Бажаючих серед козаків здобути таку «вищу» освіту було в той час небагато, а тому там «було місце і для городовиків». Врешті-решт В. Проході було запропоновано навчання у другому класі щойно відкритої міської 4-класної школи, на що він погодився, хоч і мав щодо себе певні сумніви: «Після мого фізичного ослаблення від хвороби наздогнати в знаннях учнів, які покінчили п'ятирічну школу, було дуже тяжко. Але в мене було таке палке бажання вчитись, що я готовий був умерти, але своєї мети досягти, без огляду на те, що не мав відповідних умов для навчання та жодної допомоги в цьому» [102, с. 69–70].

Вдалося домовитися також за помешкання на час навчання: свекор сестри Василя (Прісі), – Осип Мороз погодився його взяти на утримання за три карбованці щомісячної плати – мати дала сватові тридцять карбованців за десять місяців наперед, а решта, які залишились, мала би піти на підручники та зошити. Від плати за навчання в школі сподівались звільнення за умови повністю відмінної успішності у навчанні [211, с. 91].

Таким чином, на три роки В. Прохода опинився у сім'ї Осипа Мороза. Певною «віддушиною» стало хіба що те, що через рік Василів молодший брат Омелько, який не мав великого бажання вчитися у школі, і навчившись тільки читати і писати, покинув її, став одним із учнів Мороза у його шведській майстерні, і жив поруч із Василем. Через декілька років став підмайстром, а до вісімнадцяти років «з нього вийшов добрий майстер» [257, с.6]. Сам В. Прохода, підсумовуючи своє тодішнє проживання у сім'ї Морозів, зазначав: «Кажуть, що ніби середовище витворює свідомість людини й впливає на формування її характеру. В такому середовищі я мав би стати огрубівшим егоїстом. Але тут

виявилась цілковита протилежність цьому твердженню. У мене протягом трьох років перебування у Морозів витворилась відразу до всіх вульгарних проявів життя. Я заповідливо учився без огляду на несприятливе оточення. Багато читав, може без системи, все, що попадало під руку» [102, с. 75].

Утретньому, а особливо в останньому – четвертому класі В. Прохода дружив зі сином кравця Олексієм Льонічкиним, який, як і Василь, був відмінником і, крім того, добре грав на скрипці [211, с. 90]. Це, до речі, мотивувало й Василя навчитися грати на цьому інструменті. Оцінюючи своє тодішнє матеріальне становище, В. Прохода згадував, що був серед учнів найбіднішим, адже його мати жила лише з продажу молока від власної корови та випікання пиріжків для пасажирів проїжджаючих потягів на ст. Солдатській, а тому вона не могла давати йому більше трьох карбованців щомісячно на утримання у Мороза та якийсь карбованець на купівлю підручників, зошитів та інші видатки. Рятувало ще те, що від плати за навчання в школі В. Прохода був через неможливість та навчальну успішність звільнений [1, арк. 4].

У 1905 р. Російську імперію охопили революційні події, які в станиці Уманській здебільшого сприйняли пасивно. В. Прохода це пов'язував із тим, що місцеві козаки національно були несвідомими, а соціально – заможними, «за винятком хіба тих, що приходили додому раз на тиждень у суботу, щоб змінити білля і, переночувавши, зникнути в неділю по обіді аж до суботи, проводячи час у веселому товаристві з мандрівкою по духанах та трактирах. Крамарі були також задоволені своїм становищем, а з ремісників майже кожний мав власний варстат праці і не мав проти кого робити революцію чи бунтувати. Кожний був вільний у своїй господарській чинності. Якогось більшого підприємства з найманою робочою силою, крім цегельні, не було. Паровий млин та олійня мали лише одиниці з найманих робітників» [102, с. 77–78].

Водночас однією з причин практично відсутньої реакції на революцію 1905–1907 рр. у станиці В. Прохода пояснював значною віддаленістю краю від адміністративних і політичних центрів Російської імперії та місцевої

інфраструктури, що спровокувало інформаційну ізоляцію місцевого населення. Її частково намагалася компенсувати своєю діяльністю церква. Часописи приходили з значним запізненням, а до того ж ними майже ніхто не цікавився. Жодного будинку культури або «Просвіти» не було. Загальна бібліотека та читальня знаходилися при церковній школі, в якій щонеділі відбувалися читання на релігійно-моральні теми. Їх відвідував В. Прохода та брав з тієї бібліотеки книжки [258, с. 13].

Саме 1905 р. став для В. Прохода, який регулярно відвідував богослужіння, переломним моментом у ставленні до Церкви як структури: «Розходження церковної проповіді про любов і допомогу ближньому з практикою поступовання проповідників спричинилось до того, що я став критично ставитись до Всієї чинности служителів Церкви. На це вплинуло ще й учення Льва Толстого та книжка колишнього священика Пефова, в якій він описав розходження між ученням Христа та проповідями й поступованням представників офіційної Церкви. Тоді після свобід, проголошених царським маніфестом 17 жовтня 1905 року, можна було писати й говорити значно вільніше ніж при «демократизмі» диктатури пролетаріату. Поза цим я прочитав «Что делать» Миколи Чернишевського та ще дещо з його творів. А потім «Литературные мечтания» Висаріона Белінського поширили наш світогляд» [102, с. 78–79].

У червні 1906 р. В. Прохода закінчив школу з відзнакою [211, с. 90]. Якщо однокласники могли розраховувати на матеріальну допомогу батьків для продовження навчання, то у Василя такої можливості не було. Він був змушений розпочинати самостійне життя і допомагати матері. Ще навчаючись у школі станиці Уманської, Василь підпрацьовував, приїжджаючи на літні канікули, додому. Під час перших літніх канікул він підзаробляв на роботі при ремонті залізничної колії, під час других – на сінопресувальному заводі важив тюки сіна, формував та писав для них дерев'яні таблички та записував до книжки, а ввечері підраховував всю продукцію на 5–6 вагонів. На цей же завод він влаштувався й

після закінчення школи на роботу у заводській конторі, але лише на літній період пресування сіна і до жовтня 1906 р. [258, с. 14].

Восени 1906 р. В. Прохода розпочав працювати рахівником в маєтку козацького сотника Зиміна, який мав водяний млин з щоденною продукцією пшона біля тисячі пудівна р. Мальці біля станиці Старопавлівки [211, с. 90]. У Зиміна Василь отримував 15 карбованців щомісячної зарплатні. Через конфлікт з економкою, попрацював В. Прохода лише півроку. Після звільнення В. Прохода залишився безробітним – йому довелося попрацювати декілька місяців допоміжним робітником у станиці Солдатській, де працював кочегаром його брат Федір, який повернувся з військової служби [139].

Коли розпочався новий сінопресувальний сезон, В. Прохода повернувся на завод. Його управителем був І. Смирнов, а саме підприємство належало до єврейської фірми «Торговий Дім Едуард Берсон і Генріх Кон» у Варшаві, філіали якої у вигляді сінопресувальних заводів були в десяти місцях на Ставропільщині, Терщині та Дагестанщині. Пресоване сіно здавалось до військового інтендантства. Для прийняття сіна до кожного заводу від інтендантства було відряджено десяток солдатів з писарем, що грузили пресоване сіно до вагонів і відправляли в Закавказькі та Закаспійські гарнізони. Солдатський завод орендував 20 тисяч га цілинного степу між річками Кумою та Підкумком. В. Прохода мав приятельські відносини з управителем заводу. Проте незабаром сінопресувальний завод ліквідовано, іншої відповідної праці В. Прохода на станції Солдатській не знайшов [1, арк. 3].

Не бачучи для себе жодних перспектив на Терщині, В. Прохода вирішив знову виїхати до станиці Уманської, що розвивалась не лише як адміністративний, але й як торговельний осередок. Однак, сподіваючись отримати пораду з пошуку роботи від своїх колишніх вчителів, він виявив, що у школі практично не залишилося нікого, хто його знав би [211, с. 90]. Зі знайомих людей у станиці залишився тільки священник о. Третьяков, із яким, розчарувавшись в церковній інституції, після закінчення школи перервав

спілкування, хоча під час навчання між ними були доволі добрі відносини. До нього й звернувся В. Прохода за порадою – за посередництвом та рекомендацією о. Третякова він влаштувався на посаду секретаря місцевого мирового судді 3-ої ділянки Єйського округу М. Григор'єва [102, с. 87–91]. Останній обіцяв платити 15 рублів щомісячно, а потім збільшити заробітну плату до 25 [1, арк. 4].

В. Прохода погодився на таку пропозицію, хоч зарплата була меншою, аніж він отримував на сінопресувальному заводі. Проте робота секретарем судді видалася йому перспективною. Тим паче, що в юнака персону М. Григор'єва почала викликати позитивне враження, та й сам працьовитий Василь заробив від судді прихильне ставлення до себе [258, с. 15].

Влаштувавшись на роботу до М. Григор'єва, В. Прохода вирішив взяти до себе на проживання маму. В станиці Уманській він винайняв невелику хатину, де й поселився з матір'ю. Задля додаткового заробітку юнак почав працювати вечорами ще у судового слідчого ногайського князя Магомет-Гірея Бахті-Гіреєвича Мансурова, який платив хлопцю за три години праці кожного дня 10 рублів щомісяця. У цій родині юнак також відчував виключно прихильне ставлення до себе [102, с. 94–95].

Незабаром В. Прохода став самостійним секретарем у М. Григор'єва, його прибутки збільшились. Часто, пізнавши сувору вдачу М. Григор'єва та його неприхильність до адвокатів, козаки почали звертатись за порадами безпосередньо до В. Проходи. Він надавав їм необхідні рекомендації щодо перспектив тої чи іншої судової справи, при потребі оформлював прохання або скарги, і часом декілька таких прохань сумарно дорівнювали місячній платні, що було суттєвим підробітком для юнака [258, с. 16].

Водночас В. Прохода в станиці Уманській відчував значний «культурний голод»: «Якогось будинку культури чи «Просвіти» не було. Театру та кіно також не було. Лише аматорський драматичний гурток влаштовував іноді вистави переважно п'єс Островського. З українських, чи як тоді називали «малоросійських» п'єс пригадує собі одноактівки «По ревизії», «Кум мирошник

або сатана в бочці» та ще дещо. Це – щоб посміялись. Ставились вони в залі Позичково-Щадничого Товариства, що мала сцену для вистав та концертів. До створення драматичного гуртка в значній мірі спричинились раніше мої бувші учителі Мегеря та Асеев. Лише в 1908 році була відкрита перша публічна бібліотека та читальня» [102, с. 97–98].

Цим фактом В. Прохода пояснював майже повсюдно в станиці Уманській політичну необізнаність та несвідомість місцевого населення: «Лише місцева інтелігенція почасти цікавилась ними, особливо, коли був виданий жовтневий маніфест про свободи та установа Державної Ради, але від цього уклад життя на багато не змінився і все проходило своєю утореною стежкою. Якихсь зібрань з доповідями про «міжнародне політичне становище» тоді не влаштовували й людей не дурили. Проголошеними свободами або не цікавились, або вважали їх нереальними. Надто великою була звичка до того порядку, який установився. Лише одного разу потрапила до Уманської якась нелегальна література, але про це довідалось станишне начальство... Пізніше, коли я повернувся в 1908 році з Терщини до Уманської, з розмов дружини Мансурова я довідався, що бажання вожаків підпільних політичних організацій зробити революцію було спробою з негідними засобами ... В більшості це були або мрійники, утопісти, народники, які вважали, що нарід сам може виділити з себе відповідну демократичну владу й впорядкувати державне життя, або пронириліві честолюбиві демагоги, які не любили буденної праці. Їм подобався бучний галас, в якому лунала б слава про тих як вождів та геніїв ... Бавитись в революцію було модним, до цього з захопленням, замість студій та науки у високих школах, бралась молодь без жодного політичного досвіду. Самі собі добре не усвідомивши, самостійно не обміркувавши кожного свого кроку, вони брались за те, чим не могли самі керувати» [102, с. 101–102].

Єдиним об'єктом у регіоні, де спостерігалися якась стабільна активність, був 2-ий Уманський козацький полк, який розташований у касарнях і конюшнях в окремому таборі за три кілометри від станиці. Кожного літа відбувались таборіві

збори для початкового навчання молодих козаків перед призовом на дійсну службу та для повторного курсу для тих, що були вже в резерві. Як згадував В. Прохода: «Найбільшою турботою було для кожної козацької родини вирядження сина для військової поготівлі, коли йому минав 17-ий рік. Тоді нарізався йому з військовокозацької землі наділ в 17 десятин. За це він мусів мати доброго верхового коня з сідлом, зброю: кінжал, шаблю й карабін та комплект відповідного вбрання: дві черкески, два бешмета й бурку та взуття. Все це справлялось на власний кошт. Для відбуття дійсної військової служби кожний мусів бути цілком готовим, коли йому минало двадцять років. В цей час кожний був одружений, бо на земельному наділі треба було комусь працювати. Дійсна військова служба далеко від рідної станиці, десь на Закавказзі, або на західньому кордоні Росії, а для гвардійців і в Петербурзі, продовжувалась 4–5 років [1, арк. 5].

Наступним етапом у професійній діяльності В. Проходи стала робота помічником у нотаріальній конторі С. Сухова. Останній ще в станиці Уманській мав контору, в якій отримував досить непогані прибутки, але великих нотаріальних справ, головне укладення так званих «купчих кріпостей» на нерухомі маєтки та землі майже не було, і переважно займався реєстрацією векселів, уповноважень, заповітів, орендних умов та засвідченням підписів та копій [102, с. 106]. Тому він вирішив перенести свою контору до великої станиці Кореновської під Катеринодаром. Там було більше приватних маєтків, на формування «купчих кріпостей» при продажу та купівлі яких можна було добре заробити. Саме у цей момент, за рекомендаціями як Григор'єва, так і Мансурова, які оцінили Василя як доброго працівника, який до того ж вже розумівся на карних законах та трохи на цивільному праві, юнак влаштувався до С. Сухова на роботу на умовах місячної заробітної платні в сумі 25 карбованців, яка пізніше поступово мала збільшуватися [102, с. 106].

За таких обставин, у жовтні 1909 р. В. Прохода разом із С. Суховим переїхав до Кореновки, куди забрав зі собою і матір. Тут він винайняв помешкання

(кімнату з кухнею). Втім особливого попиту серед місцевих мешканців контора не здобула [102, с. 107]. Однак, позитивним моментом стало те, що під час праці у конторі С. Сухова Василь детально простудіював закон про закріплення в приватну власність селянських земельних наділів, що навело його на думку про приватизацію родинної земельної власності та її подальший продаж, що, зокрема, для самого Василя уможливило би здобуття коштів для подальшого навчання, про яке він увесь час мріяв: «У мене й у моїх братів були земельні наділи по 4 десятини на душу, що разом складало трохи більше 16 гектарів. Наділи ці ми мали в Таврії (на Запоріжжю) в Новоданилівській сільській громаді Оріхівської волости, до якої ми належали, бо наш батько був звідти родом і разом з родиною до тієї громади приписаний...» [102, с. 108–109].

Згодом, В. Прохода, звільнившись з контори С. Сухова, разом із Грицьком виїхали до Новоданилівки на Запоріжжі. Однак земельну справу вдалося вирішити тільки через рік: Новоданилівська сільська громада відмовлялась віддавати в приватну власність землю, яку вони вважали власністю громади. Не допоміг навіть той факт, що Василь з матір'ю та молодшим братом Омельком, придбавши будинок, переселились на постійне проживання до Новоданилівки, а відтак здобули юридичне право згідно із громадською постановою на виділення їм земельних наділів. Цей процес в результаті переріс в майже річні судові тяганини, які завершилися аж на рівні Державного (Урядового), який, коли Василь вже був на військовій службі, зобов'язав сільську громаду виділити нам для користування 16 десятин надільної землі [102, с. 109–112].

Однак цінний час для продовження навчання було втрачено: «З переїздом на Запоріжжя скінчилось моє юнацтво. Відійшли його мрії з мало реальними плянами на майбутнє. Відмовлення мені в наділенні землею позбавило можливості студій для набуття спеціальности на будь-яких курсах. Зажерливість та заздрість, а часом і дрібна подлість тих, що жили в порівнюючі добрих матеріальних умовах, підірвали моє довір'я до людей. Толстовське непротивлення злу не могло зробити оподлівших людей ліпшими. Вони поділи

не так сильно від недостатків та матеріальної скрути, як від надміру достатків. Кожний маючи багато, хотів мати ще більше і то за кошт того, хто мало мав. Моє дитинство закінчилось заповітом батька триматись Правди, а юнацтво порадою Толстого не збочувати на манівці зла. Всяка подлість була противна моїй натурі. Я залишився романтиком і в романтичному світлі мені все уявлялась перемога Добра над злом» [102, с. 109–113].

Відтак вкотре Василь був змушений відмовитись від наміру розпочати навчання на курсах, адже потрібно було заробляти гроші для існування [211, с. 92]. Молодший брат Омелько як швець знайшов роботу в майстерні в Оріхові, а В. Прохода підробляв писарчуком у земського начальника, а згодом він запропонував юнаку стати писарем у Новоандріївці, на що він погодився. Як він згадував пізніше: «Андрієвка була заможним селом мала 350 дворів і більше двох тисяч населення. Була там церква та дві земських школи, крім церковноприходської, в якій учились переважно дівчата. Мала вона нову гарну будову сільської управи [1, арк. 6].

Для писаря в такому селі, за словами В. Проходи, «роботи вистачало». Крім того, якраз коли він влаштувався на нову посаду, потрібно було скласти т. зв. «посімейні списки», тобто родинну метричну книгу для всіх громадян села. Така книга поновлювалась кожні десять років та вимагала детальності та акуратності у переведенні всіх записів, аби вони відповідали актуальному стану всіх родин самостійних господарів. Кандидатура В. Проходи для селян була ідеальною, оскільки він міг бути у них юридичним радником по судових та нотаріальних справах. На сільському сході (загальних зборах господарів) його кандидатуру прийнято одногосно «з місячного утримання 25 карбованців, а крім того 60 карбованців за складення посімейних списків». В. Проходу це цілком задовольняло, адже до відбуття ним військової служби залишався лише рік, а тому «більших планів на майбутнє він не міг робити» [1, арк. 6].

Упродовж короткого часу В. Прохода зробив належний порядок в канцелярії сільської управи, перевірів податні списки та взявся за складення

посімейних списків. Щодня і навіть у святковий час, коли бував «сільський сход», Василь від ранку до вечора перебував в канцелярії управи й «негайно полагоджував всі справи, за якими звертались до нього громадяни». Як стверджував він згодом: «Це їм дуже подобалось. Про мене як зразкового писаря поширилась слава на всю волость на зло моїм лиманцям. З моїми звітами, відчитністю та статистичними відомостями волосне правління було цілком задоволене» [102, с. 115].

На початку вересня 1912 р., коли в реальній школі розпочалося навчання, В. Прохода склав екстерном іспит за 6 класів, що дало йому право відбуття військової служби, на яку він мав вступити 1 жовтня 1912 р. за скороченим терміном. Село було засмучене відходом В. Проходи. На останньому сільському сході особливим наказом йому висловлено подяку за зразкову й добросовісну працю з нагородою 25 карбованців на дорогу. Бажання андрієвців, щоб В. Прохода знову повернувся до них, не здійснилось [102, с. 146].

Таким чином завершився своєрідний етап юнацького становлення світогляду В. Проходи, який, попри бажання навчатися, був змушений задля матеріальної підтримки себе та матері, відмовитися від своєї мрії та працювати, хоч ця робота окрім матеріальних доходів принесла йому і важливі знайомства, а головне – репутацію працюватої та відповідальної людини. Наступний же етап в його біографії розпочався вже в умовах військової служби, яка, як показує подальший перебіг подій, переросла у вир Першої світової війни, а потім – й Української революції.

2.2. Громадська діяльність у таборах військовополонених в Австро-Угорщині

Покидаючи рідний край для відбування строкової військової служби, В. Прохода не здогадувався, що повернеться на Кубанщину тільки у 1920-х

роках. Події Першої світової війни та української революції 1917–1921 рр. докорінно трансформували його суспільно-політичні ідеали, пов'язали з Україною, вписали в українську історіографію як непокірного борця за українську державність. У цей період він проявив себе не тільки у військовій сфері, але й культурно-просвітній, проводячи освідомлюючу працю серед українських військовослужбовців, які потрапили до таборів інтернованих.

30 вересня 1912 р. В. Прохода розпочав військову службу в 51-му пішому Литовському полку у м. Сімферополі – його призначено в 10-ту роту 4-го батальйону [405]. Весною 1913 р. закінчив курси прапорщиків резерву, відбув перший підстаршинський іспит. Після цього повернувся до роти для практичного проходження служби, щоби при звільненні з резерву скласти іспит на одержання звання прапорщика (хорунжого) [211, с. 92]. Після військових маневрів улітку 1913 р. полк повернувся «на свою зимову стоянку» до казарм у Сімферополі, де В. Прохода виконував обов'язки чотового підстаршини: допомагав старшому підстаршині у проведенні занять зі стрільби, вивченні статутів, польових тактичних занять [257, с. 5–7].

Початок Першої світової війни В. Прохода зустрів у літньому полковому таборі в Севастополі [1, арк. 6]. У зв'язку зі вступом Росії у війну було скасовано військові маневри у Криму. Кількома ешелонами полк відбув на Австро-угорський фронт, проте В. Проходу, всупереч його бажанню, відряджено до військової школи в Тифліс (Тбілісі). Дізнавшись про запізнення на навчання у Тифліській школі, він повернувся до полку в Сімферополі, де його зараховано до складу 3-ї роти резервного батальйону і тут він проводив навчання з мобілізованими резервними вояками. У середині жовтня 1914 р. при штабі 64-ї резервної дивізії в Севастополі склав іспит на одержання звання прапорщика, а 15 листопада 1914 р. його було присвоєно. «Особливої радості мені це підвищення не принесло і я ще пару днів ходив з наплечниками («погонами») вільноприділеного», – згадував В. Прохода [102, с. 168–169].

У жовтні – листопаді 1914 р. для відправки на фронт було підготовлено дві маршові роти по 250 вояків кожна [1, арк. 23]. 17 листопада того ж року командир батальйону підполковник Богаєвський скликав нараду офіцерів, на яку запросив В. Проходу. На порядку денному було питання про відправку на фронт маршових рот і призначення для них командира з офіцерського складу. «Коли з доповідей командирів рот з'ясовано, що все вже підготовлено для відправки на фронт, Богаєвський запитав, хто з панів офіцерів хотів би стати за командира маршових рот. Було на тому зібранні щось біля десятка покликаних з резерва та нових прапорщиків. Бажаючих добровільно їхати на фронт не зголосилось», – згадував він [140; 102, с. 169]. Однак, В. Прохода погодився. 20 листопада він виїхав з ешеленом двох маршових рот у кількості 500 вояків. На ст. Джанкой до ешелону приєднано ще 15 вагонів із написом: «“40 человек – 8 лошадей”», в яких були також дві маршові роти резервового батальйону з м. Феодосії» [102, с. 170].

Прибувши в розпорядження штабу 14-ї дивізії та озброївши вояків, роти В. Проходи виїхали зі Львова до Старого Самбора. «В штабі дивізії мої дві роти, в яких залишилось трохи більше трьохсот вояків, були послані на поповнення 53 пішого Волинського полку. В мирний час він мав свій осідок в Кишиневі на Бесарабщині, а тепер стояв в напівукраїнському селі, назви якого не пам'ятаю. Було воно десь на захід від Сянока», – згадував В. Прохода [140; 102, с. 169]. Він залишився в 53-му Волинському полку, навіть не зробивши спроби перейти в свій старий 51-й Литовський, що був на позиції по сусідству. Волинський полк у боях восени 1914 р. зазнав великих втрат і перебував у резерві, отримуючи поповнення. Командир, за словами В. Проходи, був ним задоволений – він розподілив вояків між ротами 4-го батальйону, а його призначив командиром 14-ї роти [102, с. 174–175].

Під час Карпатської операції під командуванням генерала Брусилова 14-та дивізія повела наступ на відтинку між Дуклянським і Лупківським перевалами. На початку 1915 р. В. Прохода потрапив у полон – його вивезли до столиці

Австро-Угорської монархії [211, с. 92]. Із Відня він прибув до колишньої фортеці Йозефштадт (Йозефів) у Чехії, де перебував невеликий табір для сотні полонених офіцерів у будинку колишнього військового управління. «Нас розмістили в кімнатах по 2–3 особи на двох поверхах з вільним рухом по всьому будинку та з виходом на подвір'я для прохідки. Лише на вулицю без конвою не можна було виходити. Також заборонялось розмовляти з вікон через вулицю з мешканцями сусідніх домів. Полоненим обер-офіцерам було визначено на утримання по 120 корон місячно, з яких 90 корон утримувалось на харчування, а 30 корон видавалось на руки на кишенькові видатки та підтримання в належному порядку одягу та білизни. Штаб-офіцери діставали на 30 корон більше. Видавали гроші кожної декади по 10 корон», – згадував В. Прохода [102, с. 188 – 190]. Пробув він у Йозефові 10 днів, а потім його і ще близько 20 офіцерів, переважно старших рангів, перевели до Ліберців у Північній Чехії [1, арк. 8].

У Ліберцях В. Прохода перебував півтора місяці, після чого його та ще близько 30 офіцерів (переважно прапорщиків), перевели до Брюкса (Моста) в Північно-Західній Чехії, до побудованого за містом табору спеціально для полонених офіцерів, що складався з 10 бараків [165, с. 46]. Він перебував в одній кімнаті з прапорщиком В. Вдовиченком, студентом Київської політехніки, та прапорщиком Р. Бендліним, українським німцем, який був за перекладача у відносинах із німецькою адміністрацією [257, с. 189]. Вони з цікавістю стежили, читаючи німецькі часописи, за перебігом воєнних подій. «Спочатку ми тішились чутками про можливість сепаратного миру між Росією та Австро-Угорщиною, але, коли під німецьким контрнаступом російської армії були примушені залишити Галичину, надії на скорий мир вже нас не радували. Кількість полонених офіцерів збільшилась так, що з 10 бараків 8 були заповнені» [102, с. 190].

Під час однієї з прогулянок група полонених здійснила невдалу спробу втечі. «Втікачів посадили на місяць до в'язниці, а тих, що були на прогульці, а також, що мешкали в одних кімнатах з утікачами, послали до так званої «тюрми

семісот» у фортеці Терезієнштадт (Терезін) в Чехах» [394, с. 44; 102, с. 191]. У цьому таборі фактично перебувало у великих казематах близько 500 полонених офіцерів і 3 десятки полонених вояків, які виконували роль обслуги [1, арк. 9].

В. Прохода познайомився в таборі з прапорщиком К. Курилом, «скромним невеликого росту типовим українцем» [257, с. 12; 102, с. 193]. Він відрізнявся від інших читанням книг. К. Курило дав В. Проході Шевченкового «Кобзаря», згодом той із захопленням прочитав твори Марка Вовчка. «Спочатку фонетичний правопис справляв мені деякі труднощі в читанні, – згадував він, – але скоро я освоївся з ним. В моїй пам'яті воскресали забуті українські слова та вирази й легко засвоювались нові літературні. Національне освідомлення захопило мене цілком» [102, с. 193].

За кілька тижнів В. Прохода ініціював заснування гуртка читачів української літератури для «спільного набуття нових книг». Із 500 офіцерів Терезінського табору спочатку записалося 17 [352, с. 60]. Підготовлений проєкт статуту мав затвердити старший із полонених офіцерів полковник Гавронський, який відповідав перед австрійською комендатурою за внутрішній порядок у житті табору, його контролю підлягала чинність усіх організацій. Від ініціативної групи українського гуртка уповноважили В. Проходу просити про затвердження [257, с. 13; 102, с. 194 – 195]. Проте його так і не затвердили.

К. Курило погоджувався з політичною платформою СВУ [354, с. 171; 99, с. 120], а тому на зборах висміював залякування полковника Гавронського. Обговоривши справу, було вирішено заснувати Гурток членів української бібліотеки самочинно, без затвердження постанови старшим табору. Серед сотень українців, що перебували в таборі, статут підписало тільки 12 осіб, які обрали Кедриновського головою гуртка, В. Проходу – секретарем, а К. Курило – бібліотекарем. Членський внесок становив 3 кор. Місячно [9, арк. 12]. На ці гроші придбано нові книги, яких уже в 1917 р. було понад 500. Поступово впродовж півроку таборове громадянство почало вважати звичайним явищем, що поряд із російською бібліотекою почала існувати українська, а гуртування

«малоросів» перестало бути підозрілим. Також свій гурток створили й поляки [1, арк. 6].

Завдяки ініціативі братів-співаків С. і В. Калитенків із Києва створено український хор, запрошено до нього аматорів українців, з яких переважно складався російський [102, с. 198]. Колишній артист харківської драматичної трупи М. Костенко задумав організувати українську драматичну трупу [9, арк. 13]. Першою поставлено комедію «Сватання на Гончарівці», що мала великий успіх. Великою популярністю користувалися історичні п'єси: «Степовий гість», «Невольник», а з побутових – «Мартин Боруля», «Суєта». Також поставлено «Наталку Полтавку», «Запорожець за Дунаєм» [355, с. 170; 99, с. 121].

Успіхи хору та драматичного гуртка впливали на національне освідомлення українців за походженням, що переважали серед полонених офіцерів, хоча кількість тих, що відверто називали себе такими, не перевищувала півсотні. Навіть після Лютневої революції (1917 р.) і створення Центральної Ради більшість не хотіла порвати зв'язку з російською демократією, яка негативно ставилася до національного відродження, вбачаючи в цьому «порушення єдиного революційного фронту» [1, арк. 10]. «Малороси виявляли певну обережність, а поза цим стало відомим, що наша бібліотека має зв'язок з Президією СВУ у Відні, від якої діставала «Вістник СВУ» та інші видання [9, арк. 14]. Це багатьох насторожувало проти такого зв'язку з СВУ, бо, мовляв, в цьому є порушення вірності Росії, що є спільною батьківщиною для всіх народів», – згадував В. Прохода [99, с. 120].

Після перших універсалів Центральної Ради та вимог національно-територіальної автономії, як згодом пригадував В. Прохода, російські демократи «заговорили з українцями в таборі по-іншому» [83, с. 197]. На зборах офіцерів проти будь-яких нових порядків гостро виступали монархісти – прихильники полковника Гавронського й частина кадрових офіцерів, для яких сама думка про республіку в Росії була дивовижною [9, арк. 15]. «Але всі вони залишалися у значній меншості», – відзначав непокірливий українець. – Незважаючи на

велику кількість нейтральних, більшість демократично налаштованих офіцерів ухвалила визнати Тимчасовий російський уряд законним Російської Республіки, а себе – звільненими від присяги імператорові Миколі II. Для управління внутрішнім життям у таборі, на місце полковника Гавронського, обрано комітет, до якого ввійшли представники таборових гуртків і кооперативного товариства. Від українців – Кедриновський, Костенко й Калитенко» [102, с. 202–203].

Після такого перевороту громадське життя в таборі «ожило» [9, арк. 16]. З ініціативи членів і прихильників соціал-демократичних партій відбувалися прилюдні доповіді про політичне становище, на яких виникали дискусії між прихильниками соціалістичних партій та кадетами. Останні захищали свої погляди про конституційну монархію. Але як праві, так і ліві стояли на позиціях неподільності Росії охопно з Фінляндією й Польщею. Коли ж почали говорити про національно-культурну, а пізніше – національно-територіальну автономію України, то це спричинило здивування, а пізніше, після I Універсалу Центральної Ради й наміру українізації військових частин, майже всі одностайно зі соціалістами були обурені вимогами українців, «бо вбачали в цьому сепаратизм, невдячність до великоруського народу та непошану до російської культури» [355, с. 232; 102, с. 203].

Співжиття українців із росіянами все більше ускладнювалося і зрештою стало неможливим [93, с. 60]. Австрійська комендатура прислухалася до вимог українців і поляків та перевела їх до барачного відділу табору. В. Прохода з К. Курилом часто відвідували Український клуб, де переглядали часописи й журнали, дискутували щодо доповідей про події в Росії і на фронті. Зокрема, після реферату про республіканський устрій та обласну самоуправу виступив у дискусії В. Прохода, доводячи, що «обласна самоуправа не може бути однаковою для всіх губерній та областей Росії, бо мусять бути узгоджені національно-культурні, а також в залежності від кліматично-географічних чинників господарські й економічні потреби країв, до яких може належати по кілька областей, які мають бути об'єднані в автономні частини республіки» [102,

с. 205]. Виступ спричинив дводенне гостре обговорення. На дискусіях у клубі українці все більше розходилися з росіянами в поглядах щодо майбутнього статусу України [9, арк. 18]. Кость Курило підтримував поштовий зв'язок із членом президії СВУ А. Жуком, який порадив українцям просити місцеву комендатуру Австрійської військової адміністрації дозволу українізації якогось офіцерського табору (за прикладом українізованого козацького у Фрайштадті (Австрія)) [355, с. 235].

Для українізації в Чехії найбільше надавався офіцерський відділ табору полонених у Йозефові, де був також український гурток [1, арк. 11]. У ньому переважали штаб-офіцери – російські монархісти. Тоді українці звернулися до Президії СВУ з проханням про посередництво перед військовим міністерством про переведення їх до Фрайштадта для національно-культурної праці серед полонених козаків [9, арк. 18]. Міністерство не дозволило перебувати офіцерам в одному таборі зі звичайними вояками та визначило для українізації офіцерський відділ у Йозефові. За цих умов полонених росіян почали вивозити, незважаючи на протести штаб-офіцерів, а на їх місце прибували українці з інших таборів. На початку червня 1917 р., після I Українського військового з'їзду в Києві, В. Прохода прибув до Йозефова з Терезіна разом із 20 українцями. Тоді ж українізація Йозефського табору закінчилася – там зібралося близько 120 українців [98, с. 54–55].

Українці підготували для організації внутрішнього життя статут Громади полонених старшин українців у Йозефові. Головою управи обрано сотника П. Ганжу, родом із Чернігова, прихильника українських соціал-демократів. Утворилися гуртки, з яких найдіяльнішими були драматичний з режисером Костенком і співочий – з Калитенком. Проводили курс української мови й історії України. Видавали стінний часопис – тижневик «Наш Голос», до редакційної колегії якого входили: Я. Сич (учитель із Херсонщини), В. Прохода та М. Букшований [1, арк. 16–17]. К. Курило керував бібліотекою, що нараховувала понад 1 000 книг включно з творами класиків української літератури,

восьмитомною «Історією України-Русі» М. Грушевського, «Записками Наукового товариства ім. Шевченка», річниками «Літературно-наукового вістника», «Хати» й інших журналів [83, с. 195]. Щотижня відбувалися політичні віча, на яких обговорювали події в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. Полонені українці в таборі вітали постанови I і II Українських військових з'їздів та I Універсал Української Центральної Ради про національно-територіальну автономію України. Проте не у всіх пунктах погоджувалися зі змістом II Універсалу [98, с. 55].

Управа громади встановила зв'язок із Президією СВУ у Відні й управами громад полонених українських вояків у Фрайштадті, Раштадті, Зальцведелі, Вецлярі та старшинським табором у Ганновер-Мюндені [99, с. 120]. Від них отримували їхні друковані тижневики «Громадська Думка», «Розвага» і «Вільне Слово». Ці часописи інформували про національно-культурну діяльність в їхніх таборах [93, с. 87]. Національно свідомі українці все більше доходили до переконання про необхідність мати власне військо та потреби творення з полонених вояків військових частин для захисту незалежності Української держави [1, арк. 17].

В. Прохода вважав, що в «духово-культурній чинності основним було національне усвідомлення, бо на цьому український нарід був найбільше покривджений. Але в більшості ми не були байдужі до соціальних питань. В останньому ми орієнтувались на загальний настрій в козацьких таборах, а крім того серед нас не було ані аристократів, ані буржуазного елемента в загальному небольшевицькому розумінні цього слова. Тому наші симпатії були на стороні соціалістичних політичних партій демократичного напрямку. Тон в національно-освідомлюючій праці в таборах давав СВУ, який мав в своєму складі соціалістів і пропагував переважно соціал-демократичні погляди. Монархістів та прихильників якоїсь диктатури серед нас не було» [102, с. 209].

Нерішучість і недоцільні дебати в УЦР з пошуком порозуміння із «російською демократією» та негативне ставлення соціалістичних партій до

організації власного національного війська українськими полоненими в Йозефові не сприймалося [9, арк. 19]. Возвеличену згодом більшовиками Велику жовтневу соціалістичну революцію вважали звичайним державним переворотом, що був «логічним вислідом ходу революційних подій в Росії в наслідок нерозумної політики Тимчасового правительства Керенського, а тому раді були його падінню, бо це звільняло УЦР від якихось зобов'язань перед ним. Той переворот був внутрішньою справою росіян, а тому нам не було чого до нього втручатись. Україна мала в ході революційних подій йти своїм шляхом» [102, с. 210–211].

У листопаді 1917 р. стан здоров'я В. Проходи, внаслідок постійного недоїдання, настільки погіршився, що медична комісія визнала його напівінвалідом і у грудні відправила до пересильного табору в Мості, звідки проводився обмін полонених через нейтральну Швецію [211, с. 92]. Проте після більшовицького перевороту системна і послідовна діяльність Червоного Хреста порушилася. У зв'язку з цим, сподівання В. Проходи на швидкий виїзд додому видавалися марними. У нього виявили ослаблену роботу серця із зупинками через виснаження організму від голодування [257, с. 6]. У пересильному таборі зв'язок «із виявами життя в таборах полонених українців» перервався. Тільки з німецьких часописів одержував він скупі повідомлення про події в Україні, «бо в них більше мовилося про більшовицький рух у Росії» [1, арк. 16–18; 102, с. 211].

На початку січня 1918 р. В. Прохода отримав листа від К. Курила з Йозефова, з якого дізнався про намір формування в Австрії та Німеччині дивізій з полонених українців, які мали бути направлені в розпорядження Уряду УНР. Наприкінці лютого написав про виїзд до Фрайштадта сотника П. Ганжі з чотирма старшинами для початку формування полку з полонених вояків-українців, про підготовку до виїзду більшої групи старшин [27, арк. 4]. Тому В. Прохода міг би просити комендатуру пересильного табору, щоб його й інших, охочих взяти участь у формуванні, повернули до Йозефова [211, с. 92]. Проте у цей час стан

його здоров'я був настільки поганим, що «потребував санаторного лікування». До того ж надія на виїзд в Україну стала реальною, тому він вирішив «сидіти й не рипатись» [139; 102, с.213].

Наприкінці квітня 1918 р. українським полоненим повідомлено про можливість повернутися в Україну [27, арк. 4]. Зголосилися на виїзд до Києва бл. 20 старшин. «Їхати ми могли вільно в пасажирських потягах лише в супроводі представника Червоного Хреста. З радісними надіями ми виїхали з Мосту, проїхали Прагу й лише Львовом зацікавились, пробувши в ньому пару годин. Мав він сліди війни, що залишила багато руїн не лише в ньому, але й перед ним та за ним. Не відчувалось в ньому бадьорого життя. Коли ми приїхали до Волочиська, було це 1 травня, наш радісний настрій був несподівано охолоджений вісткою, що в Києві стався переворот, що Центральної Ради вже немає, а є новий уряд генерала Скоропадського, який за підтримкою німців проголосив себе Гетьманом Української Держави, а УНР скасованою», – згадував пізніше В. Прохода [102, с. 214].

Отже, в роки Першої світової війни В. Прохода брав участь лише у Карпатській операції взимку 1914–1915 рр. Більшу частину війни (1915–1918) перебував у таборах військовополонених в Австро-Угорщині, де відбувалася еволюція його світогляду в напрямі національного самоусвідомлення себе українцем. Його національно-культурна праця в таборах спряла (а) формуванню у військовополонених-українців національної свідомості, (б) розуміння процесів державного відродження в Україні 1917–1918 рр.

2.3. Військова діяльність

Новий етап військової діяльності В. Проходи розпочався після його повернення на українські землі – 1 травня 1918 р. двадцять військовополонених-українців прибули до Волочиська, на третій день після гетьманського перевороту

в Києві. «Зустрічати й прийняти нас з української сторони ніхто не прийшов. Невідомо було, чи пустять нас взагалі на українську землю. Може доведеться повертатись назад», – зауважував В. Прохода [102, с.214].

Наступного дня український комендант станції в порозумінні з німцями дозволив їм виїхати до Києва в звичайному вагоні вантажного потягу [211, с. 93]. В. Прохода і ще четверо вояків залишилися в Києві, намагаючись знайти в різних установах відповідне ставлення до колишніх військовополонених. У комендатурі міста направили «до якогось етапного уряду, що розсилав колишніх вояків до місць постійного їх перебування перед війною. Там нам вияснили, що помешкання для нас в Києві вони не мають, можуть дати лише подорожні папери та по 20 рублів на видатки в дорозі» [102, с. 215–216]. У товаристві «Червоний Хрест» вони добились помешкання в одному з павільйонів сільськогосподарської виставки, квитків до їдальні на безкоштовні обіди та вечері. У Штабі начальника залоги Києва дістали «папірці» до інтендантських складів з метою отримати одяг [1, арк. 15].

Для В. Проходи було несподіваним, що на вулицях Києва майже не було чути української мови, говорили переважно російською, також інколи – польською, німецькою [257, с. 6]. У Києві він зустрівся з таборовим приятелем В. Вдовиченком, якому пощастило виїхати з полону ще в червні 1917 р. через Швецію до Петрограду. Він розповів, що його групу привітно зустрічали (навіть з квітами) представники «Червоного Хреста», видали по півтори тисячі рублів допомоги та «добрий одяг, дали можливість побувати в театрах, музеях і відправили додому» [102, с. 217].

В. Вдовиченко порадив В. Проході «поїхати на провінцію», де можна було у цей час швидше знайти роботу, або ж виїхати додому. Своє перебування в Києві В. Прохода бачив безцільним, тому повернувся додому – до Лиману, де його чекала хвора мама [102, с. 221]. У пошуках праці В. Прохода почав відновлювати «старі зв'язки з 1912 р.». В Оріхові – центрі волості, у волосній управі писарем залишився А. Беліч, який ствердив, що навіть на дрібні видатки

для утримання помешкання волосної управи не було грошей [102, с. 223]. Південь України перебував в австрійській зоні окупації – австрійське воєнне командування не давало відчувати своєї надвлади і не втручалось до внутрішніх подій місцевого життя.

Улітку 1917 р. при Мелітопольському резервовому батальйоні було організовано Український степовий курінь, з центром в Оріхів [24, арк. 34]. Цей курінь спочатку був на сторожі порядку й всебічно підтримував діяльність заснованого в Оріхові товариства «Просвіти». Згодом, унаслідок наказу про демобілізацію, вояки розійшлися – залишилась тільки невелика група старшин, які були родом з Оріхівської волості. Після ліквідації куріня його майно разом з їдальнею старшинського зібрання передано «Просвіті». Оріхівці вважали, що від усього того, що принесла Українська революція 1917 р., залишилась лише «Просвіта» [102, с. 225].

В. Проходу зацікавила «Просвіта», він погодився стати членом товариства у першій декаді червня 1918 р. та впорядкувати його бібліотеку. Члени місцевої «Просвіти» були задоволені рішенням В. Проходи. До керівництва «Просвіти» тоді належали господар будинку та їдальні Коваленко, голова – І. Коба, Д. Ярш та Т. Тютюнник. Вони усвідомлювали необхідність пошуку коштів для:

- 1) поповнення книгозбірні новими книжками та часописами;
- 2) оплати праці бібліотекаря;
- 3) постановки вистав драматичною секцією товариства [1, арк. 17].

Читальня з бібліотекою та театральні вистави могли б, на думку членів «Просвіти» оживити національно-культурне життя в Оріхові [26, арк. 23]. Голова товариства запропонував організувати лотерею: «Треба нам намовити заможних членів Т-ва позичити кілька тисяч карбованців. На Полтавщині в Опішні є українська керамічна майстерня, що виробляє дуже гарний український посуд – розписані глечики, куманці, карафки, горнятка, миски, тарелі тощо. Там же можна буде накупити українських килимків та плахт. З усіх цих речей треба зробити в нашій читальні безплатну виставку, а потім оголосити лотерею з

благодійною метою, при якій виграшами були б виставлені речі. Цим ми відразу здобудемо кілька тисяч карбованців на наші видатки» [102, с. 228]. Цю пропозицію голови охоче підтримали. В. Прохода прийняли платним бібліотекарем для відновлення діяльності бібліотеки й читальні, організації виставки та лотереї та «виклопотання перед начальством» дозволу на неї [102, с. 252].

В. Прохода ініціював разом із Т. Тютюнник відновлення діяльності драматичної секції в «Просвіті» [27, арк. 45]. Першою вибрано п'єсу І. Карпенка Карого «Мартин Боруля» та намічено кандидатів на виконання ролей. Водночас задумана вистава та лотерея принесли би бажаний прибуток товариству. Такі перспективи діяльності «Просвіти» не сподобалися начальникові поліції. В. Прохода пізніше згадував: «Коли довелось мені піти до нього з заявою від управи Т-ва про дозвіл на влаштування вистави п'єси «Мартин Боруля», то він сказав, що без повітового начальства не може дозволити такого публічного виступу. Довелось звернутись до Бердянська і доказувати, що ця п'єса ставилась на сценах театру ще до революції. Лише по довшому часі дозвіл був даний» [102, с. 230].

В. Прохода розчарувався позицією місцевих органів влади щодо національно-культурної праці в місті [257, с. 6]. Наступив період пошуку своїх місця і ролі в нових політичних умовах. Після численних зустрічей і обговорень політичної ситуації його зацікавив навіть феномен більшовицької Таращанської дивізії. Він «вирішив виїхати на Північ – «туди, де діють большевики з їх комуністичною ідеєю» [102, с. 240–241]. В Оріхівській волосній земській управі 19 вересня 1918 р. видали В. Проході паспорт на один рік на російському бланку з двоголовим орлом, як селянину с. Ново-Данилівки Оріхівської волості із зазначенням роду зайняття «письмоводство» [102, с. 242].

У Києві, залишивши свої речі на станції, В. Прохода «зайшов до В. Вдовиченка, щоб довідатись про ситуацію в столиці» [257, с. 6]. Однак його приятель «нічим не порадував, розповівши лише про арешт Симона Петлюри».

Того ж дня В. Прохода вечірнім потягом від'їхав до Конотопу, де мав довідатись про можливість переходу кордону [1, арк. 19].

Приїхавши до Конотопу, В. Прохода несподівано зустрів поручника Малевича «в сірому жупані з такого сукна як носять австрійці з золотими колосками на ковнірі» (з ним він перебував в одній кімнаті в Йозефському таборі) [102, с. 243–244]. Малевич розповів йому, що дивізія Сірожупанників формувалась від березня по серпень 1918 р. у Володимирі-Волинському, який перебував у австрійській окупаційній зоні. Дивізія прибула до Києва у серпні 1919 р., але наперекір всім сподіванням у столиці не залишилась [110, с. 34]. У тих же ешелонах відправили її в прикордонну смугу. Кордон контролювали німецькі військові підрозділи, а сірожупанники розташовувалися в резерві: в Конотопі, Алтинівці, Коропі та Кролевці. Прибуло тоді до шести тисяч вояків, але на вересень 1918 р. залишилося не більше трьох тисяч [102, с. 244–245].

У Конотопі розташовувався штаб 1-ої Козацько-Стрілецької дивізії, яку просто називали дивізією сірожупанників [226, с. 46]. У спільному для штабу дивізії та полку старшинському зібранні В. Прохода застав біля двадцяти старшин, яких майже всіх знав по Йозефському табору військовополонених російської армії. Всі старшини зраділи появі в їх рядах В. Проходи [27, арк. 65]. Начальник штабу порадив найкращий спосіб для його зарахування: внесення до списків 1-го Стрілецького полку (ніби він був спочатку формування дивізії у Володимирі-Волинському і лише за станом здоров'я був відсутній, а з часу переїзду полку на Чернігівщину – рахувався у ньому), а штаб дивізії доповнив у своїх списках його прізвище [1, арк. 20].

Наступного дня В. Прохода від'їхав до Алтинівки, де перебував перший Сірий полк і яким командував приятель по Йозефському табору полковник П. Ганжа, а полковим осавулом (начальником штабу) – К. Курило [24, арк. 78]. Командирами курінів та сотень були майже всі «йозефівці» [102, с. 247–248]. К. Курило відразу ж попросив призначити В. Проходу начальником штабу. На третій день непокірливий українець, як полковий осавул, складав накази по

полку. Канцелярська праця була йому знайома, а військовий стиль він швидко опанував [257, с. 6]. Протягом десятка днів він освоївся з життям полку та «пізнав його настрій так, ніби перебував у ньому з початку формування» [1, арк. 21].

Напередодні антигетьманського повстання на початку листопада 1918 р. в Сірій дивізії було змінено вищий командний склад: начальником дивізії, замість полковника В. Абази, призначено генерал-хорунжого Петра Васильєва-Чечеля, начальником штабу – генерал-хорунжого І. Піонтковського; командиром 1-го полку Сірої дивізії – полковника А. Пузицького [24, арк. 102]. Старшини полку зайняли ворожу позицію до цих призначень як до прояву реакції. У найскрутнішому становищі опинився В. Прохода, який, як полковий осавул, безпосередньо мав бути в контакті з командирами [102, с. 252].

У ніч з 15 на 16 листопада 1918 р. В. Прохода отримав телефонограму зі штабу дивізії, в якій наказано негайно прибути до Конотопу [102, с. 258]. Водночас А. Костик доповів, що до Чернігова не встиг виїхати, оскільки розпочалося антигетьманське повстання Директорії УНР під проводом Головного Отамана С. Петлюри [24, арк. 103]. У штабі дивізії відбувся свій «переворот»: генерали П. Васильєв-Чечель та І. Піонтковський оголосили себе нейтральними. Головний Отаман С. Петлюра призначив начальником дивізії отамана М. Палія, а начальником штабу – сотника генштабу І. Морозевича. 1-му полку наказано прибути до Конотопу для боротьби з гетьманськими відділами [102, с. 260–261].

Командир 1-го полку А. Пузицький вважав себе звільненим від присяги на вірність гетьманові П. Скоропадському, аргументуючи це тим, що «присягав Гетьманові як суверенові самостійної Української Держави, якій він сам дав присягу бути їй вірним. Раз Скоропадський цю присягу порушив, тим звільнив нас від присяги йому, бо ми маємо бути вірними незалежності й суверенності України» [1, арк. 23]. Водночас він зазначив, що хоч і не знав особисто отамана М. Палія, «але якщо його назначив нашим начальником Головний Отаман військ Української Народної Республіки Симон Петлюра, я безумовно буду виконувати

його накази [26, арк. 51]. Роблю я це свідомо і добровільно. Я стаю під прапор УНР в боротьбі проти всіх правих і лівих ворогів державної незалежності України. Раджу й вам послідувати моєму прикладові. Слава Україні!» [102, с. 262]. 1-й полк виявив свою згоду з полковником й прийняв нову присягу. Сам В. Прохода вважав, що «гетьманська реакція разом з німецькою окупацією породила большевицькі та анархістичні настрої серед незаможної діяльної частини населення» [102, с. 262].

Після повстання проти гетьманського уряду та після відходу німців, більшовицькі війська перейшли на українську територію [257, с. 7]. Передусім, відбувалися сутички між більшовиками-тарашанцями та сірожупанниками, які перебрали від німців охорону кордонів України. Після перших боїв тарашанці взяли в полон десяток «сірих», а «сірі» – в іншому місці обеззброїли й полонили відділ тарашанців з політичним комісаром [27, арк. 45]. Виник новий конфлікт, для його врегулювання спрямовано від штабу Сірої дивізії до тарашанців делегацію. В. Прохода та його кілька приятелів вважали, що: 1) тарашанці є українцями, які потерпіли від «гетьманських та поміщицьких посіпак» і змушені були відійти за межі України; 2) у нових умовах, коли відновилася влада УНР, вони можуть стати в ряди українського народного війська, а тому збройний конфлікт є якимсь шкідливим для України непорозумінням; 3) було підсумовано, що «нам треба спільно боротись за волю України, а не битись між собою» [102, с. 269–270].

У підсумку, домовилися тільки зробити обмін полоненими та на майбутнє уникати кривавих боїв між собою. Проте останнє не вдалося реалізувати [226, с. 46]. Тарашанці, одержавши підмогу та накази з Москви, почали наступ на Україну, не визнаючи УНР. Невеликі відділи Сірих 2-го і 4-го полків не могли їх стримувати й почали відходити. Мобілізовані в ці полки козаки не хотіли воювати проти «своїх» і оголосили нейтралітет. Необхідна була допомога з Конотопу проти наступаючих більшовицьких військ [101, с. 6]. Втім, коли був підготовлений ешелон до від'їзду на фронт проти більшовиків, мобілізовані

вояки зробили біля ешелону мітинг, на якому вони постановили, що «на фронт не поїдуть і битись проти своїх братів не будуть» [102, с. 271]. Наказ про від'їзд на фронт довелось відмінити.

У середині грудня 1918 р., після вимушеної демобілізації в полку, у сотнях залишилось в середньому по 60 багнетів [110, с. 34]. Однак, надіслати якусь допомогу 2-му і 4-му полкам не було можливості, а становище їх було скрутне. Після відпускнуї демобілізації, коли вони позбавились нейтрального елемента, чисельний склад їх значно зменшився. У районі Кролевця, Глухова, Шостки й Коропа вони мусіли протидіяти наступові таращанців, що зайняли район Стародубу. Новгород-Сіверський зайняли російські більшовицькі частини. 1-му полкові необхідно було взяти під охорону напрямки по залізницях на Курськ і Гомель, а також тримати в своїх руках вузловий пункт Бахмач, куди перейшов штаб цього полку. 3-ій полк розташувався в Чернігові [26, арк. 61]. У січні 1919 р. таращанці несподівано підійшли до Чернігова з півночі і рішучою атакою вночі оволоділи містом, а сірожупанникам довелось утікати, залишивши всю свою матеріальну базу ворогові, а мобілізовані майже всі попали в полон таращанців. На думку В. Проходи, Директорія УНР у цей період не подавала ознак реальної державно-творчої діяльності. Головна команда військ УНР не давала відчувати її керівної ролі в боротьбі проти наступу більшовицьких частин. Війна радянській Росії тоді ще не була оголошена [102, с. 274].

Подальший хід подій був для сірожупанників несприятливий [226, с. 47]. У середині січня 1919 р. перервався зв'язок з Черніговом: 3-ій полк прогавив оборону міста від таращанців. Сірожупанники змушені були відійти з Чернігова, залізниця з Чернігова до Ніжина залишилась без охорони. Тому таращанці могли дістатись до Ніжина, а сірожупанники –залишились би відрізнаними для відступу по залізниці. У той час війна велась «на колесах» – сутички відбувались переважно по залізничних шляхах [102, с. 278].

У ситуації, коли необхідним був відступ з Чернігівщини, на допомогу був надісланий Чорноморський кіш [24, арк. 105]. Командний склад цього полку

складався з кадрових офіцерів. Кіш мав чотири полки, з них найбільшим був 1-ий Чорноморський полк полковника Царенка. Головне командування вважало, за словами полковника Цуренка, що Сіру дивізію ефективніше перекинути на інший фронт, оскільки в ній - половина вояків з Чернігівщини, які в місцевих обставинах не є надійними [102, с. 279].

У другій половині січня 1919 р. отаман М. Палій не лише погодився на від'їзд, але зазначив, що дивізія мала перейти без затримки на Коростенський фронт [366, с. 80]. Тоді ж полковник А. Пузицький доповів, що він відкликає зі ст. Мена, Білополля і Роменського напрямку свої відділи та направляє свій відділ до Ніжина, щоб його з Чернігова не захопили таращанці. Того ж дня 1-й полк залишив Бахмач і В. Прохода радив штабові дивізії не затримуватись в Конотопі та відкликати 2-ий і 4-ий Сірі полки [102, с. 280]. Перед від'їздом з Бахмача перед вагонами організовано імпровізований «мітинг», на якому воїни-сірожупанники хотіли дізнатися причину від'їзду з Чернігівщини. Полковник А. Пузицький попросив В. Проходу дати пояснення мітингуючим [366, с. 80]. Останній констатував: «Це справа Головного командування військ Української Народної Республіки. Від нього ми не вимагаємо пояснень, чому був даний такий наказ, щоб на наше місце прийшли чорноморці. Ми віримо нашому командуванню і Головному Отаманові Симону Петлюрі, а тому й виконуємо його наказ, бо мабуть в іншому місці ми більше потрібні ніж тут...» [102, с. 282]. Після мітингу відійшло дві сотні козаків. Через Ніжин, Київ вони вирушили до Коростеня [102, с. 282].

19 січня 1919 р. сірожупанники прибули на станцію Коростень-Подільський, звідки виходили залізничні лінії на Овруч, Сарни й Шепетівку. Станція знаходилась під ворожим гарматним обстрілом [102, с. 283]. Цього ж дня вдалося у боях змусити частини Червоної армії відступити завдяки злагодженим діям 2 і 4-го полків Сірої дивізії, Зв'ягельської гарматної бригади, Запорізької кінної сотні, Буковинського стрілецького куреня ім. Ів. Франка, Галицького стрілецького полку [366, с. 81]. На нараді командирів полковник А. Пузицький,

познайомившись з ними, інформував про наказ начальника штабу Північно-Західного фронту отамана В. Агапієва утворити Коростенську групу військ та своє призначення командиром. Своім начальником штабу він призначив В. Проходу [102, с. 286]. З цього дня його діяльність обмежилась переважно на підготовці оперативних наказів, яких в результаті написав не менше півсотні [102, с. 287].

На початку лютого 1919 р. А. Пузицький запросив на нараду командирів частин, на якій обговорено план наступу на Овруч. На другий день зранку, після належної гарматної підготовки по більшовицькій позиції, почався наступ з Ігнатполя на Овруч. Більшовики не витримали й залишили передову оборонну лінію перед містом Овручем. Населення міста прийняло Коростенківську групу військ прихильно [102, с. 294–295].

Полковник Пузицький найчастіше комунікував з начальником штабу отаманом Агапієвим, рідше – з командуючим Північно-західним фронтом отаманом Оскілком. За твердженням В. Проходи, отаман Агапієв давав Пузицькому вичерпуючі інформації про загальну ситуацію та належні вказівки. «Він був майже єдиний воєнний діяч, який реально оцінював обставини і своїм розумним керуванням не допустив до передчасної ліквідації фронту як то сталось на Сході та на Півдні»[102, с. 291].

На початку лютого 1919 р. Пузицький запросив на нараду командирів частин, на якій обговорено план наступу на Овруч, з яким погодився навіть командир полку «Народного визволення». Винниченківці мали залишитись в резерві до отримання дозволу на виїзд. На другий день зранку, після належної гарматної підготовки по більшовицькій позиції, почався наступ з Ігнатполя на Овруч. Більшовики не витримали й залишили передову оборонну лінію перед містом Овручем. Рішуче під обстрілом з броньовика Сірі зайняли станцію, примусивши більшовицькі ешелони й бронепотяг відійти на північ. При цьому вдалося захопити дві гармати, чотири кулемети й вогнестрільні припаси. Більшовики залишили більше десятка вбитих та кілька тяжко ранених.

Населення Овруча прийняло Коростенківську групу військ прихильно [102, с. 294–295]. Народовизволенці, з огляду на втрати (у них серед сил Директорії вони були чи ненайбільші), попросили дозволу від'їхати до Коростеня (їх місце зайняли галичани). Винниченківці дістали дозвіл від командуючого Оскілка від'їхати до Рівного (на їх місце мав прибути полк ім. Наливайка) [102, С. 295].

На третій день після зайняття Овруча прибула до штабу в Коростень «мирна» делегація від більшовицьких частин, що діяли проти Коростенківської групи військ. Вона складалась з двох латишів, білоруса, росіянина і українця. Полковник Пузицький і В. Прохода уважно вислухали їх заяву російською мовою: «Ми прийшли до вас, товариші, з мирною метою. Воюємо ми один проти одного і самі не знаємо чому. Нам говорили, що ви гнітите робітників і селян, захищаєте буржуазію, хочете відновлення капіталістичного ладу і знищення нашого соціалістичного. Тепер ми довідалися, що ви республіканці, демократи і боретесь за свободу свого народу. Тому наші бої є якимось непорозумінням. На мітингах в наших полках ми вирішили підписати з вами мир и не воювати більше» (перекл. мій – *Н.К.*) [103, с. 297].

У відповідь полковник Пузицький заявив, що 1) мирний договір є політичний акт, який можуть підписувати Раднарком РСФРР і Директорія УНР; 2) без дозволу вищого командування він не може вести жодних переговорів навіть про перемир'я. Проте більшовицька делегація наполегливо просила про зустріч з вищим командуванням [102, с. 296]. Начальник штабу фронту Агапів також підтвердив, що без командуючого Оскілка не може дати дозволу на приїзд більшовицької делегації, бо це політична акція, яка серед політичних діячів може викликати якийсь наклеп на військових, а отаман Оскілко тоді був відсутнім і мав повернутися лише через два дні [102, с. 297].

Тим часом ситуація на фронті ускладнювалася, більшовики отримали підкріплення [26, арк. 72]. У лютому 1919 р. стабільно функціонував тільки Північно-західній фронт, і то здебільшого завдяки начальнику штабу В. Агапіву. Проте через відсутність сталого Східного й Південного фронтів і цей

фронт почав давати щілини. Водночас польські військові підрозділи, скориставшись ситуацією, вирішили використати її на свою користь: зайняли Ковель і примусили малочисельні українські відділи відійти на лінію р. Стоход та виявили намір оволодіти Володимиром-Волинським та Луцьком. Для протидії наступу необхідно було перекинути в цей район надійну частину [102, с. 308].

Після того, як корпус Січових Стрільців, не визнаючи своєї підпорядкованості отаманові В. Оскілкові, перебрав оборону Коростеня-Овруча, В. Агапієв вирішив, що найдоцільнішим віддати сірожупанникам відтинок фронту на р. Стоході проти поляків [27, арк. 6]. З цим не погодилось Головне командування. Також виявив «активність» штаб Сірої дивізії отамана М. Палія, який перебував у Бердичеві з 3-ім полком, не підлягаючи командуванню Північно-Західного фронту. Він почав вимагати повернення до його розпорядження 1, 2 і 4-го полків, бо становище на Східному фронті було невиразне, хоч на ньому знаходився Осадний корпус Січових Стрільців. Вранці 7 березня 1919 р. загони Червоної армії здійснили напад на околиці Бердичева, і лише контрудар щойно прибулих полків змусив противника відступити більше, ніж на кілометр [1, арк. 24].

На початку лютого 1919 р. стабільно існував лише Північно-західний фронт, і то здебільшого завдяки начальнику штабу Агапієву. «Із-за відсутності сталого Східного й Південного фронтів і цей фронт почав давати щілини, – відзначав В. Прохода. – Оскільки належав до українських самостійників, які ворогували з с.-д. і с.-р., що мали також своїх отаманів. Останні, довівши Східній фронт до такого стану, що полки таращанців могли успішно наступати на чолі радянських частин, перешкоджали і зміцненню Північно-західнього фронту. Такою приблизно була ситуація, коли три полки сірожупанників чекали в Новгороді-Волинському після зміни їх на більшовицькому фронті. У той же момент, поляки, скориставшись ситуацією, вирішили використати її на свою користь: зайняли Ковель і примусили малочисельні українські відділи відійти на лінію річки Стоходу та виявили намір оволодіти Володимиром-Волинським та Луцьком. Для

протидії наступу необхідно було перекинути в цей район надійну частину [102, с. 308].

Сірі зайняли позицію між залізничними лініями в напрямках на Житомир та Козятин [366, с. 81]. Через півгодини розпочалась проти Сірих ще одна атака кількох сотень Червоної армії, яка теж була відбита. Але атаки надалі продовжувались через кожних півтори-дві години, і лише після третьої відбитої повноцінної атаки активна фаза більшовицького наступу припинилася [102, с. 318]. Боем керував полковник П. Ганжа, а В. Прохода «ходив між тимчасовим штабом та сірими полками після кожної відбитої атаки, передаючи командирам особисто накази П. Ганжі та інформуючи про становище» [24, арк. 130]. Останній доповів телефоном до штабу дивізії отаманові М. Палію про вимушеність відходу ешелону сірожупанників в напрямку Шепетівки та відмову обороняти Бердичів [1, арк. 25].

Більшість сірих ешелонів від'їхали на станцію Шепетівку, де розгорнулася активна дискусія щодо подальшого плану дій [27, арк. 103]. Незадоволення безглуздістю загального воєнного керівництва серед вояків було настільки сильне, що почасти навіть лунали думки про перехід на бік тарашанців. Натомість на сходинах старшин Сірої дивізії у великій залі Шепетівського вокзалу під час свого звіту отаман М. Палій визнав свої воєнні прорахунки та відмовився від подальшого керування дивізією [366, с. 82]. В командування дивізією вступив підполковник Абаза, який, за визначеннями В. Проходи, «на жаль, і він був малоенергійним, нерішучим і повільнодумаючим», начальником штабу залишився «той же легковажний сотник генштабу Морозевич» [1, арк. 26].

У Головній команді ці сходини були розцінені як відкритий бунт, що викликало постанову про роззброєння та розформування Сірої дивізії. Втім дивізійний ветеринарний лікар Кость Вротновський-Сивошاپка (особистий приятель С. Петлюри), поїхавши до Головної команди, переконав Головного Отамана про шкідливість для загальної справи такої постанови [226, с. 47]. Тим більше, що в цей же час до Шепетівки завітав поручник А. Костик, який умовив

В. Прохода поїхати з ним в Рівне і там з полковником А. Пузицьким просити отамана В. Оскілка прийняти Сіру дивізію на його фронт. Полковник П. Ганжа та командири інших полків проти цього заперечень не мали, а тому В. Прохода зразу ж відправився на зустріч з отаманами В. Агапівим та В. Оскілком, який пообіцяв прийняти Сірих на Західній фронт [102, с. 321–322].

Місцем «постою» для Сірої дивізії було визначене місто Луцьк, де вояки розташувалися у касарнях колишніх російських частин [26, с. 74]. У другій половині березня 1919 р. Північно-західній фронт зміцнився. Частини сформованої 17-тої пішої дивізії під командуванням полковника А. Пузицького, зміцнивши оборону проти поляків в Сарнах, 17 березня вибили більшовиків з Коростеня, попри те, що Січові Стрільці 14 березня залишили Житомир. Поза цим був зроблений натиск на поляків по залізниці в напрямку на Маневичі. Тому польські частини на Стоході не активізувалися. На цьому відтинку фронту була стабілізація, що сприяло безтурботності Сірих в Луцьку [1, арк. 27].

18 березня 1919 р. більшовики зайняли Вінницю та витиснули звідти Головне командування та Директорію [102, с. 326–327], 29 квітня 1919 р. отаман В. Оскілко під впливом партії українських самостійників проголосив себе головним отаманом військ УНР з диктаторськими правами і заарештував всіх міністрів уряду [366, с. 83]. В. Прохода рішуче засудив такі дії В. Оскілка, вважаючи, що той не врахував, що в тій ситуації, в якій опинились українські військові та владна еліта у квітні 1919 р. жодні перевороти не те, що нічого не вирішували, але й погіршували і без того непевні українські позиції як у протистоянні проти більшовиків та поляків, так і на зовнішній арені у діалозі зі Заходом на тлі повоєнних мирних конференцій [26, арк. 60]. У результаті лише полковник А. Пузицький, не вникнувши у ситуацію, надіслав телеграму В. Оскілкові про те, що він і надалі буде виконувати його накази. Проте телеграма не застала вже В. Оскілка в Рівному – він втік до Польщі разом з начальником штабу В. Агапівим, а А. Пузицького, згідно із наказом уряду, заарештував командир полку його ж дивізії поручник А. Костик. Як наслідок, 17-та

Стрілецька дивізія, позбавлена твердої керуючої руки, одразу стала небоєздатною, а Північно-західній фронт самоліквідувався [102, с. 330–331].

Однак виявивши небоєздатність дивізії, сірі повернулися на Західний фронт, тим паче що тут знову активізувалися бої з поляками [97, с. 43]. Західний фронт перейменовано в Холмський, командуючим якого став наказний отаман О. Осецький. Коли відділ сірожупанників В. Проходи під'їхав до Рожища, поляки знову перейшли Стоход. Бій йшов вже на Переспі. Під'їхавши ближче до неї, сірожупанники виступили з вагонів, розсипались в лаву і контратакою знову спровокували польський відхід. Протягом тижня бойові дії по всій лінії фронту не припинялися. Коли на Холмський фронт прибула польська дивізія з корпусу генерала Галлера, сформованого у Франції, що був добре технічно забезпечений, маючи дальнобійну артилерію й добру кінноту, і який прийшов на допомогу «пілсудчикам», українські військові підрозділи не були в стані їх стримати [1, арк. 27].

Як зазначав В. Прохода: «16 травня 1919 року сталась Луцька катастрофа, до якої в значній мірі спричинилась безпорадність штабу дивізії, чи навіть корпусу, в який Сіра дивізія була переформована зі зменшенням її боєздатності. Головна ж вина була наказного отамана генерала О. Осецького, який після ліквідації Північно-західнього фронту перебрав командування Холмським фронтом і також довів до його ліквідації. Наша боева чинність проти поляків закінчилась» [102, с. 335–336]. На тлі цих подій непокірливий українець потрапив до Рожицького шпиталю, згодом до Ковеля у статусі полоненого, а з Ковеля – полонених вивезли до табору Вадовіце [102, с. 346].

У таборі були, крім сірожупанників та галичан, ще й полонені з колишніх гетьманських формувань в Луцьку, які визнали себе росіянами та звернулись до Російського комітету у Варшаві [110, с. 35]. Комітет прислав до табору свого представника, проте не для допомоги, а для вербування добровольців в російську армію генерала Юденича, що діяла проти більшовиків з країн Балтії [366, с. 83]. Цей факт спонукав приятеля В. Проходи А. Білоуса, а відтак – і самого Василя,

вдатися до авантюри, аби звільнитись із табору. Так, А. Білоус запропонував зголоситися до добровольчої армії – В. Проході, як колишньому офіцерові царської армії, а йому самому як лікарському помічникові [24, арк. 130]. План втечі полягав у тому, що оскільки добровольці мали їхати через Варшаву для полегдження формальностей для подальшого транспорту, товариші могли «зникнути» та втекти від ешелону у цьому місті. Зваживши всі «за» та «проти» В. Прохода погодився [102, с. 347–348].

У результаті, прибувши вагоном добровольців до Варшави, А. Білоус та В. Прохода скористались перервою у русі, та, переховавшись певний час, залишились у польській столиці при таборі втікачів від більшовиків, де з-поміж інших зустріли й полковника А. Пузицького, який був радий зустрічі з давніми знайомими [102, с. 348–349]. Наприкінці літа 1919 р. колишнім українським воякам було дозволено перейти з Польщі на територію УНР [27, арк. 76]. Комендатура табору не була проти того, щоб частина біженців, залишивши табір, відійшла в українську зону, а тому В. Проході та А. Білоусу видали посвідки про звільнення з табору і вони поїхали до Кам'янця–Подільського [102, с. 354–355].

У Кам'янці-Подільському В. Проходута А. Білоуса залучили до організації табору полонених червоноармійців у Дунаївцях, де була невелика суконна фабрика, з метою використання полонених для праці на цій фабриці [366, с. 83]. Втім, оглянувши місце облаштування табору, повернувшись до Кам'янця-Подільського, В. Прохода порадив відхилити думку про створення табору, а полонених або зобов'язувати до праці на фабриці «по вільному найму» або передавати полякам, які мали достатню кількість колишніх німецьких таборів, в яких перебували російські полонені [1, арк. 29].

Водночас у місті В. Прохода зустрівся зі своїм колишнім командувачем П. Ганжою, який працював у Військовому міністерстві. Він інформував про роботу над проектом створення рекрутової дивізії, в якій мало бути сформовано чотири полки, в тому числі 4-й Сірожупанний, поповнений в тому числі з вояків Сірої дивізії, що перебували в таборі Вадовіце, яких польська сторона обіцяла

віддати в розпорядження уряду УНР [101, с. 7]. Працю щодо організації кадрів для цього полку в ролі начальника штабу П. Ганжа запропонував В. Проходи [102, с. 356–357].

1 грудня 1919 р. стало відомо, що поляки планують захопити Кам'янець-Подільський [226, с. 47]. Штаб полку В. Проходи містився в будинку внизу на березі Смотрича під Пушкінським садом. Про прихід поляків довідався о. Михайло Четвертинський, який мав до В. Проходи велику симпатію. Після інформації про намір забрати всіх українських військових у табори полонених, о. М. Четвертинський переконав його виїхати з Кам'янця-Подільського до Шатави (15 км на схід від Кам'янця-Подільського) [257, с. 7]. В. Прохода (через о. М. Четвертинського) познайомився із о. Віктором Симоновським (парохом Шатави), та його родиною [102, с. 361]. Священик запропонував В. Проході бути його псаломщиком у церкві та пообіцяв, що «при першій поїздки до Кам'янця дістане на це дозвіл від єпископа Пимена з зачисленням мене в кандидати на сан священника», що звільнило би його «як офіцера від претенсій як поляків, так і денікінців, якби вони прийшли аж до Шатави». Таким чином, в житті непокірливого українця розпочався ще один етап життя, який був черговою спробою пристосування до нових реалій [102, с. 362–363].

пайка від приношень вірників припадала повністю дякові» [102, с. 366].

Перебувши зиму і початок весни 1920 р. в Шатаві, В. Прохода дізнався від Симоновських про формування в Кам'янці-Подільському української дивізії з колишніх вояків Армії УНР [110, с. 35]. Через тиждень, на початку квітня 1920 р., В. Прохода поїхав до Кам'янця-Подільського й до Шатави вже більше не повернувся. Він пішов до штабу сформованої 4-тої стрілецької бригади, де йому запропонували посаду начальника штабу в 12-му стрілецькому курені, на що він погодився [102, с. 374–375].

Курінь був лише на першій стадії формування. Хоч командиром його був підполковник Білан, його помічником – сотник Горчинський, вся організаційно-адміністративна праця була зосереджена в руках В. Проходи [366, с. 83]. Власне

він, де-факто, став організатором і творцем куреня. Пізніше він згадував: «Склад старшин був пересічний. З-поміж них виділялись своєю ініціативністю та поважним відношенням до діла командир 1-ої стр. сотні поручник Качан, колишній учитель, та командир технічної сотні поручник Бордоніс, колишній студент політехніки. З ними я заприятелював.» [102, с. 375–376].

Незабаром уряд УНР (за згодою з польським командуванням) вирішив оголосити мобілізацію в трьох повітах Поділля, з яких – Могилівський та Ямпільський були ще під владою більшовиків [24, арк. 145]. Районом діяльності бригади В. Проходи, що пізніше була переіменована в 7-му стрілецьку бригаду, став Могилів на Дністрі. Поставлено завдання відвоювати місто від більшовиків, а потім продовжити поповнення мобілізованими. У середині квітня 1920 р. бригада вирушила з Кам'янця-Подільського в складі двох неповних стрілецьких сотень на фронт на зміну полякам над Дністром [24, арк. 147]. Спочатку сотні зайняли Калюса, який раніше поляки здали більшовикам. Паралельно розпочався успішний наступ на Київ польських армій, особливо третьої, при якій була Українська стрілецька січова дивізія полковника генштабу М. Безручка [102, с. 376–377]. Мешканці Калюса сприйняли прихильно бригаду В. Проходи, що дозволило продовжити успішний наступ проти більшовиків, зайнято Могилів, де українські військові сили зупинились на тиждень [102, с. 378].

Через тиждень до Могилева прибув штаб бригади «та ще деякі установи зі зненавидженим нами постачанням, що постачало лише самого себе». Бойовим частинам було наказано перейти в села на північ від Могилева аж до Копайгорода, в якому ще були поляки, а попереду в Шаргороді ще тримались більшовики. Курінь В. Проходи розташувався в селі приблизно в 20 км від Могилева, де отримав для поповнення близько сотні добровільно-мобілізованих вояків. З ними проводились навчання з володіння зброєю та прийняття участі в бойових діях. Разом з цим велась охоронно-розвідувальна служба проти більшовиків. У цей час він «мав дуже багато праці адміністративного характеру, яку через відсутність належного помічника та добрих досвідчених писарів

доводилось робити самому як з муштрової, так і з господарської частини» [102, с. 378–379].

На початку травня 1920 р. польські армії вели наступ – 6 травня 1920 р. 3-тя польська армія й Українська стрілецька січова дивізія зайняли Київ [211, с. 91]. Більшовицькі частини майже без бою залишили Шаргород, Ямпіль, Вапнярку. В. Прохода отримав наказ перейти в наступ у напрямку на Крижопіль, який після короткотривалого бою було взято. На початку червня 1920 р. українські військові формування зайняли Ободівку, але біля Бершаді зустріли рішучий спротив ворожих частин. Тоді настав перелом в польсько-радянській війні – 12 червня 1920 р. польська армія була змушена залишити Київ, натомість Червона Армія перейшла в рішучий контрнаступ [211, с. 91]. Це змусило 3-тю польську армію поспішно відходити, а за нею також швидко відступала 6-та польська армія, на правому крилі якої були сотні В. Проходи. Як він згадував: «Ми ледве встигли слідувати за нею, а потім і зовсім відстали та самі з боями проти настирливо натискаючих большевиків повільно відступали, відірвавшись від поляків. Лишедесь в початку липня ми установили з поляками зв'язок аж за річкою Збручем» [102, с. 379–380].

Ще до початку відступу відбулась реорганізація армії зі створення: 1-ої Запорізької, 2-ої Волинської, 4-ої Київської стрілецьких дивізій з неповним трибригадним складом та Окремої кінної дивізії [27, арк. 79]. Дивізія В. Проходи отримала назву 3-ої Стрілецької Залізної, а дивізія полковника М. Безручка – 6-ої Стрілецької Січової. Тоді також переважно з колишніх українських вояків, які не брали участь в Зимовому поході, сформовано 5-ту Стрілецьку Херсонську дивізію та Окрему кулеметну дивізію. З них лише 6-та Стрілецька Січова мала майже повний трибригадний склад (біля півтори тисячі багнетів), а інші дивізії – не більше тисячі багнетів кожна. Коли розпочався відступ, в тимчасове командування бригадою вступив полковник Чміль, а до виконання обов'язків начальника штабу – В. Прохода [102, с. 380–381]. Бригада відступала через Шаргород, Копайгород, Дунаєвці, Смотрич, намагаючись по дорозі «взяти все до

обозу, що могло стати військовим здобутком червоноармійців – найціннішим був цукор на цукроварнях, який обмінювався в селян на м'ясо, хліб, крупи, городину» [102, с. 382].

Водночас, як зі жалем зазначав В. Прохода, частина української військової верхівки вдавались до фінансових махінацій, «щоб не потрапити на еміграцію з порожніми руками без грошей в кишені» [1, арк. 60]. Так, він згадував, як одного разу йому пропонувався до підпису наказ, розроблений «на бажання полковника Шандрука» про видаток біля сотні тисяч карбованців начальником контррозвідки на перевірку поштового листування в той час, коли пошта майже не працювала. Підписувати такий документ Василь відмовився [102 с. 382–383].

Інший випадок був пов'язаний із полковником Чмілем, який під час відступу в районі Шаргорода придбав породистих коней, які коштували не менше сотні тисяч карбованців в гривнях Центральної Ради, лише за десять тисяч карбованців. Водночас В. Прохода зауважував, щонавіть ще у 1920 р. були в бригаді військові, зокрема із 21-го стрілецького куреня – найсильнішого у бригаді, – «які не для зиску боролись за Україну» [97, с. 44]. Зрештою, як він писав «Силою ми нікого не змушували до боротьби за власну свободу. Покірливим та пристосованцям було з нами не по дорозі й вони від нас відходили» [102, с. 386–387].

Тим часом, перейшовши в район Збруча, бригада, яку покинуло чимало галичан, які не погоджувалися на українсько-польську співпрацю шляхом «здачі» Галичини офіційній Варшаві, затрималась на правому березі Збруча більше тижня. З поляками зв'язок підтримувався лише «розвідчими стежами», що періодично до них надсилались. Штаб 7-ої бригади розташувався в Колиндянах [102, с. 387–388].

Упродовж тижня на фронті було затишшя. Проте польська армія, відступаючи на захід, була вже біля Замостя під Варшавою, де, в тому числі, завдяки відважності полковника Безручка з 6-ою Стрілецькою Січовою дивізією, був зупинений наступ більшовиків [27, арк. 80]. Це спричинилось до припинення

відступу поляків. Але більшовики зайняли Тернопіль і наближались до Львова. В зв'язку з цим й українським бригадам в районі Збруча треба було відійти назад, аби радянські частини не обійшли їх. Натомість розгорнулася внутрішня війна зі штабом бригади, власне з командиром Шандруком, який наказав передати до бригадного постачання в обоз цукор 21-го стрілецького куреня, на що командир куреня підполковник Білан не погодився, за що був усунений від командування. Втім сотник В. Прохода, якому Шандрук наказав перейняти командування куренем, відмовився це робити, і в знак протесту написав рапорт з проханням перевести його до 2-ої стрілецької Волинської дивізії, в якій була 4-та Сіра бригада з колишніх сірожупанників [102, с. 392–393].

Наступного дня В. Прохода разом зі своїм куренем ще відступив на лінію річки Серету біля Чорткова, а потім за річку Стрипу біля Бучача [366, с. 83]. Разом з куренем він від'їхав на своєму «махнові» аж за р. Стрип, а звідти вже дістався до штабу Дієвої Армії [102, с. 394–395]. В. Прохода писав: «Начальник штабу Дієвої армії запитав мене, чому це я захотів до Сірої бригади. Я відповів йому, що не я захотів, але полковник Шандрук захотів позбутись мене, щоб не перешкоджав його комбінаціям. Це його зацікавило й він попросив мене написати рапорт про ці комбінації. Цим рапортом дуже зацікавився командуючий Дієвою армією генерал Михайло Омелянович-Павленко. Пізніше, коли ми були в таборі інтернованих, у мене вийшла дуже гостра розмова з Шандруком із-за цього, як він назвав, «доносу»» [1, арк. 32].

У штабі Дієвої армії УНР В. Проходу призначено до 4-ої стрілецької Сірої бригади, куди він зразу ж від'їхав [257, с. 6]. Бригада займала спочатку позиції на Стрипі, а потім перейшла за Дністер. Вона входила до складу 2-ої Волинської дивізії. Начальником дивізії був отаман Загородський, а його заступником – полковник генштабу Галкин. Сіра бригада мала 12, 13 і 14 стрілецькі курені, командував нею полковник Шепель, а В. Проходу призначено начальником оперативного відділу, пізніше – начальником штабу Сірої бригади [102, с. 395–396].

На початку вересня 1920 р. (з переходом поляків у наступ) Сірій бригаді та кінному полкові ім. гетьмана Мазепи наказано перейти на лівий берег Дністра та вибити червоноармійців з їхніх позицій біля великого мосту біля Нижнього [102, С. 398]. Однак більшовики швидко відступали й українські військові підрозділи безперешкодно дійшли аж до Копичинець. 27 вересня 1920 р. армія УНР зайняла Сатанів на східному березі Збруча, де зупинився її невеликий обоз. Шепель та В. Прохода з кінною сотнею рушили далі й розташувались в селі за 6 км на схід від Сатанова [102, с. 399]. У бою в цьому районі з червоноармійцями В. Прохода отримав поранення, втратив свідомість та був доставлений на кулеметній тачанці аж за Збруч – на перев'язувальний пункт [102, с. 400]. За декілька днів В. Проходу відвезли до польської лічниці в Чорткові, де він «промучився в постійних гарячках два тижні». Однак вже згодом він «самовільно покинув лічницю, потягом приїхав до Коломиї, а звідти дібрався до місцевого Українського польового шпиталю» [102, С. 401–402].

У середині серпня більшість галичан під проводом Шепаровича вирішила самочинно покинути дивізію й перейти на Закарпаття до Чехословаччини. Вони забрали майже всіх коней дивізії і подались на південь, дезертирувавши з поля бою в час запеклих боїв з більшовиками, що теж виявилось дуже дошкульним ударом для українського війська. На початку вересня, зазначав В. Прохода, Сірій бригаді був призначений відповідальний відтинок фронту на Дністрі у районі м. Нижнього з залізничним та дорожнім мостом через Дністер [226, с. 48].

Свій польовий штаб В. Прохода розташував в присілку недалеко від мосту, щоб контролювати передову лінію, втім згодом через обстріли радянської гарматна батареї змусили українських військових покинути цю позицію. Піддавалися більшовицьким обстрілам й місця скупчення українських стрільців та їхній штаб, готуючись до масованого наступу [102, с. 396–397]. Ситуацію для армії УНР врятувало. по-перше те, в середині вересня 1920 р. польська армія відчутно зміцнилась, ставши спроможною перейти в наступ проти радянських частин, а по-друге через вихід з Криму російських добровольців генерала

Врангеля, які загрожували Кривому Рогу та Донбасу, більшовики зняли з польського фронту кращі свої частини, перекинувши їх проти «врангелівців» [97, с. 44].

Цей фактор використали польські військові з'єднання і перейшли знову в наступ, щоб звільнити від більшовиків ті землі, які вони мали перед початком війни й вважали їх своїми. Київ на цей раз їх вже не цікавив. «З переходом поляків у наступ довелось й нам рухатись вперед і українським військовим формуванням. Сірій бригаді та кінному полкові ім. гетьмана Мазепи було наказано перейти на лівий берег Дністра та вибити більшовиків з їхніх позицій біля великого мосту біля Нижнього», – зауважував В. Прохода [102, с. 398]. Він зауважував, що «більшовики самі дуже швидко відступили, і українські військові безперешкодно дійшли аж до Копичинець, де мали денний відпочинок». 27 вересня армія УНР зайняла Сатанів на східньому березі Збруча, де зупинився її невеликий обоз. Шепель та В. Прохода з кінною сотнею рушили далі й розташувались в селі за 6 км на схід від Сатанова на ніч. Туди мали прийти і стрілецькі сотні. Розвідка з'ясувала, що на північ від них значний відділ більшовиків, розвідка якого зустрілась з українською й між ними виникла стрілянина [102, с. 399].

Згодом розпочався й безпосередній бій між арміями. Полковник Галкин з начальником оперативного відділу штабу дивізії сотником О. Волосевичем мали свій польовий штаб до якого приєднались Шепель й В. Прохода. Після майже «годинної досить сильної гарматної, рушничної й кулеметної стрілянини», вдалося локалізувати позиції, з яких більшовики здійснювали головний натиск. Проти них була лише 12-та сотня, а 13-та займала позицію на північний захід від неї й «не мала проти себе ворога». З цього приводу В. Прохода відзначав: «Треба було негайно пересунути її на допомогу 12-ій сотні». Однак під час спроби дістатися до командира 13-ої сотні, аби особисто віддати наказ, В. Прохода отримав поранення, втратив свідомість та був доставлений на кулеметній тачанці аж за Збруч – на перев'язувальний пункт [102, с. 400]. Згодом він це описував так:

«Лікар оглянув рану, виявилось, що рушнична куля пробила мені груди наскрізь, пройшла праву легеню й вийшла тісно біля позвонка між ребрами. Куля не була деформована, а тому залишила малі вхідний і вихідний отвори, які закрились і кров перестала з них витікати. «Ваше щастя, що куля не роздробила вам позвонка. Ранения є поважне, але не небезпечне. Все буде добре. Можете навіть закурити», сказав лікар і запропонував мені цигарку»[102, с. 401].

За декілька днів В. Проходу відвезли до «польської лічниці» в Чорткові, де він «промучився в постійних гарячках два тижні»[1, арк. 34]. Однак вже згодом він самовільно покинув військовий госпіталь, потягом приїхав до Коломиї, а звідти дібрався до місцевого Українського польового шпиталю. «В двоповерховому будинку на скраю міста, що був ні то школою, ні то чимсь іншим, були розставлені дерев'яні прості ліжка з солом'яними мішками і такими ж подушками, з брудними простиралами та старими «байковими» ковдрами. Нічних столиків біля ліжок не було. Лише посередині стояв звичайний дерев'яний непокритий скатертиною стіл та пара лавок. Не пам'ятаю, чи було якесь кріселко. Обслуговували санітари в брудних плащах. Шпитальної білизни не було. Пральні, ванних кімнат та купальні шпиталь також не мав, а тому воші вважались звичайним явищем», – так пізніше описував це місце В. Прохода [102, С. 401–402].

26 жовтня 1920 р., на проханням В. Проходи, медична комісія шпиталю ухвалила для нього рішення про двомісячну відпустку для «остаточного видужання» і він вирішив повернутись до своєї Сірої бригади [211, с. 92]. Спочатку він «дібрався з Коломиї до Гусятин, звідки його на возі підвезли до Кутківців, де перебував етапний комендант – сірожупанник Таран» [102, с. 403–404]. Останній допоміг В. Проході від'їхати до Городка, де перебував штаб Дієвої армії. Згодом непокірливий українець відзначав: «Цей штаб не був великим й роздутим як звичайно бували всі штаби. Командуючий армією генерал Михайло Омелянович-Павленко був скромним і не любив великого складу штабових прислужників. Таким же скромним був і начальник штабу полковник генштабу

Липко, а ще скромнішим був начальник оперативної управи полковник генштабу Віктор Кушч ...» [102, с. 404–405].

Після встановлення польсько-радянського перемиря у жовтні 1920 р., проти українських дивізій, які зайняли Могилів на Дністрі, Бар та Меджибіж, більшовики збільшили свої сили, що для української сторони, правдоподібно, означало відступ [97, с. 44]. Не рятувала ситуацію й мобілізація у зайнятих повітах Поділля: добровольців вистачало, але для них не було ні одягу, ні взуття, ні зброї. За таких обставин Поділля (між Збручем і Дністром) від Волочиська до Могилева могло стати, за словами В. Проходи, для Армії УНР «третім і, швидше за все, останнім «трикутником смерті»» [102, с. 405–406].

Хоча 17 листопада 1920 р. з'явився наказ для Дієвої армії УНР продовжити загальний наступ проти більшовиків, але замість його виконання довелося відступати [226, с. 46]. Більшовики зосередили на українському фронті свої головні сили, розпочавши рішучий наступ проти Армії УНР. Як згадував В. Прохода, «чисельний склад нашої армії був біля 50 тисяч вояків, але боєвий не більше 10 тисяч багнетів та пара тисяч шабель. Майже всі, що вступили по мобілізації, не були озброєні. Командармом був генерал М. Омелянович-Павленко. Він досить легковажно ставився до непереможних труднощів за браком матеріальних засобів для успішности бою проти переважаючого кількістю й добре технічно озброєного ворога. Також і Головний Отаман Симон Петлюра був надто великим оптимістом, закликаючи битись до останнього [102, с. 410]. Відтак, не дивно, що більшовики випробуваною тактикою досить швидко прорвали фронт і змусили українські частини відступати. Дві бригади, яким був відрізаний відступ за Збруч, були притиснені до Дністра й перейшли до Румунії, де були інтерновані. Решта, уникаючи оточення, з жорстокими боями впродовж трьох днів відійшли за Збруч, де українське військо було інтерноване своїми союзниками – поляками [102, с. 411–412]. В. Проході довелося відходити з Городка з оперативним відділом штабу в числі останніх. [102, с. 412].

Вранці 21 листопада 1920 р. В. Прохода вирушив з Кутківець до Гусятинна пішки, оскільки «селянські підводи треба було відпустити, а свого власного обозу штаб армії не мав». Відхід піхоти та малого обозу охороняла кіннота, яка постійно вступала в сутички з більшовицькою кіннотою. Переправу через Збруч здійснювали через дерев'яний міст. На другому березі Збруча перебували численні польські відділи, які «гостинно» приймали українців, відбираючи у них все: зброю, коней, вози з майном [102, с. 413–414]. Не здобув В. Прохода за час служби й матеріальних статків: за час служби в 4-й Сірій бригаді він отримав 90 000 гривень Української Центральної Ради, які на «чорній біржі» в Тернополі конвертував у 400 польських марок [102, с. 415–416]. Так для В. Проходи завершився військовий етап Української революції.

У січні 1921 р. поляки, за домовленістю з більшовиками, вирішили розмістити інтернованих українських вояків в таборах для полонених, що були побудовані ще німцями в Каліші, Вадовицях, Стрількові й Олександрові-Куявському [1, арк. 40]. Цивільних осіб з українських установ було відіслано мешкати до Тарнова, де вони не мали обмежень в русі, а співробітників усіх управ штабу армії з конвоєм помістили в Пйотркові в двоповерховому будинку з невеликим подвір'ям, з якого можна було виходити вільно до міста тільки за згодою вартового. «Ті, що мали можливість найняти собі кімнату в місті, могли за дозволом комендатури табору мешкати там, – відзначав В. Прохода. – Цим скористались старшини, які мали жінок, чи одружились після інтернування» [1, арк. 41].

У малому таборі на півтори сотні осіб пристосувався до нових умов життя й В. Прохода, який із сотником Бордоном, І. Хмелюком та П. Кожевниківим заснували український гурток «Просвіти», для якого дістали декілька десятків книжок та передплатили українські часописи, що виходили у Львові [27, арк. 97]. Також почали влаштовувати відчити на загальні, історичні й політичні теми [102, с. 417–418]. Крім того, вони заснували настінний часопис «Вільне слово і малюнок» [102, с. 418–419].

Тим часом весна та літо 1921 р. пройшли в Україні в пожвавленій повстанській діяльності проти більшовиків як спротив політиці воєнного комунізму. Так, виникли повстанські організації, які навіть об'єднались у Всеукраїнський центральний повстанський комітет, у зв'язок з яким увійшов командир 4-ої Київської дивізії отаман Юрко Тютюнник. Він вирішив зробити похід в Україну з інтернованими вояками як своїми, так і охочими з інших дивізій. Поляки дали на це згоду й навіть обіцяли допомогти зброєю, кіньми і відповідним спорядженням. Втім, щоб це не виглядало, так, що цю акцію підготовляє штаб армії, було вирішено ліквідувати табір у Пйотркові, розіславши всіх по інших таборах.

Після ліквідації табору у Пйотркові В. Прохода потрапив до табору Стшалково, де був прикріплений до бригади польової жандармерії [102, с. 421]. Його призначили помічником командира 1-го куреня підполковника Курковського, з яким він разом жив в окремій кімнаті бараку. В. Проході доручено викладати військовим українську мову, історію та географію. Робота займала майже весь його час і лише інколи він ще провідував начальника табору – давнього знайомого полковника А. Пузицького [102, с. 422].

У грудні 1921 р. В. Прохода разом з двома підстаршинами виїхав до табору в Каліш з метою домовитися про місце для бригади польової жандармерії, яка мала зі Стшалково туди переїхати [26, арк. 76]. З переїзду бригади до Каліша «нічого не вийшло», проте у Стшалково він не повернувся, оскільки його перенаправили до 4-ої Сірої бригади (ще під час перебування в Пйотркові В. Проходу підвищили до рангу підполковника, а тому він належав до штаб-старшин) [26, арк. 76]. «Умови життя в таборі були гірші від примітивних, – згадував В. Прохода, – Польська адміністрація як з вояками, так і зі старшинами поводитись грубо. Часто було чути такі епітети як «пся крев – петлюрівські гайдамаки». Грошей, як звичайно, я не мав жодних. Постійно був голодний, бо півкілограма гливкого хліба та літр юшки, що давали з загальної кухні, було замало. Цукор у малій кількості ми діставали рідко, а заржавілі оселедці, що

часом давали на вечерю, лише викликали спрагу, хотілось пити, а вода затримуючись в організмі, спричинялась до того, що тіло було напухлим і мало відпорним проти різних захворювань» [102, с. 423–424].

Тим часом, В. Прохода знову спробував продовжити студії. Можна було поступити до польських шкіл у Варшаві, але для цього треба було мати кошти, оскільки поляки своїм колишнім союзникам стипендій не давали [1, арк. 42]. Кращим варіантом було перебраться до Чехословаччини, де республіканський соціалістично-демократичний уряд охоче давав емігрантам зі Сходу стипендії для студій на своїх високих школах, тим паче що справу для легалізації студентів в ЧСР полагоджував Український громадський комітет у Празі, який заснували українські соціал-революціонери (Микита Шаповал, Григор'їв) та українські соціал-демократи (І. Мазепа, П. Феденко, д-р Матюшенко) [211, с.

93]. Більше того – ще у 1921 р. у Празі був відкритий Український Вільний Університет з ініціативи професорів колишніх університетів у Львові, Чернівцях і Кам'янці-Подільському [1, арк. 43].

Наприкінці травня В. Проході стало відомо, що заходами Українського Громадського Комітету в Чехословаччині мала бути заснована Українська Господарська Академія, студентами якої могли стати колишні вояки української армії з закінченою середньою освітою, а для тих, що не закінчив середньої школи, влаштовували при ній матуральні курси [257, с. 7]. Клопотати про легальний виїзд до ЧСР мала студентська громада в Каліші з центральною у Варшаві, але В. Проходу, як і його товариша П. Дубрівного, які не мали повної середньої освіти, не прийняли. «Залишався варіант хіба що нелегально дістатись до ЧСР і легалізувати в Празі своє перебування, – зауважував В. Прохода. – До Українського громадського комітету в Празі друзі надіслали відповідні прохання про прийняття їх на студії до Української Господарської Академії, на що дістали відповідь про зарахування до числа кандидатів». Відтак, заручившись матеріальною допомогою на дорогу та одяг, В. Прохода та П. Дубрівного у відповідний час вибрались з табору та поїхали до Ченстохови, а звідти перейшли

кордон в Закопаному біля Високих Татрів. Як згодом підсумував В. Прохода: «Ми були на чехословацькій території. Мій шлях блукання на манівцях закінчився. На чужині я став знову вільним для осягнення моєї мрії здобути знання» [102, с. 428–430].

Відзначимо, що у цей період В. Прохода ж разом зі своїми приятелями вирішив написати «Записки до історії Сірих або Сірожупанників» на основі власних та старих сірожупанників спогадів за 1917–1919 рр. та на підставі наказів в архівах бригади й дивізії 1920 р. Рукопис було написано за три місяці. Пізніше 1-шу частину «Записок» опублікували у воєнно-історичному збірнику «За Державність» у 1927 р., а 2-гу й 3-тю частини – в українському воєнно-науковому журналі «Табір» у 1920-х рр. [102, с. 426–427].

Власне перу В. Проходи належить перше дослідження історії «сірожупанників», яке опубліковано у першому збірнику «За державність. Матеріали до історії війська українського» (Каліш, 1929). У Луцькій катастрофі 16 травня 1919 р. знищено всі накази, історії та щоденники бойових чинів Сірих полків та дивізійного штабу [100, с. 4]. З травня 1919 р. по листопад 1920 р. «загинули» й ті документи, що могли б стати матеріалами до історії 1-ої Козацько-стрілецької (Сірої дивізії). Основними джерелами праці Василя Проходи стали:

- 1) записна книжка і спогади самого автора;
- 2) відомості сірожупанників – підполковників Тарана, Немоловського; сотників – Мандзенка, Стахівського, Драченка, Падалки; хорунжого – Дубрівного, емігрантів – Курила та Букшованого [1, арк. 34].

Як ад'ютант 1-го Сірого полку й співробітник у штабах груп, до складу яких за період бойових дій входила Сіра дивізія, В. Прохода завжди був «в курсі справ і докладно знав, як проходило життя своєї дивізії» [102, с. 430]. Зібрані й опрацьовані матеріали перевірила особлива комісія, створена в 1922 р. у Калішському таборі наказом командира 4-ої Сірої стрілецької бригади генерал-хорунжого Шепеля у складі голови – полковника Паньківського і членів –

підполковника Гайдая, сотників – Стахівського і Падалки та хорунжого Дубрівного. Комісія підготувала висновок про те, що подані описи подій і діяльності 1-ої Козацько-стрілецької (Сірої) дивізії «з'ясовані правдиво і відповідають дійсності» [102, с. 430].

Дослідження В. Проходи складалося з десяти розділів: «Національна культурно-освітня праця серед полонених українців до формування Сірої дивізії», «Формування 1-го Козацько-стрілецького полку», «Формування дивізії», «Переїзд дивізії на Велику Україну», «Повстання проти гетьмана», «Боротьба з більшовиками», «Бої на польському фронті», «Бої 1-го і 4-го Сірих полків на Московсько-більшовицькому фронті», «Переформування Сірої дивізії в корпус і Луцька катастрофа», «Національно-культурний вплив Сірих на населення України» [1, арк. 34].

Таким чином, переживши життєві круговерті часів Української революції, супроводжувані штаб-квартирами, фронтовими окопами, перемогами та поразками, радістю та зневірою, конфліктами та примиреннями, вірністю та зрадою, атмосферою шпиталів та таборів для інтернованих, В. Прохода зважився на те, щоб переїхати в далеч чужини, аби таки втілити свою давню юнацьку мрію – навчатись далі та отримати такий бажаний упродовж багатьох років фах, чим розпочав черговий у його житті етап. Основними етапами його вийськової діяльності після повернення з таборів військовополонених на територію України стали: від вересня 1918 р. – 1-й полк Сірої Дивізії (полковий осавул); від 27 вересня 1918 р. – 1-й козацько-стрілецький (Сірожупанний) полк Армії Української Держави (старшина, ад'ютант); від 19 січня 1919 р. – Коростенська група Дієвої армії УНР (начальник штабу); від 19 лютого 1919 р. – 1-й Сірожупанний полк Дієвої армії УНР (ад'ютант); від травня 1919 р. – польський полон у Луцьку, перебування в таборах для військовополонених у Ковелі, Вадовіце; від вересня 1919 р. – 4-й полк Сірожупанників 1-ї Рекрутської дивізії (в.о. ад'ютанта); від листопада 1919 р. – 1-а Рекрутська дивізія (в.о. начальника штабу); від квітня 1920 р. – 12-й стрілецький курінь 4-ї стрілецької бригади 2-ї

стрілецької (згодом – 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР (начальник штабу), 7-а бригада 3-ї Залізної дивізії Армії УНР (в.о. начальника штабу); від серпня 1920 р. – 4-а Сірожупанна бригада 2-ї Волинської дивізії Армії УНР (начальник оперативного відділу, начальник штабу).

Висновки до Розділу 2.

Формування світогляду В. Прохода відбувалося в умовах ізоляції від значимих подій українського національно-культурного відродження початку ХХ ст., проте військова служба у рядах російської армії (Сімферополь, Кримський півострів) докорінно змінила його усталений спосіб життя. Відбуваючи військову повинність у 51 пішому Литовському полку, він, з одного боку, удосконалив військову майстерність, а з іншого, підпав під ідеологічний вплив російської (імперської) пропаганди, що негативно відбилося на його національнопатріотичному світогляді. Початок Першої світової війни (1914 р.) В. Прохода зустрів у літньому полковому таборі в Севастополі. Після проходження мобілізаційного навчання на Кримському півострові, здав іспит на присвоєння звання прапорщика та у листопаді 1914 р. був відправлений до Галичини у розпорядження штабу 14-ої дивізії (53-й Волинський полк). Проте, під час Карпатської операції, під керуванням генерала О. Брусилова, на початку 1915 р. В. Прохода потрапив у полон, а згодом був вивезений до столиці Австро-Угорської монархії. З Відня В. Прохода був етапований до колишньої фортеці Йозефштадт (Йозефів), Ліберців, Мосту, Терезін (Чехія). Саме в Терезінському таборі В. Прохода ініціював заснування гуртка читачів української літератури, при якому було сформовано українську бібліотеку, хор, драматичну трупу, чії успіхи впливали на національне освідомлення українців. Також щотижня українці відбували політичні віча, в яких активну участь брав В. Прохода, підготували для організації внутрішнього життя статут «Громади полонених старшин українців...», встановили зв'язок з Президією СВУ у Відні та з управами громад полонених українських вояків у Фрайштадті, Раштадті,

Зальцведелі, Вецлярі. За таких умов, на переконання В. Прохода, національно-свідомі українці все більше приходили до переконання про необхідність мати власне військо і про потребу творення з полонених вояків військових частин для захисту незалежності української держави.

У 1918 р., після повернення на українські землі, В. Прохода повноцінно відновив й свою військову діяльність: від вересня 1918 р. – 1-й полк Сірої Дивізії (полковий осавул); від 27 вересня 1918 р. – 1-й козацько-стрілецький (Сірожупанний) полк Армії Української Держави (старшина, ад'ютант); від 19 січня 1919 р. – Коростенська група Дієвої армії УНР (начальник штабу); від 19 лютого 1919 р. – 1-й Сірожупанний полк Дієвої армії УНР (ад'ютант); від травня 1919 р. – польський полон у Луцьку, перебування в таборах для військовополонених у Ковелі, Вадовіце; від вересня 1919 р. – 4-й полк Сірожупанників 1-ї Рекрутської дивізії (в.о. ад'ютанта); від листопада 1919 р. – 1-а Рекрутська дивізія (в.о. начальника штабу); від квітня 1920 р. – 12-й стрілецький курінь 4-ї стрілецької бригади 2-ї стрілецької (згодом – 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР (начальник штабу), 7-а бригада 3-ї Залізної дивізії Армії УНР (в.о. начальника штабу); від серпня 1920 р. – 4-а Сірожупанна бригада 2-ї Волинської дивізії Армії УНР (начальник оперативного відділу, начальник штабу). Після поразки Української революції В. Прохода потрапляє до табору для інтернованих (жовтень 1920 р.) у Тарнові, а згодом – Пьотркові (січень 1921 р.).

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ В ЧСР

3.1. Навчання і праця в Українській господарській академії

Після виснажливих подій української революції 1917 – 1921 рр. навчання, а згодом (з 1927 р.) й викладацька, наукова праця в Українській господарській академії (УГА) стали реалізацією давньої мрії В. Проходи. Міжвоєнний період ХХ ст. став найстабільнішим періодом у біографії українського непокірливого, часом нових знайомств в науковій, громадсько-політичній сфері. Перебуваючи на еміграції він отримав громадянство Чехословаччини, що згодом дозволило йому емігрувати з СРСР після відбування заслання (1945–1954 рр.).

В УГК у Празі В. Прохода довідався про зарахування його студентом-матурантом УГА [172, с. 3]. Консульський відділ комітету впродовж тижня допоміг отримати «нансенівські паспорти», що видавало Міністерство закордонних справ ЧСР, після чого він виїхав до Подєбрад – місця осідку УГА [211, с. 92]. Пізніше він згадував про перші враження: «Там нас примістили спочатку в інтернат в замку короля Юрія, а потім, після того як почали діставати стипендію, влаштувались на приватних помешканнях. Впродовж літа ми очунили від таборового життя, а головне позбулись постійного почуття голоду» [103, с. 14].

Відзначимо, що УГА засновано 21 травня 1922 р. з ініціативи УГК в Празі з метою швидкої підготовки спеціалістів для господарської діяльності в Україні [357, с. 147]. Політичні діячі УГК вважали, що впродовж найближчих років настане можливість УГА продовжити свою працю в Україні [415, с. 5]. Щоб встигнути підготувати її перших випускників, вони розраховали навчальну програму Академії лише на три роки, що призвело до пониження рівня вищого навчального закладу, наблизивши його до технікуму. «Заклад вищої освіти» мав

три відділи: 1) агрономічно-лісовий; 2) гідротехнічно-технологічний; 3) економічно-кооперативний.

Навчальний процес в Академії розпочинався восени 1922 р. Влітку проводились вступні лекції з різних дисциплін для ознайомлення студентів з метою обрання ними відповідного відділу УГА для подальшого навчання [103, с. 15–16]. В. Прохода прослухав усі лекції й остаточно свій вибір зупинив на агрономічно-лісовому відділі [172, с. 4].

В. Прохода зауважував, що після початку першого семестру 1922 р. на всіх відділах було організовано навчальний процес на належному рівні (прийнято двісті студентів, розмір стипендій – 500 чеських корон місячно) [415, с. 5]. Проте бажаючих вступити до УГА виявилось значно більше. Щоб задовольнити бажання хоча б частини, прийняті студенти погодились віддати 10 % своєї стипендії, тобто по 50 корон для додаткових 22 стипендій з тим, щоб на кожний відділ було прийнято бл. 70 студентів [103, с. 16]. В. Прохода високо цинив внесок у становлення і розвиток УГА українських науковців І. Горбачевського, Ф. Щербини, О. Ейхельмана, К. Шиндлера, Д. Райхінштайна, І. Шовгеніва, М. Шадлуна; визначних чеських професорів Ю. Стокляси, Я. Граського, Т. Єджіка, В. Кайслера, Т. Кашпарека, Р. Кукача, А. Нехлеби, В. Гесля, Т. Кеціка та ін. [103, с. 22].

УГА підпорядковувалась Міністерству хліборобства ЧСР як звичайний господарський технікум, а не Міністерству освіти, до якого належали всі вищі навчальні заклади [399, с. 134]. Випускникам УГА мали надаватись (за російським зразком) звання учених-агрономів, лісівників, кооператорів, економістів, техніків та хіміків, через що виникла суперечка між студентами та професорами УГА і діячами УГК [412, с. 89]. На початку листопада 1922 р. засновано «Академічну громаду» при УГА, статут якої затвердив сенат Академії. В. Проходу обрано до складу першої управи товариства (заступник голови), але пізніше, за його словами, «довелось головувати, бо голова – Микола Буєвський відмовився виконувати свої обов'язки» [103, с. 16].

Студентами УГА (у своїй переважній більшості) були колишні вояки Армії УНР, що вже здобули значний життєвий досвід. Щодо їх політичного світогляду, то ще в час перебування у своїх військових формаціях вояки в переважаючій більшості ставились негативно до політичних діячів т. зв. «отаманії», вважаючи їх винними «в політичному безголів'ї», що привело до поразки Української революції 1917–1921 рр. [357, с. 147]. За словами В. Проходи, частина цих діячів на еміграції, зокрема в УГА, відіграючи роль «старшого громадянства», залишилась «зі старими хибами, самовпевнено переконуючи всіх у своїй провідній ролі» [257, с. 6]. Переконання у своїй вищості було як у діячів УГК, так і у частини професорів, які належали до різних політичних партій або «співчували їм». На цьому ґрунті виникали непорозуміння та суперечки між «старшими» й «молодшими», які мали академічний характер [103, с. 16–17].

Передусім, студентів непокоїв «невиразний» статус УГА. У листопаді 1922 р. загальні збори «Академічної громади» ухвалили рішення домагатися запровадження чотирирічного курсу навчання з п'ятим роком для підготовки до державного іспиту та дипломної праці [415, с. 12]. Споріднені відділи Академії мали стати факультетами з відповідними деканатами та професорськими радами. Програми навчання на них мали відповідати вимогам чеських вищих навчальних закладів. Після державного іспиту випускникам («абсолювентам») УГА мало присвоюватися звання інженера відповідної спеціальності [357, с. 148]. Для основних дисциплін, вивчення яких не забезпечувалося відповідними викладачами, мали запросити кваліфікованих професорів чеських вищих навчальних закладів. Академія мала підпорядкуватися Міністерству освіти ЧСР, стати незалежною від УГК, який вважав себе її куратором та втручався у справи навчання [103, с. 17].

Така ухвала громадівців обурила професорський склад УГА. Професори, доценти, які закінчили переважно російські вищі навчальні заклади, вважали, що студенти не рахувались з особливостями життя та праці в УСРР [357, с. 148]. З ухвалою «Академічної громади» професорська рада УГА не рахувалась і

погрожувала звільнити всіх, хто буде протестувати проти діючої структури, а сенат Академії (на випадок повторення таких зборів) пообіцяв розв'язати «Академічну громаду». З цих причин громадівці написали меморандум, в якому були з'ясовані їхні вимоги про реорганізацію УГА. Підписали цей меморандум близько 120 студентів, переважно з лісового, гідротехнічного та технологічного відділів (економісти й кооператори в більшості утримались, оскільки вони мали майже повний професорський склад) [103, с. 19].

Один примірник цього меморандуму громадівці (В. Прохода та В. Мирошніченко) мали передати голові УГК. Однак голова Комітету М. Шаповал не побажав прийняти представників «бунтуючого» студентства. Проте прийняв делегацію його заступник Н. Григорієв. Прочитавши меморандум та підписи під ним, він акцентував на невдячності студентського середовища УГА [257, с. 6]. Натомість В. Прохода у відповідь заявив: «Ми, колишні вояки, не досягли своєї мети у визвольній боротьбі, бо мали недосконалу зброю, а ще більше недосконалий провід. Тепер ми хочемо здобути нову національно-культурну зброю, але зброю досконалу. Ми хочемо не лише учитись, але й хочемо створити українське культурне вогнище не лише з решток російської культури, які хочемо доповнити знанням та наукою європейської культури» [103, с. 19]. Після гострої дискусії вирішено обговорити меморандум на засіданні Комітету [415, с. 13].

Про зміст меморандуму стало відомо Міністерству закордонних справ і Міністерству хліборобства ЧСР, які спочатку вважали фінансування УГА як «допомогову акцію українським емігрантам», мало цікавлячись результатами її діяльності [415, с. 13]. Після вимог студентів чехословацька сторона побачила бажання українців «поставити справу навчання на відповідний освітній рівень». Згодом й професорська рада УГА, в основному, сприйняла вимоги «Академічної громади, почала тісніше співпрацювати з чеськими професорами. Лише одного не досягли студенти, зауважував згодом В. Прохода, – «не було визнано державно зобов'язуючого права її дипломів та приділення її до Міністерства

освіти. Вона залишилась приватною високою школою з трьома факультетами з поділом на відділи» [103, с. 21; 336, с. 17].

Зауважимо, що окрім суто студентських справ академічного порядку та навчання на лісовому відділі В. Проходу, за його словами, «ніщо не цікавило» [257, с. 7]. Він цілком віддався студіям навіть такої «сухої» дисципліни як кристалографія, в якій професор геології, інженер М. Шадлун дуже цікаво викладав закони кристалізації. В. Прохода написав конспект його викладів, який видано літографічним способом видавничим товариством при УГА (це була одна з перших праць без зазначення його прізвища під редакцією М. Шадлуна) [211, с. 92].

Значну увагу В. Прохода приділяв розвитку студентського еміграційного руху [211, с. 92]. Утворені українські студентські організації в Подебрадах, Празі, Брно, Берліні, Львові, Відні та Варшаві вирішили вийти на міжнародний студентський форум, об'єднавшись в Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС). В. Проходу обрано уповноваженим делегатом на перший установчий з'їзд ЦЕСУСу від «Академічної громади» при УГА, який мав відбутися у липні 1923 р. у Гданську. На з'їзді В. Прохода доповідав про діяльність «Академічної громади» УГА як першої високої технічної школи в еміграції, дотримуючись лише академічних справ, уникаючи будь-яких політичних моментів і висловлення симпатій чи антипатій до окремих політичних партій та їх орієнтацій [103, с. 26].

Завдання студентів УГА В. Прохода охарактеризував як підготовку до національно-культурної роботи в Україні [415, с. 14]. Заслугою студентів він вважав організацію навчання в УГА на рівні тогочасних стандартів європейської вищої освіти. Український непокірливий не виступав проти соціалістів-революціонерів і пропонував висловити УГК подяку за «поважну початкову організаційну працю» [357, с. 148]. Також він не критикував національної політики Польщі, вважаючи, що на її терені перебувають в інтернуванні вояки Армії УНР, до якої належала значна частина студентів УГА. Цей виступ міг би

перешкодити їх виїзду «на студії» до ЧСР [103, с. 27].

Голоси делегатів на з'їзді рахувались за кількістю мандатів (на кожних 50 членів організації – один мандат) [211, с. 92]. Найбільше мандатів (близько сорока) мав представник зі Львова. На думку В. Прохода, така кількість мандатів була занадто великою. Львівський делегат Ю. Вассиян, який представляв ПРОФОРУС (Професійна організація українського студентства), у своєму виступі політичного характеру зайняв критичну позицію проти демократичних українських політичних партій, особливо соціалістичних та емігрантського Уряду УНР, звинувачуючи їх в «угодовій» політиці з польським урядом. Він пропонував: 1) бойкотувати польські вищі навчальні заклади і тих українських студентів, які належали до польських студентських організацій; 2) всебічно підтримувати діяльність Українського таємного університету у Львові.

Також Ю. Вассиян засуджував співпрацю Українського студентського товариства у Варшаві з аналогічними польськими організаціями [103, с. 28].

В. Прохода вважав, що загальний напрямок виступу львівського делегата Ю. Вассияна та поданих ним пропозицій «носив характер націоналізму». Його підтримав колишній співробітник В. Прохода у просвітянській праці в Пйотрковському таборі інтернованих вояків П. Кожевників – делегат українських студентів у Берліні, який поділяв погляди українських демократів-хліборобів. Саме ці пропозиції з резолюціями прийнято переважаючою більшістю мандатів. В. Прохода виступив проти резолюцій, що засуджували діяльність українських політичних угруповань, які підтримували екзильний уряд УНР. Він з представником Українського студентського товариства у Варшаві Т. Олексюком та деяким представниками з Праги й Брно залишився в меншості [103, с. 29].

Коли В. Прохода повернувся до Подєбрад і розповів про перебіг з'їзду ЦЕСУС, його виступ було піддано критиці прихильниками демократів-хліборобів [211, с. 92]. «Селоспільчани» (соціалісти-революціонери), які вважали В. Проходу прихильником хліборобів-демократів, не могли забути його

активного виступу проти УГК за відділення від нього УГА. Це обурило В. Проходу й, за його словами, «відбило бажання працювати для політикуючого студентства» [103, с. 29–30]. На виборах нової управи «Академічної громади» він своєї згоди на кандидатуру до неї не надав [103, С. 29 – 30].

В. Прохода відійшов від активної громадської діяльності в «Академічній громаді» [399, с. 135]. Політично активне студентство УГА поділилося на дві групи: коли провід у товаристві захопили прихильники правих угруповань, тоді «селоспільчани» (УПСР) та «співчуваючі соціалістам» вийшли з організації та утворили «Студентську громаду» при УГА. В. Прохода формально залишався в «Академічній громаді», проте цілком «віддавався студіям» на лісовому відділі, де в кабінеті лісівництва допомагав професорові на практичних заняттях зі студентами. Він завжди був пунктуальний, дисциплінований, не пропускав жодної лекції та зі всіх предметів з прослуханих курсів мав написані конспекти. Вечорами тричі на тиждень ходив на фізичні вправи до руханкового товариства «Сокіл», а в інші вечори, коли мав вільний час, читав [103, с. 20]. Коли В. Прохода головував в «Академічній громаді», він брав участь у засіданнях приймальної комісії УГА, в якій відстоював зарахування, передусім, колишніх українських вояків (замість жінок і дівчат, які переважно записувалися на економічний факультет) [103, с. 30–31].

У стінах УГА В. Прохода цікавився діяльністю низки наукових товариств: агрономічного, економічного, видавничого, кооператорів, пасічників, Спілки лісників, Спілки гідротехніків та меліораторів, в окремих з них у різні періоди навчання брав участь [399, с. 136]. Товариство українських письменників і поетів «Культ» влаштовувало літературні вечори за участю В. О'Коннор-Вілінської, В. Королева-Старого, його дружини Наталени, доцента Б. Лисянського, художника Добровольського, кобзаря М. Теліги, співака М. Палія-Сидорянського, поетів Є. Маланюка, Ю. Дарагана, О. Теліги, М. Гриви (Загривного), Л. Мосендза, В. Куриленка та Н. Ливицької-Холодної, драматурга М. Чирського, публіциста М. Сціборського, письменника М. Левицького та ін.

[357, с. 149]. В. Прохода завжди цікавився культурним життям українських еміграційних осередків в інших містах ЧСР та Європи. «Подією, розголос якої залишився на довгі роки» стали відвідини у 1926 р. УГА Митрополита Андрея Шептицького. Після урочистого прийняття сенатом, Митрополит оглянув Академію, побував у багатьох лабораторіях та наукових кабінетах. «Він завжди жертвував на потреби Академії, цього разу подарував кварцову лампу для лікування хворих на сухоти», – згадував В. Прохода [103, с. 32].

Поетапно, серед професорсько-викладацького складу В. Прохода здобував все більший авторитет [211, с. 92]. Українські професори УГА не мали асистентів, обов'язки останніх виконували кращі студенти. На лісовому відділі першопочатково було двоє студентів, які закінчили «середні лісові школи» (К. Подоляк і Ф. Брайко). Перший виконував обов'язки асистента або, як тоді говорили, «допомогової сили» у професора М. Косюри в кабінеті лісової таксації і лісокористування, а другий – у кабінеті лісівництва та дендрології у професора Б. Іваницького [415, с. 15]. Вони займались спеціальним впорядкуванням кабінетів, а також допомагали професорам на практичних заняттях зі студентами. Перші роки кабінети УГА, її деканати і канцелярія розташовувались у великому курортному готелі приватного підприємця, який за кілька сот тисяч корон винаймав трьохповерховий готель для потреб Академії [103, с. 41].

На другому курсі Ф. Брайко залишив навчання в УГА. На його місце «допомоговим асистентом» було обрано В. Проходу (отримував додатково до стипендії платню у розмірі 150 корон щомісячно, що давало йому можливість при мінімальній стипендії бути матеріально незалежним і цілком «віддаватись студіям») [211, с. 93]. Український непокірливий був обізнаним зі станом справ на кафедрах лісового відділу та знав вимоги кожного професора. Іспити складав «дуже добре», не витрачаючи багато часу на підготовку до них, оскільки, за його словами, зі всіх предметів мав конспекти з прослуханих лекцій. Цим користувались його колеги, які називали В. Проходу «отцем». Вони приходили до нього в кабінет і він готував їх до іспиту [103, с. 42].

Жили студенти й навчалися на лісовому відділі «надзвичайно дружньо без огляду на різницю у віці та світогляді» [412, с. 104]. До т. зв. «старших» належали В. Прохода, П. Яценко, В. Мирошніченко, В. Мурашко, К. Подоляк, а наймолодшими були Г. Кагукало, І. Зваричук, Ю. Сас-Тисовський [103, с. 42]. Усі були безпартійними, хоча В. Проходу, найстаршого, та І. Зваричука, наймолодшого, вважали «унрівцями», В. Мурашка – гетьманцем, а В. Білахова – соціалістом. «На лекціях студенти слухали уважно професорів, а на практичних вправах ніколи не було непорозумінь, що доходили б до якоїсь ворожнечі. Особливо подобались екскурсії для огляду та ознайомлення зі способами лісового господарювання», – читаємо у спогадах В. Проходи [103, с. 42]. Найпам'ятнішою для В. Проходи залишилась екскурсія до комплексу хвойних («шпилькових») лісів у південній Чехії на Шумаві зі заїздом до Піску, де функціонував лісовий технікум з його взірцевим лісництвом [103, с. 43]. Екскурсії відбувалися переважно під проводом професорів Б. Іваницького та М. Косюри, які давали відповідні пояснення та доповнення до всього того, що розповідали чеські лісничі, лісові майстри та лісові інженери. Виникали при цьому розходження в оцінці того чи іншого способу господарювання між українськими професорами та чехами [103, с. 45].

В. Прохода цінував наукові та освітні здобутки українських професорів УГА [172, с. 5]. Програми на кожному відділі Академії були змістовні та «об'ємні», з метою «дати досить універсальні знання не лише з основної спеціальності, але й з споріднених» [172, с. 5]. Навчальна програма на лісовому відділі складалася з шістдесяти навчальних дисциплін, які студенти вивчали й складали відповідні іспити. Це давало можливість інженерам-лісівникам працювати по землемірству, тріангуляції, будові доріг, меліорації тощо [172, с. 5].

«Шеф» В. Проходи – Б. Іваницький закінчив Петроградський лісовий інститут та отримав «звання ученого-лісовода» [357, с. 148]. У період Української революції 1917–1921рр. він брав участь в українському визвольному

русі і займав відповідальне становище в Уряді УНР. За словами українського непокірливого, він завжди тримався з почуттям власної гідності та в деякій мірі вищості над іншими; завжди був спокійний та зрівноважений, обережний у висловлюваннях і не виявляв своїх недоліків [357, с. 148]. «В УГА зразу ж обраний на професора і весь час виконував обов'язки то декана факультету, то проректора й ректора», – зауважував В. Прохода [103, с. 48–49]. Б. Іваницький читав лекції зі загального й спеціального лісівництва, вони відзначались «сухістю і монотонністю». В. Прохода писав: «У них подавалось лише те, що студентам потрібно було знати. Він не захоплював слухачів цікавими процесами природних явищ у лісі та всебічними проявами життя рослинного суспільства в лісових формаціях» [103, с. 45].

Протилежністю до Б. Іваницького в методах викладання та поведінці був професор М. Косюра [172, с. 6]. Хоча він був старшим від Б. Іваницького, але «був набагато рухливішим і говіркішим». М. Косюра також закінчив лісовий інститут, був таксатором, лісовпорядником і лісовим директором [103, с. 49]. У роки Української революції 1917–1921рр. він не виявив лояльного ставлення до радянської влади і в 1919 р. емігрував до Єгипту. Довідавшись про підтримку чехословацьким урядом українських національно-культурних вимог, М. Косюра з Єгипту переїхав до ЧСР. Викладав М. Косюра предмет «лісова таксація і лісокористування» [172, с. 6]. На думку В. Проходи, «його виклади відзначались жвавістю і мали більше практичний, ніж теоретичний характер. У них він подавав багато прикладів з власного досвіду та своєї діяльності. Він сам з допомогою колишнього лісничого Подоляка вчив кресленню лісових планів, умінням володіти всіма приладами, необхідними при лісовій таксації, а також знайомив студентів зі знаряддями, механізмами та машинами, що використовувалися при лісокористуванні. Він образно характеризував різні способи лісокористування та їхні позитивні й негативні сторони, в залежності від кліматично-географічних чинників та способів лісовідновлення, що визначалися планом лісовлаштування» [103, с. 50].

Курс геодезії викладав професор Л. Грабина, який «давав детальні не лише теоретичні знання, але головне – практичні вміння з цієї важливої галузі прикладної науки, написавши поважний підручник [357, с. 150]. Для кабінету геодезії придбано найновіші геодезійні прилади: теодоліти, тахеметри, нівеліри різних систем. Л. Грабина вимагав особливо поважного ставлення до всіх практичних занять, на яких кожний мав уміти користуватися приладами і робити ними точні виміри. Уміння складання, після польових вимірів, точних планів було основою всіх практичних вправ» [103, с. 50].

Професор Л. Грабина, як і М. Косюра, говорив про вміння працювати не заради лише вміння, але й для «доброго заробітку» [415, с. 16]. В. Прохода пригадував: «Тут знання лісової таксації та геодезії взаємно себе доповнювали для практичного проведення землемірних праць як у лісі, так і в полі. Для бажаючих проф. Л. Грабина прочитав курс вищої геодезії. Практичні заняття з геодезії привертали увагу студентів інших вищих навчальних закладів ЧСР, які відвідували геодезійний кабінет у замку короля Юрія» [103, с. 50–51].

Серед українських професорів, В. Проходу найбільше «захоплював своїми цікавими лекціями» професор М. Шадлун [415, с. 17]. «Перед еміграцією він був професором Петроградського гірничого інституту та професором університету в Люблянах (Югославія), – відзначав український непокірливий. – М. Шадлун надзвичайно цікаво читав лекції з геології. Це була своєрідна поема природної діяльності поверхні землі з її підземними, в глибинних надрах, динамічними процесами. Розпочав він працю в Академії із впорядкування разом із студентами великої збірки мінералів, любовно розповідаючи про кожний камінець та історію його постання, перебуваючи в усіх стадіях змін аж до остаточної кристалізації» [103, с. 52].

В. Прохода зауважував, що «ще цікавіше викладав М. Шадлун петрографію, в якій гірники виступали як чинники боротьби й співжиття при різних геологічних змінах та метаморфозах. Мінералологію викладав доцент А. Чернявський. Курс ботаніки слухали у проф. В. Чередієва, колишнього агронома,

випускника Тімірязівської сільськогосподарської академії» [103, с. 53]. «Його постійними спільниками були проф. Л. Фролов – завідуючий кафедрою хімії на технологічному відділі, та викладач німецької мови О. Безпалко – колишній міністр праці в уряді УНР. До них часом приєднувались доцент Д. Комарецький, завідуючий лабораторією аналітичної хімії, та доцент М. Добриловський – економіст. Іноді вони робили пригодницькі нічні мандрівки в товаристві студентів», – писав у спогадах В. Прохода [103, с. 52]

Зоологію, ентомологію та іхтиологію В. Проході викладав доцент, доктор Ю. Русов [211, с. 92]. Він, як і М. Шадлун, «любив цю галузь науки про живий світ» [211, с. 90]. За словами В. Проходи, в його лекціях «всі звірята, риби й комахи проходили як чинники життя на землі в своїй надзвичайній різноманітності виникнення, відживлення та розмноження» [103, с. 54]. Достатньо оригінально поведив себе професор політичної економіки О. Мицюк. «Він був освіченою людиною і залишив друковані праці, з яких користувалося популярністю двотомне дослідження «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі». За своїми політичними переконаннями залишився соціалістом-революціонером», – зауважував В. Прохода [103, с. 55].

Органічну хімію цікаво, без огляду на надто складні формули органічних сполучень, викладав професор, доктор Д. Райхінштейн – фізик-хімік, колишній асистент знаменитого вченого А. Ейнштейна [415, с. 18]. Лекції, як звично, він не читав, але в оригінальний спосіб з крейдою біля чорної таблиці виголошував їх російською мовою, роблячи кожна хімічну формулу зрозумілою і наочною [103, с. 55].

«Найоригінальнішим», на думку В. Проходи, був професор машинознавства К. Шиндлер [415, с. 19]. Він двічі емігрував: перший раз – після революції 1905 р. як поступовий професор Київського політехнічного інституту, вдруге – після «більшовицької революції» 1917 р. [103, с. 56]. Серед чеських професорів на лісовому відділі найважливіші предмети викладали: А. Нехлеба, В. Шевчик, В. Кайслер [415, с. 19]. Були ще й інші лектори – інженер В. Гесслер з

грунтознавства та інженер Грдлічка – з хімічної технології дерева [103, с. 58]. Після відходу професора А. Нехлеби В. Проходи було доручено читати лекції з охорони лісу від рослинних шкідників та з лісової дослідної справи [103, с. 59].

Професори Нехлеба, Шевчик і Кайслер викладали предмети на такому ж лісовому відділі чеської високої технічної школи у Празі [357, с. 149]. Професор В. Кайслер, окрім того, був головою нострифікаційної комісії, яка визнавала дипломи лісових шкіл інших держав для їх правочинності в ЧСР. Студенти УГА зверталися до нього в справі нострифікації їхніх дипломів. Він вважав випускників УГА «дуже добре підготовленими та цілком відповідаючими званню інженера» [103, с. 59]. «Він стверджував «надпродукцію» лісових інженерів у ЧСР, тому випускники УГА не мали шансів потрапити на державну службу, а в приватних установах вимагали лише знання та вміння працювати», – констатував В. Прохода [1, арк. 15].

Через відсутність спеціальних підручників українською мовою з більшості предметів, професори «складали підручники на основі викладів, а Видавниче товариство при УГА видавало їх літографованим способом тиражем двісті примірників» [211, с. 93]. В. Прохода був членом Видавничого товариства, отримав усі підручники, як зі свого відділу, так і з інших відділів Академії (у 1945 р. НКВД знищило його бібліотеку) [103, с. 61].

П'ятий рік «студій» В. Проходи в УГА став часом підготовки до іспитів з головних предметів лісової науки та написання дипломної праці [211, с. 93]. Крім того, він постійно виконував обов'язки асистента та читав лекції молодшими студентами (дендрологія, анатомія дерева) у кабінеті лісівництва. Тема його дипломної праці – «Меліорація неплодних земель в Україні шляхом заліснення». Площа таких неплодних земель зі замуленням та пересиханням річок щороку поступово збільшувалась, тому боротьба з цим злом, на думку В. Проходи, була найважливішим завданням лісової науки в Україні [103, с. 75].

Перший дипломний іспит на лісовому відділі УГА відбувся 8 квітня 1927 р. З 23-х студентів його склали шість: К. Подоляк, А. Карташевський, В. Мурашко,

П. Ковердинський, Г. Груша і В. Прохода. Іспит з основних предметів (лісовирощування, лісовлаштування, лісокористування, охорони лісу та лісового інженерного будівництва) В. Прохода склав на «дуже добре». Дипломну працю про лісові меліорації «зреферував» професор Б. Іваницький, а на запитання щодо її змісту В. Прохода давав вичерпні відповіді та пояснення. Захистив її також «на дуже добре» [211, с. 93]. У підсумку, професорська рада факультету ухвалила рішення про присудження В. Проході та його колегам звання інженера-лісівника, а загальна Професорська рада УГА затвердила 15 квітня 1927 р. відповідну постанову. Зразу ж видано відповідні дипломи за підписами ректора УГА професора І. Шовгеніва та декана, професора Б. Іваницького «з належною печаткою та ствердженням начальника канцелярії Г. Шиянова» [103, с. 76]

Не менш важливо, що стипендію В. Прохода отримував до кінця літнього семестру – червня 1927 р. У цей період у кожного з випускників залишилося два місяці на пошук роботи, однак знайти її за спеціальністю в ЧСР було надзвичайно складно. «Легше було дістати працю в геодезійних установах та землемірних канцеляріях, а також – на різних будовах, переважно шляхів», – із сумом констатував В. Прохода [103, с. 77–78]. З цих причин, перед українським непокірливим відкривались три шляхи: 1) знайти відповідну роботу у Чехословаччині; 2) виїхати до Другої Речі Посполитої для пошуку роботи в лісовому господарстві; 3) повернутись до Радянської України, «де за часів непу була можливість працювати на рідній землі» [103, с. 78].

В. Прохода вирішив залишитися в ЧСР при Академії для підготовки до наукової праці «з надією, що набуті знання доведеться колись прикласти в Україні» [103, с. 78]. На пропозицію професорів Б. Іваницького та М. Косюри продовжити працю при кафедрах лісовирощення, лісовлаштування та охорони лісу погодилось троє випускників УГА: В. Прохода, К. Подоляк та С. Колубаїв. Вони були залишені згідно з постановою професорської ради УГА від 5 червня 1927 р. «професорськими стипендіатами з виконанням обов'язків асистентів на стипендію 600 корон місячно» [103, с. 79–80].

Першою, за його словами, «більш-менш поважною працею» В. Проходи стало дослідження на тему «Визначення головних лісових порід по анатомічній будові деревна», в якому здійснено опис сотні лісових порід України з трьома таблицями мікрофотографій. Наукова робота була опублікована у 1929 р. у 2-му томі «Записок УГА». Через рік перебування у статусі професорського стипендіата, професорською радою обрано В. Проходу на посаду асистента кафедри загального лісівництва з дендрологією та анатомією дерева [415, с. 21]. Згодом йому доручено читати лекції з лісової фітопатології, лісової дослідної справи, лісового законодавства та охорони лісу від рослинних шкідників. У цей період з Академії відійшов професор А. Нехлеба, а також інші чеські професори, тому В. Проході та К. Подолякові було доручено читати студентам деякі лекції [103, с. 101–102].

В. Прохода сумлінно виконував свої асистентські та лекторські обов'язки, «передаючи студентам свої знання, які мав, та цікавився досягненнями у галузі лісової науки» [103, с. 106–107]. Тільки байдуже ставлення «шефа», який у цей період був деканом агрономічно-лісового факультету, за словами В. Проходи, «відбивало прихильність до нього, але він не звертав на те уваги й охоче виконував свої академічні обов'язки, й як лектор користувався уважністю студентів. На його виклади приходили майже всі студенти, яких на останніх річниках було лише по десятку. А на лекції «шефа» ходили лише по черзі для дотримання необхідного кворуму» [103, с. 103].

Із прочитаного курсу «Охорони лісу від рослинних шкідників», який В. Проходу цікавив найбільше і до якого він додав основи рослинної соціології, молодий викладач підготував підручник, що згодом «був переписаний на друкарській машинці лише в шести примірниках» [357, с. 149]. Причина банальна – видавниче товариство при УГА вже тоді припинило свою діяльність через брак коштів, а до того ж «майже всі його члени після закінчення студій в Академії від'їхали на працю по своїх або споріднених спеціальностях». До речі, «шеф» визнав підручник В. Проходи надто «теоретичним» і не цілком

«дозрілим» [103, с. 103].

Літні канікули 1928 р. В. Прохода провів з дружиною в Жданіцах на Мораві біля Славкова (Аустерліца) і використав відпочинок для ознайомлення з лісовим господарюванням, яке було дуже близьке до умов Правобережної України. У підсумку він підготував ґрунтовну статтю «Способи переведення низькостовбурного лісу на високостовбурний у Жданському комплексі на Мораві» [211, с. 91]. Однак «шеф», «протримавши її у себе майже рік, не знайшов у ній нічого вартого для опублікування в «Записках УГА» [103, с. 104]. Після цього факту, В. Прохода «переклав ту статтю на чеську мову і надіслав до чеського лісового журналу «Лесніцка Праце», який помістив її повністю на своїх сторінках у 1931 році і прислав півсотні відбиток окремою брошурою та пару сотень корон гонорару. Працю схвалили чеські професори й особливо професор А. Нехлеба, який помістив про неї прихильну коротку рецензію» [103, с. 107–109].

Уже у 1927–1928 навчальні роки вступ нових студентів до УГА було припинено. Академія повинна було б поетапно самоліквідуватись. За словами В. Проходи, «про перенесення її діяльності до Ужгороду при тогочасній спробі чехізувати Закарпатську Україну не могло бути мови» [103, с. 109–110]. Також В. Проході було відмовлено в призначенні допоміжним народним учителем ніби то за браком «педагогічної освіти», а його дружині, яка після закінчення гімназії пройшла дворічні педагогічні курси, відмовили за «браком вільної учительської посади» [103, с. 110].

Професор М. Косюра, який реально оцінював становище професорів та випускників УГА, спробував отримати роботу у лісовому науково-дослідному інституті рослинної продукції і лісової економіки в Брно, який очолював професор Гаша. Він отримав кошти на проведення дослідження «пралісових формацій» у Карпатській Україні [172, с. 7]. Для цих досліджень у період літніх канікул 1931 р. М. Косюра запросив свого асистента К. Подоляка та В. Проходу [103, с. 114–115]. «У десяти кілометрах на північ від села Ставного, що

розташоване на початку річки Уж біля польського кордону, на верховинах Східних Бескидів ще були непорушені деревостани букових пралісів. За вказівками професора М. Косюри на цій території закладено дослідні площі та проведено таксаційні виміри. Працювали вони близько двох місяців у серпні – вересні 1931 р.», – згадував згодом В. Прохода [103, с. 115].

У 1931 – 1932 навчальному році освітній процес в УГА проходив «у значно зменшеному розмірі, бо залишився лише останній четвертий курс студентів, які в наступному році мали скласти останні іспити та опрацювати дипломні завдання» [172, с. 7]. Взимку та весною 1932 р. В. Прохода викладав тільки на випускному курсі. «Настрій в УГА був ліквідаційний, – писав В. Прохода. – Ректором УГА обрано проф. Б. Іваницького. Він з іншими професорами, яким не було куди подітись, ще раніше планували зробити запис на нормальні курси навчання в УГА, але заочні. Заочні студенти мали б діставати написані лекції і листовно складати іспити та одержувати дипломи» [103, с. 116]. В. Прохода з іншими, «рухливішими викладачами, що могли дати собі раду в іншій діяльності», виступили проти такого проєкту. Таке заочне навчання, на думку В. Проходи, «могло б скомпрометувати добру славу УГА як поважної високої школи, що дала відповідні теоретичні і практичні знання п'ятистам інженерів» [103, с. 117].

Ставши ректором Академії, професор Б. Іваницький вирішив «добитися» у профільного Міністерства допомоги професорам, які залишилися в Академії після останнього випуску інженерів, але асигнування на УГА в 1933 р. було значно меншими, ніж у 1932 р. [1, арк. 23]. Скорочення передусім торкнулося «молодших викладачів» – В. Проходу і К. Подоляка. Після закінчення останнього академічного року їм було рекомендовано «потурбуватися про пошук собі відповідної праці» [103, с. 118–120]

В. Прохода також не зумів розвинути наукову роботу. За його словами, тільки С. Колубаїв продовжував працювати в Інституті охорони лісу в Празі, що пізніше ввійшов до складу Чеської Академії наук. Тоді ж український

непокірливий звернувся з проханням до професора Гаші «дати якусь працю в Інституті лісової продукції в Брно». Він запропонував тимчасову роботу на декілька місяців у Карпатських лісах, що «була розпочата в минулому році і продовжувалася під керівництвом д-ра Корсуня». В. Прохода погодився на пропозицію професора [1, арк. 24].

У другій половині червня 1932 р. В. Прохода виїхав до Брно, звідки вирушив до Ужгорода. Заручившись згодою та допомогою дирекції Карпаторуських лісів, він разом з експедицією виїхав «спочатку на місце минулорічних досліджень, потім група перемандрувала на гірський хребет на південний схід від річки Ужа, де не було жодного пошкодження первісних деревостанів від Великої війни та втручання людини, і проводила дослідження у липні – на початку вересня 1932 р. Він отримав від Інституту лісової продукції у Брно за працю в пралісі на Закарпатті більше трьох тисяч корон [103, с. 120–121]. Однак, продовжити наукову працю В. Проходи у Брно не вдалося – на початку грудня 1932 р. він отримав в УГА останню заробітню платню [1, арк. 25].

Після ліквідації УГА у 1935 році був заснований УТГІ (Український Технічно-Господарський Інститут) заочного навчання, який розсилав своїм слухачам лекції по окремих курсах економіки та українознавства, з яких, на думку В. Проходи, найбільш поважним був «Вступ до націології» проф. д-ра О. Волховського), а також кооперації, садівництва, огородинництва, деяких галузей хімічної промисловости, німецької мови, тощо [115, с. 13].

У цей період він із сумом відзначав: «Поступово вимирають живі свідки української культурної чинности, про яку в підсоветській Україні дуже мало, або нічого доброго невідомо. В тяжких обставинах боротьби за фізичне існування більшість абсолювентів УГА не забули про те, ради чого вони залишили свій рідний край. Але, як то завжди буває, поруч добра існує й зло; найшлись і такі слабодухи, які пізніше побоялися признатися до минулої української національної спільности і навіть забули свою рідну мову. Правда, таких виявилось небагато і коли вони разом із своїми дітьми зденаціоналізувались,

великої шкоди для України від цього не постало [103, с. 134]. Він відзначав, що «Українська Господарська Академія свою позитивну історичну роль у вільному розвитку української національної культури виконала в минулому та буде згадана за це не злим тихим словом у майбутньому»[103, с. 132–135].

Таким чином, поразка українців у революційних процесах 1917–1921 рр. привела до того, що В. Прохода після декількох років таборів та поневірянь, отримав можливість вступити до УГА у ЧСР. В Академії він (а) отримав ґрунтовні знання з обраної спеціальності, (б) розпочав наукову діяльність, (в) зумів «влитися» до професорсько-викладацького складу. Після припинення фінансування УГА, В. Прохода був змушений розпрощатися зі своєю «Альма Матер» і виїхав з родиною з Подєбрад, де, окрім його дитинства в Кубанському степу, пройшло десять найкращих років його життя. За його оцінкою, УГА відіграла свою позитивну історичну роль у розвитку української національної культури, освіти та науки у міжвоєнний період ХХ ст.

3.2. Діяльність в українських громадських організаціях

Не тільки навчання, наукова та викладацька діяльність у ЧСР стали предметом прискіпливої уваги В. Проходи. Усе більше його зацікавлення викликала громадсько-політична праця у низці українських еміграційних товариствах. Водночас еміграційні політичні партії також намагалися впливати на студентське життя колишніх вояків УНР та прагнули залучити їх до своїх лав (найвпливовіші – українські соціалісти-революціонери з часописом «Трудова Україна» та впливовою громадською інституцією «Селоспілка», а також українські хлібороби-демократи з часописом «Листами до братів хліборобів») [115, с. 9].

Політичний фактор у біографії В. Проходи завжди відігравав важливу роль. У ЧСР його політичні симпатії були на боці Української радикально-

демократичної партії (УРДП) (до 1923 р. – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)), хоча до неї не вступив [211, с. 93]. На думку В. Проходи, ця політична сила «без застережень визнавала Симона Петлюру вождем у визвольній боротьбі українського народу й не звинувачувала його в минулих невдачах» [103, с. 60].

Іноді В. Прохода відвідував публічні виступи діячів українських політичних партій, які приїздили до Подебрад з Праги. Досить часто виступав М. Шаповал на теми міжнародного становища та завдань української еміграції. Заходами партії українських соціалістів-революціонерів в Подебрадах засновано «Селоспілку», в якій головував О. Михайловський. Від імені українських радикал-демократів виступав професор М. Славінський, промови якого відзначались академічністю [115, с. 10]. За словами українського непокірливого, він дуже добре промовляв на урочистих академіях, приурочених до визначних історичних подій. «Від «хліборобів» зі старших громадян і то як історик виступав Дмитро Дорошенко. Всі ці виступи мали «мирний» характер, не викликали ворожнечі в середовищі української еміграції», – писав згодом він [103, с. 62].

Перший виступ представників УВО у Подебрадах відбувся наприкінці 1926 р., на який прийшли майже п'ятсот українців. Серед виступаючих В. Проході запам'яталися промови П. Кожевниківа з Берліну, В. Андрієвського з Брюсселя та студента В. Мартинця із Праги [103, с. 63]. «На українську колонію в Подебрадах виступи націоналістів зробили значне враження. Більшість вітала їх бурхливими оплесками, але меншість, поставилась зі застереженням до нового націоналістичного проводу», – відзначав непокірливий українець [103, с. 65]. Зі студентів Академії головним речником українського націоналізму був М. Сціборський [115, с. 10].

Про виступ націоналістів В. Прохода написав статтю до тижневика «Тризуб» (Париж), в якій охарактеризував ОУН як нову «модерну отаманію», що «може наробити колотнечі та розбиття нових національних сил» [257, с. 7]. Він предрік їм ворожнечу та боротьбу за провід. Водночас йому імпонували лекції

соціал-демократів, особливо О. Бочковського, І. Мазепи, П. Феденка та ін., передусім, через їх «об'єктивність та відсутність нападів на інші партії». Серед студентів, на думку В. Проходи, «добрими промовцями» виявились В. Мурашко, Г. Денисенко, Г. Няньчур, Б. Туник та Є. Гловінський [1, арк. 45].

Прихильне ставлення В. Проходи до УНР сприяло тому, що інженер В. Кучеренко та інженер-економіст Є. Гловінський ввели його до таємної організації «БУД» («Братство української державності») [1, арк. 46]. Організація мала, за словами В. Проходи, масонський характер і належала до ложі «Орієнту» у Варшаві. «БУД» мав в організаційній структурі систему сімок. Кожній такій сімці належало знати лише своїх співпрацівників. Складалась вона з голови, консула, секретаря, скарбника і трьох членів. Свою діяльність з іншими аналогічними організаціями вона координувала через вищий ступінь організації, назву якої В. Прохода не згадав у спогадах. До неї входили консули первісних організаційних гнізд. Ця організація також мала свого голову, який давав інформації та ставив на обговорення питання про напрями діяльності первісних гнізд. Принцип демократичності ухвал при цьому дотримувався [115, с. 11]. Вступ до «БУДу» і вихід з нього були добровільними. Приналежність до братства мала зберігатись у глибокій таємниці й про його діяльність заборонено розповідати. На випадок виходу з організації треба було забути про її існування», – писав згодом непокірливий українець [103, с. 86]. В. Прохода справді про організацію, крім власної дружини, не розповідав і навіть забув назву другого ступеня БУДу, до якого входив як консул [103, с. 86–87].

«Коли чинність БУДу відійшла в минуле, а оцінка її належить до української історії», В. Прохода у спогадах дозволив собі написати про неї тільки те, до чого був причетний. Головував у гнізді його «шеф» в УГА Б. Іваницький, секретарював – Є. Гловінський, а скарбником був В. Кучеренко [1, арк. 47]. «У гнізді відбувались час від часу по мірі потреби засідання в помешканні Б. Іваницького, – відзначав він. – На них кожний міг подавати на обговорення і вільно висловлювати свої погляди та вносити пропозиції» [103, с. 88].

Першопочатково В. Прохода «уважно прислухався та знайомився з діяльністю Братства, яке давало кожному членові вказівки про напрямок діяльності в офіційних організаціях та установах. Переважно обговорювались питання діяльності в УГА та тих організаціях, що були при ній, а також і незалежних від неї – «Товариство колишніх українських старшин» та «Український Сокіл» [103, с. 89]. Після двох років перебування в БУДі він почав рішучіше висловлювати свої погляди і критикувати політичну орієнтацію на Польщу, доказуючи, що реальним завданням української еміграції є національно-культурна діяльність, яку треба відмежувати від політичних орієнтацій, щоб не шкодити боротьбі за українську культуру в радянській Україні [211, с. 90]. Після декількох дискусій у В. Прохода «виявились непорозуміння з братчиками», після чого він покинув лави організації. З «шефом» Б. Іваницьким продовжував співпрацювати на академічному ґрунті [103, с. 88–89].

В. Проході неодноразово доводилося листуватися з очільниками уряду УНР в екзилі [26, арк. 76]. Найчастіше він спілкувався з генералом В. Сальським, який майже щороку приїздив до Праги «на поради братчиків» та заїздив до Подєбрад. Він вважався почесним головою Товариства старшин – колишніх вояків Армії УНР, яких він репрезентував у своїй діяльності. Непокірливому українцю також довелося декілька разів розмовляти з Президентом УНР в екзилі А. Лівичим. Останній хотів переконати В. Проходу у правильності напрямку політичної лінії Уряду УНР, а його вихід з БУДу розцінював як «відмову від тактики боротьби і навіть ідеології УНР, що були визначені ще в Україні за життя Симона Петлюри» [103, с. 89–90]. З цими закидами В. Прохода не погоджувався [211, с. 77].

26 травня 1926 р. вбито Головного отамана, голову Директорії УНР С. Петлюру, що викликало величезне обурення в українців, в т.ч. в еміграційному середовищі. Трагічна подія згуртувала українців різних політичних таборів. В. Прохода увійшов до складу Комітету по вшануванню

пам'яті Симона Петлюри і написав до збірника, присвяченого С. Петлюрі, велику статтю «Вождь і Військо», що пізніше була доповнена і видана на сторінках воєнно-наукового журналу «Табір» під назвою «Симон Петлюра – Головний Отаман Українського Війська» [211, с. 90]. «Ця стаття на 64 сторінки, – пізніше констатував В. Прохода, – фактично була правдивою, короткою, але докладною історією постання, творення і чинности Армії УНР. Вона заперечувала всі безглузді, ганебні й брехливі вигадки різного роду «істориків», що називали Армію УНР запроданською, бандитською, погромницькою, опльовуючи гадючою слиною ті ідеали свободи, за які «лицарі абсурду» без зиску і слави для себе особисто боролись до останньої можливости» [103, с. 66–67].

У липні 1926 р. у Подєбрадах створено Товариство колишніх вояків Армії УНР, членом-фундатором якого став підполковник В. Прохода [115, с. 11]. Організація ставила головним завданням «всебічно підтримувати традиції УНР» і бути у повній бойовій готовності на випадок збройного виступу проти СРСР. Наприкінці 1927 р. на загальних зборах новим головою Товариства обрали В. Проходу, який керував цією громадською інституцією до квітня 1928 р. – часу закриття організації. У жовтні 1927 р. В. Прохода зареєстрував у міській управі Праги статут Товариства колишніх українських старшин у Чехії [103, с. 104].

Згідно з новим статутом товариство мало завдання «об'єднати колишніх українських старшин з метою національно-культурної праці і морально-матеріальної підтримки» [115, с. 12]. «Багато коштувало мені сил і витривалої праці, щоб не допустити Товариство на шлях емігрантської колотнечі, а разом з ним деморалізації, дбаючи про взаємну моральну та матеріальну підтримку і пошану світлих героїчних, а разом з тим трагічних подій...», – писав згодом В. Прохода [97, с. 55]. При товаристві засновано українську бібліотеку військової літератури, яка передплачувала з Парижа громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик «Тризуб» та військово-науковий і літературний журнал «Табір», що виходив у Польщі. До управління входили, окрім В. Проходи (голови), підполковник Армії УНР Ю. Климач (заступник), сотник Армії УНР З.

Івасишин (секретар) [103, с. 105]. Товариство регулярно вшановувало важливі події української історії: заснування Запорозької Січі, ювілеї Гетьманщини, проголошення незалежності УНР 22 січня 1918 р. та утворення ЗУНР, річниці бою під Крутами, Акту Злуки 22 січня 1919 р., розстрілів у Базарі та загибелі С. Петлюри. Для координації дій В. Прохода листувався з військовим міністром уряду УНР в екзилі В. Сальським [103, с. 104].

Напевне, найцікавішою сторінкою громадської діяльності В. Проходи у ЧСР стала його робота у професійних товариствах [1, арк. 47]. Спілка українських лісівників в Чехії утворилася з Лісоспілки при УГА (Лісоспілка існувала у 1923–1928 рр.). Статут Спілки українських лісівників було прийнято у 1928 р. Своїм завданням Спілка ставила поглиблення фахового знання, ознайомлення членів з сучасним станом лісівництва та лісів на Україні а також із станом європейського лісівництва [1, арк. 47]. У 1933 р. організація нараховувала 93 члени (з них більшість перебувала в Чехії та Другій Речі Посполитій, одиниці – у Румунії, Болгарії, Аргентині й Бразилії). Не всі вони працювали за фахом – значна частина була зайнята «землемірством», меліорацією, будівництвом і т. д. Спілка у своїй діяльності: 1) влаштувала екскурсії своїх членів до великих «лісових маєтків» у Чехії; 2) дбала про практику для своїх членів в державних лісах; 3) спробувала заснувати «Українське лісове об'єднання» [103, с. 102].

2 червня 1926 р. Спілка влаштувала «День лісу» в Подебрадах (тоді заліснила участок міського лісу т. зв. «На Острівках», який назвала «Українським гаєм» на спогад про перебування української еміграції в Подебрадах [1, арк. 47]. Активними членами організації були професор М. Косюра, інж. В. Прохода, К. Подоляк та ін. [103, с. 103].

Ще одне товариство, до якого у ЧСР увійшов В. Прохода, – Союз організацій інженерів українців на еміграції [4, арк. 1]. Громадську інституцію засновано на установчому з'їзді, що відбувся в Подебрадах 15-17 листопада 1930 р. під головуванням І. Шереметинського. На цьому з'їзді брали участь делегати

десяти українських інженерських організацій, які й стали фундаторами Союзу, а саме: 1) Спілки інженерів та техніків українських емігрантів в Польщі; 2) Товариства українських інженерів у Чехії; 3) Спілки українських інженерів у Франції; 4) Спілки українських гідротехніків і меліораторів при УГА; 5) Спілки українських лісівників у Чехії; 6) Товариства українських економістів у Чехії; 7) Спілки українських техніків сільського господарства у Чехії; 8) Гуртка українських інженерів у Брно; 9) Хімічно-Технологічного гуртка; 10) Товариства українських кооператорів при УГА [103, с. 110].

Загальна кількість інженерів, об'єднаних в союзних організаціях, досягала у 1931 р. 556 [4, арк. 10]. Про установчий з'їзд Союзу 1930 р. видано друкований звіт, в якому опубліковано прийнятий на цьому з'їзді статут Союзу. Згідно з ним, Союз ставив завдання: об'єднання професійних організацій інженерів та техніків українців в еміграції; допомоги у фаховому удосконаленню членів окремих організацій Союзу; вивчення досвіду відповідних організацій у Європі; видання фахової літератури; надання допомоги членам організацій, що входять до складу Союзу [4, арк. 11]. Місцем осідку Союзу мала бути та держава Європи, де перебувала більшість членів Управи (де факто, – Подєбради в ЧСР). Вже на установчому з'їзді 1930 р. ухвалено постанови щодо видавничої діяльності Союзу [4, арк. 11]. При головній управі, очолюваної тоді доц. В. Іванисом, засновано секції: пресова (під головуванням М. Добриловського), шкільно-допомогова (В. Прохода), а також консультаційне бюро, редакційна колегія й т. д. [103, с. 111].

У грудні 1931 р. у Подєбрадах під головуванням Є. Голіцинського відбувся перший річний з'їзд представників об'єднаних в Союзі організацій [4, арк. 13]. Як бачимо з поданого на з'їзді річного звіту, Союз «багато причинився до об'єднання розпорошених в еміграції українських інженерів, а також і до створення загально-української інженерської організації, виявив значну видавничу працю, встановив зв'язки з відповідними організаціями в Європі і т. д.» [103, с. 112]. Ще на установчому з'їзді Союзу 1930 р. було виявлено

бажання створити всеукраїнську організацію інженерів [4, арк. 14]. У своїх постановах на цьому з'їзді Союз закликав Українське технічне товариство у Львові, як краєву організацію, взяти на себе ініціативу щодо скликання з'їзду, який би обговорив питання створення Союзу. Заходи СОІУ в цьому напрямі увінчалися успіхом [4, арк. 14]. «Через неповних пару літ у Львові при визначній участі СОІУ на еміграції відбувся I конгрес українських інженерів і повстала Федерація українських інженерських організацій. Президентом останньої був обраний делегат СОІУ в еміграції проф. Іван Фещенко-Чопівський», – зауважував В. Прохода [103, с. 113].

В. Прохода згадував: «У мене якось бракувало часу більше уділяти уваги моєму синкові Романкові. До того ж поза академічною працею я мав багато громадських обов'язків в «Українському Соколі», Товаристві колишніх Українських Старшин, Аграрному Товаристві, Спілці Українських Лісівників і навіть у Спілці Українських Воєнних Інвалідів. З багатьма лідерами цих товариств підтримував листовний зв'язок майже на сотню адрес. Поза цим писав деякі замітки та статті до «Тризуба» й інших часописів. Дружина Марія часто нарікала, що я із-за суспільних обов'язків занедбував обов'язки батька, а до того ще витрачав зі свого скромного утримання гроші, приміром, на видання часопису «Село» та на різні подорожі в справах організацій [97, с. 101–102].

У своїй діяльності як у Товаристві українських старшин, так і в Українському Соколі В. Прохода, як ми уже відзначали, уникав «політикантства та групової і гурткової колотнечі». За це на нього «нападали прихильники політичної орієнтації еміграційного уряду УНР з одного боку, а з другого – націоналісти з різними провокаціями, закидаючи йому то полонофільство, то радянофільство» [97, с. 102].

Аграрне Товариство виникло безпосередньо внаслідок діяльності В. Проходи, завдяки інженеру-економісту Г. Симанця, який прочитав для членів Товариства українських старшин реферат про «новітній аграризм» [20, арк. 2]. Це питання зацікавило В. Проходу, С. Білодуба, Ю. Климача, К. Подоляка та ін.,

які вирішили організувати товариство «для студій теорії аграризму з його ідеологією та практикою діяльностей різних європейських країнах, зокрема в Чехословаччині [20, арк. 5]. Для ширшого обміну думками ухвалено видавати літографським способом часопис «Село», якого неперіодично вийшло сім чисел на два-три аркуші (по 32 – 48 стор.) кожного по двісті примірників [20, арк. 5]. Головними співробітниками «Села» були д-р Г. Симанц та Микола Богун – обидва були добре ознайомлені з проблемами сільського господарства, зокрема в радянській Україні», – писав В. Прохода [97, с. 104]. та на теми національної свідомості та своєрідної «вдачі українського хлібороба, який не лише потом, але й власною кров'ю окропив свою землю при чужих навалах» [103, с. 97–100].

Для В. Проходи «студії аграризму» були, за його ж словами, «побіжним заняттям у вільний час від його безпосередньої академічної праці на лісовому відділі УГА» [21, арк. 34]. Коли ж більшість членів товариства після закінчення студій роз'їхались, В. Проходу звільнили з Академії, діяльність організації припинилась [21, арк. 37]. Згодом, у 1933 р. Г. Симанц запропонував В. Проході матеріальні засоби для продовження видання «Села», проте непокірливий українець категорично відмовився [103, с. 100–101].

З ініціативи Українського академічного товариства в ЧСР, яке в певній мірі відіграло роль Української Академії наук на чужині, у Празі відбулося два наукових з'їзди українських культурних діячів, які працювали в Чехословаччині, Українському науковому інституті в Берліні, Українському науковому інституті у Варшаві та Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові [115, с. 13]. «З'їзди мали поважний характер, на яких читалися доповіді з різних галузей науки та економічно-господарської діяльності», – зауважував В. Прохода. На 2-му з'їзді (1931 р.) він прочитав реферат на тему «Модрина, її важливе значення для лісового господарства України» [115, с. 14]. Стаття не була опублікована й не збереглася, як і його дипломна праця, підручник «Охорони лісу» та підручник по «Лісовій досвідній справі». Осідком Українського Академічного товариства був Український Вільний Університет у Празі [97, с. 55].

В. Прохода, будучи студентом УГА, приєднався до українського сокільського руху [143, с. 54]. Він поєднав у собі і організатора, і одного з перших дослідників українського сокільського руху на еміграції Він, зокрема, першим описав організаційне становлення сокільських організацій у містах Чехословаччини (Подєбрадах, Брно, Пшібрамі, Празі) [62, арк. 4]. «Бути в країні Мирослава Тирша й не познайомитись з його надзвичайною шляхетною ідеєю означало б культурну відсталість, – підкреслював він. – Цілком природно, що ніде не могло бути кращих умов для сокільської праці, як у Чехословаччині. Тут громадянство давно вже зрозуміло значення сокільства і належно його оцінило» [116, с. 166].

Проте ідеологічно-сокільському вихованню українські соколи в Подєбрадах завдячували, передусім, вихователю Тиршової сокільської округи, приятелю В. Проходи – Й. Тругляржові [16, арк. 5]. Для обґрунтування завдань, напрямку й мети діяльності Подєбрадського «Українського Сокола» Й. Труглярж провів ряд надзвичайно змістовних лекцій на теми: «Значення сокільства у визволенню нації», «Сокільство й нарід», «Сокільство й спорт», «Сокільство й політичні партії», «Сокільство й релігія», «Сокільство й військо», «Сокільство й держава» [16, арк. 15].

У статті «Українське сокільство за кордоном» [116] В. Прохода одним із перших описав організаційне становлення сокільських організацій. За його словами, перші соколи-українці вступили до чехословацького «Сокола» в Подєбрадах, що «радо приймав їх у свої ряди» [116, с. 168]. Він зауважував, що 6 вересня 1922 р. до чехословацького руханкового товариства «Сокіл» в Подєбрадах на пробний шестимісячний термін записались 30 українців (27 мужчин і 3 жінки). До кінця 1922 р. зголосилися ще 17 осіб, у 1924 р. – 53. «На жаль, з різних причин не всі вони виявили належну сокільську витривалість, – писав він. – Лише 31 побратим був прийнятий в дійсні члени вищеназваного «Соколу», які після руханкової академії 13 грудня 1924 р. дали урочисту присягу дотримуватись у своїй діяльності сокільської ідеології та дисципліни. Після

цього українці утворили при «Соколі» тимчасову Раду, діяльність якої почала поширюватися поза Подебрадами. Її зусиллями нав'язано зв'язки з «Соколом-Батьком» та соколами-українцями в Пшібрамі» [116, с. 166].

Ведучи статистику сокільського руху за кордоном, В. Прохода констатував: у 1925 році до «Сокола» вступили 32 українці, з яких дійсними членами стало 16 осіб. Поступове кількісне зростання соколів-українців привело до утворення окремої сокільської організації. 7 лютого 1926 р. у Подебрадах відбулись Установчі збори, на яких ухвалено заснування руханкового товариства «Український Сокіл» (у першій половині 1920-х рр. соколи-українці в Подебрадах були переважно членами Українського Академічного Спортивного Клубу в «сокільській секції»). «До творення організації спричинився Михайло Єремійв – єдиний з професорського складу Академії, який працював як сокіл і сприяв організації сокільського життя за кордоном, – констатував В. Прохода. – Проте ідеологічно-сокільському вихованню українські соколи в Подебрадах завдячували, передусім вихователю Тиршової сокільської округи Йозефові Тругляржові. Для обґрунтування завдань, напрямку й мети діяльності Подебрадського «Українського Сокола» Й. Труглярж провів ряд надзвичайно змістовних лекцій на теми: «Значення сокільства у визволенню нації», «Сокільство й нарід», «Сокільство й спорт», «Сокільство й політичні партії», «Сокільство й релігія», «Сокільство й військо», «Сокільство й держава» [116, с.169].

В. Прохода переконував, що подібні процеси, як в Подебрадах, відбувалися в інших містах Чехословаччини, де перебувала українська студентська молодь. Так, зазначав він, «у Брно українські студенти також почали вступати до чехословацького «Сокола». В 1922 р. «Сокіл» Брно I мав членами 4 українців, в 1923 до них прилучилися ще 8; в 1924 – 3; в 1925 – 1. 16 соколів вирішили 4 квітня 1925 р. створити гурток «Український Сокіл», який став філією чехословацького «Сокола» Брно I» [116, с. 170].

В. Прохода зауважував, що старостою сокільського гуртка обрано М. Дарагана, а начальником – гімназійного професора І. Калічака. Основними завданнями «Українського Сокола» в Брно стали:

- «1) докладне пізнання засад і методів сокільського тіловиховання та всебічне плекання його для піднесення тілесної краси й сили серед українців;
- 2) підтримка зв'язку з нашими українськими сокільськими організаціями, передовсім в Чехословаччині»[116, с. 171].

Непокірливий українець зауважував, що такі завдання постали внаслідок загальноприйнятого серед українського громадянства погляду на сокільські товариства як на звичайні спортивні організації [116, с. 171].

У Пшібрамі – центрі вищої гірничої школи, студенти-українці з 1922 р. також почали вступати в ряди чехословацького «Сокола». В. Прохода констатував, що «навесні 1924 р. їх було 21, але потім кількість їх починала зменшуватись. Через два роки весною 1926 р. залишилось лише 7 соколів на чолі з Володимиром Хилецьким. На відміну від українців-соколів з Подебрадів, Брно, українські студенти в Пшібрамі не створили самостійної сокільської організації, а лише утворили сокільську секцію місцевого Українського Спортивного Клубу» [116, с. 173]. За словами В. Проходи, «своєю кількالكітньою працею українські соколи в Пшібрамі добились того, що спочатку якесь упередження, чи точніше цілком байдуже ставлення чехів до українських національних святощів змінилось і українців почали шанувати як борців за свої національні ідеали»[116, с. 173].

Значно меншу організаційну діяльність виявляли українські соколи в Празі на початку 1920-х рр., хоча кількість українців у столиці Чехословаччини була найбільша у порівнянні з іншими містами. Багато ідеологів сокільського руху пов'язували цей факт з діяльністю в Празі численних осередків політичної еміграції різних орієнтацій. Зокрема, В. Прохода констатував: «Було й в Празі багато різних політичних осередків, але нам невідомо, щоб який-небудь з них належно оцінював позитивну роль сокільства. Переважно його підцінюють. Нам

невідомо імени жодного старшого громадянина-українця, який виявив би себе в сокільській Празі як сокіл. Се, звичайно, мало і свій вплив на студіюючу молодь, що мимоволі втягалась в партійно-політичну боротьбу через «рецепти» спасіння України»[116, с. 175].

Тільки весною 1924 р. празька українська студентська молодь вперше помітно зацікавилась сокільською ідеєю. 20 квітня 1924 р. 10 студентів у Празі на чолі з М. Бучинським подали прохання про прийняття їх в члени чехословацького Сокола в Празі II, а також – визначення руханкового вбрання. В. Прохода зазначав, що ««Празький Сокіл» прийняв їх у свої ряди, дозволивши їм 12 червня 1924 р створити український сокільський гурток в межах свого товариства. Проте молоді соколи в 1924 р. не змогли визначити мету і завдання своєї діяльності, звідти – певна організаційна невизначеність. Якщо до кінця 1924 р. вони себе називали «Український гурток «Сокіл» в Празі, то пізніше усталилась назва Українське руханкове товариство «Січ» в Празі[116, с. 176].

Частково це пояснювалося короткочасним налагодженням зв'язків зі старшиною «Повітової Січи» у Львові. В. Прохода переконував, що певним поясненням ситуації «є уривок з листівки писаря «Повітової Січи» від 8 вересня 1924, у якому відзначено: «Празьські «гетьманці» фашисти безправно присвоїли собі назву «Січ». Ніколи січовики чи запорізькі, чи повітові не були правими й монархістами. Кожний знає, що січовики – чернь Запоріжжя все були найсміливіші з козаків. Новітня «Січ» як демократично-радикальна зорганізувалася проти трудовицько-опортуністичного «Сокола». Та коли гетьманці надужили всі демократичні назви, то Ви можете прийняти назву «Запоріжська Січ» для відріжнення. Назву «Сокіл» не раджу приймати, бо соколи все правиця». Весною 1925 р. гурток соколів-січовиків у Празі припинив своє існування, хоча ще в лютому 1925 р. мав 15 членів та планувалось створення жіночого відділу, до якого зголосились 7 жінок»[116, с. 178].

Все ж весною наступного 1926 р., як зазначав В. Прохода, у «Празьському Соколі» взялись до сокільської праці студентки-українки у кількості 10 сестер на

чолі з Олександрою Сірополківною. Хоча вони участі у VIII Всесокольському здвизі в 1928 р. не взяли, бо не набули ще членських прав, але виявили більшу витривалість, ніж соколи-побратими перед тим. На думку В. Проходи, багато було соколів-українців і в інших чехословацьких сокольських товариствах по цілій ЧСР, в деяких з них бувало понад 10 в одному місці (наприклад, у Високому Миті), але інформації про них немає [116, с. 179].

Власне, одним з важливих напрямів діяльності українського сокольства в Чехословацькій республіці була підготовка VIII Всесокольського здвигу в Празі [116, арк. 118]. Енергійну підготовку до нього вів «Український Сокол» в Подебрадах. Передусім необхідно було з'ясувати правовий статус українського сокольства в названому здвизі та об'єднати всіх українців-соколів у ЧСР. 18 квітня 1926 р. створено «Комітет заступництва Українського Сокольства за кордоном», до якого увійшли: «Управа «Українського Сокола» в Подебрадах та по одному представникові соколів-українців з Брно, Пшібрама й Праги. Отримавши повноваження від «Сокола-Батька» представляти його на VIII Всесокольському здвизі, Комітет енергійно взявся до підготовчої праці. Передусім, необхідно було здобути матеріальні засоби. У відозві до українського громадянства констатовано: «Ми, українці, мусимо стати як рівні в ряд сокольських представників народів Європи. Мусимо піти в похід в українських одностроях під українським сокольським прапором. Мусимо стати до вправ і довести, що в біді та недолі ще не вмерли славні традиції козацької нації...» [19, арк. 34].

Проте надії на підтримку українського громадянства не виправдались. Загалом було надіслано біля 1500 кор. ч., що разом з коштами, які мав Комітет (біля 1000 кор. ч.), складало менше третини проектованого мінімального кошторису [143, с. 67]. За цих умов Комітет звернувся з проханням до Сенату Української Господарської Академії про поруку на позичку в Подебрадському громадському банку на 3000 кор. ч., сподіваючись, що громада пізніше допоможе сокольству заплатити цей борг. Після кількох звернень Комітету кошти не

надійшли. Відповідно сенат УГА змушений був сплатити 3 115 кор. ч. на рахунок безповоротної допомоги українському сокільству. За отримані кошти придбано лише український прапор та 10 сокільських одностроїв [19, арк. 34].

Поряд з матеріальними проблемами українське сокільство, на жаль, внаслідок неправдивого розуміння сокільської ідеї витримало ще й протестаційну акцію з боку росіян та поляків [1, арк. 45]. Їх вороже ставлення до організації українського сокільства стало причиною того, що «Сокіл-Батько» не був вчасно запрошений на VIII Всесокільський здви́г. Лише в останні дні перед головними здвиговими днями 2–6 липня передано офіційне запрошення через представника «Сокола-Батька», але його «Сокіл-Батько» прийняв як образу, бо здви́г розпочався 6 червня [19, арк. 15].

Участь українців у VIII Всесокільському здви́зі була кількісно невеликою: всього було 53 українські соколи (30 – з Подєбрадів, 17 – з Брно та 6 – з Пшібрама), з них – 14 було в сокільських одностроях з 1 прапором, а решта – в цивільному одязі [116, с. 169]. VIII Всесокільський здви́г був визначною подією в житті українського сокільства за кордоном, зокрема, визначив певні напрямки для організації й об'єднання своїх сокільських сил поза межами своєї Батьківщини [1, арк. 48].

Своєю присутністю на цьому здви́зі українське сокільство довело перед європейськими народами, що українці, незважаючи на ту руїну, яку принесла їм Перша світова війна, панування більшовиків в Наддніпрянщині, поділ українських земель між чотирма державами, – продовжують національно-визвольну боротьбу [67, арк. 14]. «Правда, – зазначив В. Прохода, – не багато там було українських соколів у порівнянні з сотнею тисяч Чехословацького сокільства. Але кількості сприяють обставини, а якість поодиноких самосвідомих працівників на тлі загальної руїни є ознакою внутрішньої сили нації, що після загоєння тяжких ран виявляється й назовні» [1, арк. 49].

13 березня 1927 р. відбулося в Подєбрадах пленарне засідання Комітету заступництва українського сокільства за кордоном. У ньому взяли участь

представники українських сокільських організацій ЧСР [16, арк. 1]. Доповіді делегатів сокільських організацій звелися до коротких звітів про стан товариств. Зокрема, М. Андрейків (Пшібрам) прозвітував коротко: «В Пшібрамі на сучасний мент не існує окремої самостійної української сокільської організації, а українські соколи перебувають у складі Українського спортивного клубу в Пшібрамі – яко сокільська секція. На тепер членів сокільська секція нараховує 10 побратимів» [16, арк. 1].

На пленарному засіданні комітету ухвалено план діяльності. Серед основних завдань визначено: 1) інформувати в пресі різними статтями та звітами про українське сокільство, його діяльність; 2) співпрацювати з Сокільськими союзами інших народів; 3) створити кадровий склад інструкторів для сокільської праці шляхом організації відповідних курсів, співпрацюючи з ЧСГ; 4) об'єднання сокільських жіночих гуртків в одну організацію на зразок чеської [16, арк. 4].

31 березня 1927 р. відбулися установчі збори Союзу українських сокільських організацій в ЧСР, які відбулися в Празі [67, арк. 17]. На них присутніми були всього шість осіб: Й. Шкеда, Ф. Савчак, Ф. Мороз, О. Сірополко, О. Байдуник, Б. Нижанківський. Після обговорення і ухвалення Статуту, обрано наступну Раду Союзу: головою обрано О. Бойдуника, заступником голови – О. Сірополкову, секретарем – Б. Нижанківського, начальником – Й. Шкеду та скарбником – Ф. Савчука. Проте завдання даного Союзу виявилися нереалізованими в повному масштабі. Після утворення Союзу почала завмирати діяльність сокільських гнізд у Пшібрамі та Брно [16, арк. 7].

Аналізуючи ситуацію, В. Прохода акцентував на необхідності постійного проводу в умовах постійних змін складу сокільських організацій [116, с. 171]. «По закінченні студій, – підкреслював він, – наші соколи вилітали зі своїх гнізд шукати своєї долі в широкому світі. А вона нам, українцям, не усміхається. В боротьбі за шматок хліба при сучасних надзвичайно тяжких умовах життя не кожний може знаходити ще бодай якусь можливість працювати для загального добра своєї Батьківщини. Тому в кожному доброму ділі находились одиниці, які,

поскільки то було можливо, щиро працювали, коли ж сеї можливости не було – відходили, наступників не находилось і розпочате добре діло завмирало, щоб через деякий час знову ожити» [19, арк. 2].

В. Прохода ініціював утворення нових сокільських організацій в ЧСР та поза її межами та їх об'єднання в «Союз українського сокільства за кордоном» (Союз) [16, арк. 4]. 26 грудня 1931 р. у Подебрадах відбувся ініціативний з'їзд представників українських сокільських товариств та гуртків в Буенос-Айресі (Аргентина), Великому Бечкереку (Югославія), Ржевицях, Празі, Пардубіце, до яких приєдналось також своїми деклараціями товариство у Брно [16, арк. 8]. З'їзд відкрив староста «Українського Сокола» в Подебрадах В. Прохода, зазначивши потребу в об'єднаній результативній праці: «Всі українські сокільські товариства принципово погоджуються з думкою про утворення Союзу, бо для всіх зрозуміло, що об'єднаними зусиллями та спільною організованою працею всіх товариств можна досягнути реальних наслідків своєї чинности і вивести українське сокільство за кордоном на шлях кращого розвитку» [16, арк. 17].

На з'їзді ухвалено проект статуту Союзу, згідно з яким його метою визначено об'єднання і розвиток українських сокільських товариств, філій та одиниць за кордоном для піднесення фізичної й моральної сили українського народу на засадах ідей М. Тирша та І. Фігнера – творців сокільства [16, арк. 9]. Статут, передбачав, що «членами Союзу можуть бути юридичні й фізичні особи, себто українські сокільські товариства й філії, поодинокі соколи й сокілки, які є дійсні, або колишні члени українських, або інших слов'янських сокільських організацій, лише в тому випадкові, коли в місці їх перебування нема української сокільської організації» [103, с. 180].

На цьому ж з'їзді обрано тимчасову управу Союзу, до якої увійшло по одному представникові від всіх вищеназваних організацій, що перебували поза Подебрадами [115, с. 14]. У Президію Управи увійшли голова – В. Прохода, начальник – Я. Благітка та С. Черняхівський, яка й подала Статут Союзу на затвердження Краєвого (земського) уряду в Празі [14, арк. 32]. На з'їзді було

вирішено в порозумінні з «Соколом-Батьком» і з його дозволу та підтримки взяти участь у ІХ Всесокільському здвизі в Празі 12 червня – 6 липня 1932 р., щоб вшанувати пам'ять Мирослава Тирша в соту річницю його народження [16, арк. 11].

Про початкову діяльність Українського Сокола в Подєбрадах В. Прохода написав і видав літографським способом брошуру, а на початку 1930-х років почав виходити неперіодичний часопис «Український Сокіл» [211, с. 93]. Тоді активно почали в ньому працювати П. Цисар, М. Масюкевич, В. Дараган, чех Ф. Коргонь (ще до Першої світової війни членом «Сокола Батька» у Львові). П. Цисар був серед українських соколів найкраще матеріально забезпеченим. Він працював на будівництві доріг в земському уряді в Празі, а тому обрали його головою союзу [67, арк. 19]. В. Прохода в той час був звільнений з УГА і змушений був боротися за існування своєї родини, а тому погодився бути заступником голови в духовно-культурній діяльності [16, арк. 13]. Незважаючи на всі складнощі організаційного розвитку українського сокільського руху, В. Прохода залишався (з невеликою перервою) очільником «Союзу» до 1938 року.

Період 1932 – 1935 рр. Був надзвичайно важким для В. Проходи, зважаючи на відсутність роботи. «На корм я витрачав близько 500 корон місячно, а тисяча була моїм прибутком, з яким у власній хаті можна було жити, бо на харчі ми видавали в середньому близько 400 корон», – пригадував він [103, с. 132]. У спогадах він писав: «Я радів з мого успіху і мав задоволення з незалежності в моїй праці від будь-якого роду шефів. Щотижня я їздив до Праги, куди відвозив свою продукцію. На свіжі яйця взимі був постійний попит. Один з абсолювентів УГА інж.Дзябенко мав у Празі гастрономічну крамницю, до якої ходили вибагливі покупці (переважно жида), що охоче купували свіжі яйця та платили за них по короні двадцять за штуку» [103, с. 136].

В. Прохода відзначав, що знайти якусь «нову працю» було важко. «Було тоді загальне безробіття, а тому навіть на тяжку фізичну працю требабуло мати протекцію. Диплом лісового інженера УГА не мав державного признання.

Громадянства ЧСР я ще не мав. Поїхав я до Праги порадитись із побратимами соколами Цисарем і Масюкевичем. Цисар тоді працював як технічний урядник у крайовому (земському) уряді у відділі будови шосейних доріг. В літі він керував будовою нових, або ремонтом старих доріг. Але тієї весни він такої будови не мав. Мала прийти будівельна праця аж у кінці літа, тоді він міг узяти мене як старшого робітника і то знову лише на пару місяців, що звичайно, мене мало влаштовувало. Масюкевич був сам безробітний і, не маючи родини, якимсь перебивався з публіцистики» [103, с. 151].

У спогадах він відзначав, що навіть дружина намагалася допомогти знайти його роботу. «Маруся написала своїй сестрі Льоні, яка була дружиною лісничого Цвірко-Годицького на Білорусі під Польщею, про нашу біду. Льоня відразу прислала 600 злотих, що складало 3000 корон. Тоді я вирішив вивести чистокровну породу білих леггорнок, гадаючи, що вони, як більш скороспілі, виведені в травні, почнуть нестись у листопад.. Не сталось так як я плянував. Усе літо я давав легкорнкам якнайбільш інтенсивний корм для їхнього розвитку. Курчата дійсно скоро вирости, але були легкі, почали перелітати через пліт свого вигону, робити, шкоду на городі у мене та забігати до сусіда. Тримісячні курчата не мали такої вартости як кармазини, доводилося продавати їх по 15 корон пару. До того ще в жовтні був уведений державний монополь на збіжжя, при якому корм (висівки, дерть, зерно) подорожчав майже на 30 % [103, с. 155].

В. Прохода з іронією відзначав: «Надійшов листопад, але мої курочки не збирались нестись. Напочатку грудня я не мав за що купити для них корму. Видно було, що вони й до весни не будуть нестись. Це обурило мене так, що я взяв і продав їх усіх, без огляду на їхню чистокровність, по 20 корон за штуку, бо вони на м'ясо були легкими. Невдача в моїй господарчій діяльності ще більше погіршила моє матеріальне становище на хуторі. Треба було за всяку ціну знайти працю та знайти вихід зі скрутного становища, яке в значній мірі викликало нарікання моєї дружини та погіршувало відношення до мене за неспроможність належно подбати про свою родину. Але в зимовий період знайти працю було

неможливо. Довелося перебути зиму голодуючи» [103, с. 157].

Все ж, завдяки лідерам громадських організацій, їх порадам і консультаціям він все ж таки зумів знайти роботу. У травні 1935 р. розпочалися роботи щодо перебудови державної дороги біля Фрідланду у Північній Чехії під керівництвом П. Цисаря. Він взяв В. Прохода помічником на посаду старшого робітника з платнею двісті корон тижнево [103, с. 155–156].

У П. Цисара В. Прохода практично навчився техніці будівництва доріг. Теоретичні знання він мав ще зі студій в УГА. В. Прохода був у П. Цисара помічником, а під його відсутності – заступником. Також він вів таблиць праці робітників, знав їх усіх по прізвищах та нараховував їм заробітну платню. Записуючи в «табелі» (реєстр) працюючих, В. Прохода придивлявся до праці кожного та зазначав якість роботи [103, с. 156–158].

Коли будівництво дороги у Фрідланді завершилося, В. Проході довелося перейти на примусовий зимовий відпочинок на своєму хуторі в Містечку над Сазавою. У цей період сім'я Цисарів вирішила переїхати на Закарпатську Україну. Тільки навесні 1936 р., за словами українського непокірливого, «прийшла можливість дістати працю. Як емігрант В. Прохода міг отримати її тільки зі спеціального дозволу крайового уряду. Маючи власний будинок в Містечку над Сазавою, він попросив місцеву сільську громаду прийняти його співгромадянином і дати йому т. зв. «домовське право». Завдяки допомозі інженера Вайнера та В. Подровжжа, В. Проходу 18 вересня 1935 р. прийняли до сільської громади [1, арк. 49].

Водночас В. Дараган, як і П. Цисар, працюючи технічним урядовцем у будівельному відділі земського (крайового) уряду в Празі, порекомендував В. Проходу інженеру Я. Губачекові, який здійснював контроль над ремонтом шосейної дороги Бенешов – Іглава біля міста Влашима. Тільки у травні 1936 р. розпочалися роботи, керування якими перебрав В. Прохода як помічник Я. Губачека. Він уже пройшов практичну школу у П. Цисаря, а тому працював цілком самостійно і «навіть давав поради своєму шефові або пояснював вигоди

того чи іншого способу у виконанні робіт. Губачек був милою людиною, мені цілком довіряв і в подробиці не дуже вникав» [103, с. 169].

Навесні 1937 р. розпочалися роботи шосейних доріг. У квітні того ж року В. Проходу взяв своїм помічником В. Дараган, який контролював асфальтування Пльзенської шосейної дороги. «Але та праця впродовж двох місяців була закінчена», – зауважував він. Тоді В. Дараган порекомендував В. Проходу окружному технічному урядові в Таборі для керування роботою з асфальтування поверхні дороги. Там він самостійно проводив роботи спочатку на Таборській, а згодом – на Бенешевській дорогах у Поржічі над Сазавою та в Містечку, недалеко від свого будинку. Його працею були задоволені, але через словесну перепалку з головним інспектором шосейних доріг В. Проходу невдовзі було звільнено. Його службова кар'єра в технічних відділах окружних урядів навіть з платнею старшого робітника була закінчена [1, арк. 50].

Тоді В. Дараган порадив приватному підприємцеві інженеру Фіалковському взяти В. Проходу «на тимчасову працю на будову дороги біля Чеського Броду в ролі майстра з платнею 250 корон тижнево». Згодом за протекцією В. Дарагана, який був технічним комісаром в земському уряді, непокірливого українця «прийняв на працю» техніка інженер Вацлав Гавлік. У квітні 1938 р. фірма В. Гавліка отримала замовлення на будівництво 5-кілометрового відтинку державної шосейної дороги Брно – Братислава в районі Годоніна з двома залізобетонними мостами. Керівником «будови» був діловий партнер В. Гавліка – інженер Новотний, помічником – В. Прохода. «Це був найкращий період в діяльності з будівництва доріг», – писав він [103, с. 171].

Перша окупація німцями Чехії та Моравії «припинила роботи передчасно». В. Гавлік дав завдання В. Проході відвезти весь будівельний інвентар до «сусіднього державного маєтку», а також «зробити повну виплату робітникам, машиністам та майстрам і скласти докладний звіт з останніми вимірами та планами виконаних робіт» [103, с. 172]. «Я розрахувався з усіма та разом з Марусею й Романом від'їхав додому на свій хутір, – згадував згодом він. – Далі

я мав працювати в канцелярії при проектуванні доріг, що була у Празі. Подорожі ми затримались у Коллардів, погостивши у них в Брні останній раз і більше вже їх не побачили» [1, арк. 53].

У 1938 р., після проголошення автономії Карпатської України, фірма «Вацлав Гавлік і спілка» спробувала отримати державне замовлення на будівництва доріг на Закарпатті. Для цього вирішили відрядити В. Прохода як українця для переговорів з українським урядом, який після Віденського арбітражу 1938 р. переїхав до Хусту. З цього приводу В. Прохода писав: «У жовтні 1938 р. дійшло в ЧСР до прийняття закону про федералізацію держави. Постала, замість Чехо-Словацької Республіки, Чесько-Словацька Республіка. Прийшло до зміни правової організації, бо, крім центрального уряду в Празі, Словаччина і Карпатська Україна сформували свої уряди автономного характеру. Для Карпатської України це було запізнене на 19 років здійснення постанови Сен-Жерменського договору, що забезпечував Закарпаттю автономію в ЧСР. Витворилися нові правові й економічно-політичні взаємини [103, с. 182 – 183].

Потрібно відзначити, що у своїх мемуарах В. Прохода доволі багато уваги приділяє цьому періоду свого життя. Він, зокрема, писав: «Треба було будувати нові шляхи сполучення. Тоді фірма Вацлав Гавлік і спілка виявила намір дістати працю по будові доріг на Закарпатській Україні. Для цього мій шеф вирішив послати мене як українця для переговорів з Українським Урядом, який після окупації мадярами Ужгороду був перенесений до Хусту. Уряд цей на чолі з монсіньйором Августиним Волошиним діяв майже незалежно від Праги» [103, с. 184].

В. Прохода відзначав, що дістатись до Хусту з Чехословаччини можна було лише автобусом, що проходив з Гуменного через Великий Березний, Перечин, Сваляву, Довге, з яким він «приїхав до Хусту та зупинився там у готелі». У Хусті, що був значно меншим від Ужгороду, розташувались усі новоутворені міністерства автономної Закарпатської Республіки, біля яких

«проходила своєрідна революційна чинність у боротьбі за здобуття більшої незалежності від центрального уряду ЧСР у Празі, який хотів затримати панівне становище чехів на Закарпатті» [103, с. 186].

Проте переговори не увінчалися успіхом. Пізніше В. Прохода констатував: «За час мого майже тритижневого перебування в Хусті тамошнє життя робило на мене враження революційного хаотичного будораження, при якому деструктивні моменти часом переважали над доцільними державно-творчими прагненнями поважних представників закарпатських українців на чолі з о. Августином Волошиним. Цілком недоцільним було загострення між чеською адміністрацією з її жандармерією та військом. Серед тієї адміністрації були переважно бюрократи, що були під впливом ворожих до українства своїх же москвофілів та мадяронів, а тому без потреби не треба було їх чіпати, бо більшої шкоди вони вже не могли робити. Військо очолював не лише ворожий до українства генерал Прхала, але безпосередньо керував ним генерал Сватек, який з підпорядкованими йому відділами багато допоміг українцям в напрямі доріг і перевозі з Румунії харчів, головно кукурудзи для голодуючого населення Закарпатської Республіки. Хоча генерал Прхала був призначений від центрального уряду в Празі з метою повалити Закарпатський Уряд Монсіньора Волошина, чого він уже не зміг зробити, а тому загострювати вороже відношення не лише до жандармерії, але й до всіх чеських військових відділів було недоцільним, бо привело потім до збройного конфлікту на шкоду для боротьби проти угорської навали» [103, с. 187–188].

Повернувшись із Закарпаття, В. Прохода переселився зі своєю родиною з хутора до Праги, де працював у канцелярії проектування доріг фірми «В. Гавліка і спілки». Перебуваючи в Празі, він зміг активніше брати участь у діяльності «Українського Сокола», хоч вона фактично вже завмирала [115, с. 14]. Також останній раз йому довелося відвідати загальні збори Товариства колишніх українських старшин. У січні 1939 р. відбулася також остання конференція еміграційного Уряду УНР з діячами партії українських радикал-демократів [103,

с. 192].

Праця В. Проходи у фірмі В. Гавліка проходила без особливих змін у технічній канцелярії при завершенні проекту залізниці Брно – Прага, а також і «тимчасової роботи в полі для проекту шосейної дороги в районі Раковніка». Після німецької окупації більшість проєкційних праць, що виконувала фірма В. Гавліка, стала непотрібною, а тому він був змушений звільнити більшість своїх працівників, зокрема й В. Прохода. Він з родиною повернувся на свій хутір [103, с. 195–196].

25 квітня 1939 р. до Бенешова приїхали представники німецького уряду з Гамбургу [1, арк. 55]. Німцям були потрібні робітники на звичайну фізичну працю разом з різного роду теслярами, мулярами, штукатурами, ковалями, слюсарями і т. п. «Інтелігентних сил вони не потребували», – відзначав В. Прохода. Вони констатували, що «можуть прийняти його як звичайного робітника», а на місці «може вдасться зайняти якусь керівну посаду на будівництві доріг» [103, с. 197]. Після тривалого пошуку праці В. Прохода розпочав працювати на невеликій фірмі Йоганеса Гана з будівництва залізниць, шосейних доріг та земляних споруд. Його Й. Ган направив на Нільський канал не як керівника робіт, а для проведення вимірів та технічних розрахунків з відповідними кресленнями [103, с. 201–202]. На цій роботі В. Прохода зустрів початок Другої світової війни.

Таким чином, громадська діяльність В. Проходи у міжвоєнний період ХХ ст. була багатовимірною. Організованість, дисциплінованість, порядність, працьовитість стали тими ознаками, які вирізняли його серед активної української еміграції, яка висувала його на керівні позиції в громадських товариствах різних напрямків діяльності. Віра у відновлення незалежної соборної України, готовність в будь-який слушний момент стати на її захист, консолідація української еміграції, підготовка фахівців-професіоналів, культурно-освітнє зростання – стали декалогом В. Проходи. Його діяльність в громадських організаціях, промови, пропозиції в їх керівних органах

відзначалися виваженістю, фаховим підходом до оцінки проблеми, що в поєднанні з ораторськими здібностями викликали захоплення сучасників, жваво обговорювалися на сторінках української еміграційної та чеської преси. Будучи членом і головою «Товариства колишніх українських офіцерів, проживаючих в Чехословаччині» співпрацював з Державним центром УНР, зовнішньополітичним відомством Другої Речі Посполитої (хоча в своїх спогадах заперечував зв'язки з польським відомством). У своїй діяльності як у Товаристві українських старшин, так і в Українському Соколі непокірливий українець уникав політиканства та групової і гурткової колотнечі. За це його критикували, з одного боку, прихильники політичної орієнтації еміграційного уряду УНР, а з іншого – націоналісти, закидаючи йому полонофільство / радянофільство.

Відрадно, що на еміграції В. Прохода продовжував спілкування з представниками української інтелігенції із різних політичних груп та середовищ. Оцінюючи політичні орієнтації В. Проходи, відомі еміграційні громадсько-політичні діячі відносили його до полонофільської суспільно-політичної течії (прихильно ставився до С. Петлюри та поділяв його погляди на проблему розв'язання «українського питання»), нерідко звинувачували в радянофільстві (не поділяв бойкоту т. зв. «зміновіхівців», які після закінчення студій в УГА мали намір виїхати до Радянської України). Водночас прихильне ставлення В. Проходи до державницької концепції УНР сприяло його членству у таємній організації «БУД» («Братство української державності»). Після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р., з яким персоніфікувалась збройна боротьба за державну незалежність України, він увійшов до складу Комітету по вшануванню пам'яті С. Петлюри, підготував до збірника, який згодом вийшов на його пошану, статтю «Вождь і Військо» (дещо пізніше була доповнена і видана на сторінках воєнно-наукового журналу «Табір» під назвою «Симон Петлюра – Головний Отаман Українського Війська»).

Висновки до Розділу 3.

Новий етап громадсько-політичної діяльності В. Проходи пов'язаний із Чехословаччиною. У 1922 р. він був прийнятий студентом-матурантом агрономічнолісового відділу Української Господарської Академії (УГА) (1922 р.). Навчальний процесів він поєднував із громадською роботою – після заснування «Академічної громади» при УГА, його обрано заступником голови (старости) товариства, а згодом – й очільником організації. Одним із основних своїх здобутків на цій посаді В. Прохода вважав актуалізацію питання щодо необхідності запровадження чотирирічного курсу навчання у закладі вищої освіти з п'ятим роком для підготовки до державного іспиту та дипломної праці, після чого випускникам УГА мало присвоюватися звання «інженера» (в УГК навчальний процес тривав три роки, що призвело до пониження рівня закладу вищої освіти). Основним завданням студентів УГА В. Прохода вважав підготовку до майбутньої національно-культурної роботи в незалежній Українській державі.

Сумлінне навчання дозволило В. Проході, як одному із найкращих студентів, стати «допомоговим асистентом» проф. Б. Іваницького – ученого-лісовода, який епізодично виконував обов'язки декана факультету, проректора, зрештою й ректора УГА. Після підготовки дипломної праці «Меліорація неплодних земель в Україні шляхом заліснення», професорська рада відділення (факультету) ухвалила рішення про присудження йому звання «інженера-лісівника» (1927 р.). У цей же період значне зацікавлення В. Проходи в Чехословаччині викликала діяльність наукових товариств (аграрного, економічного, видавничого, кооператорів, пасічників та ін.), у діяльності окремих з яких він брав активну участь. Серед останніх доцільно виокремити Спілку українських лісівників (раніше – Лісоспілки при УГА), яка сприяла поглибленню фахових знань серед українських студентів, ознайомлювала членів товариства з сучасними для того часу технологіями лісівництва та Аграрне товариство (ініціатори створення – В. Прохода, С. Білодуб, Ю. Климич, К. Подоляк та ін.). Широкому обміну думками між потенційними членами

товариства сприяв часопис «Село» (редактор, видавець В. Прохода), який видавався літографським способом (побачили світ сім номерів, тираж кожного видання – двісті примірників). Ідеї щодо можливого перетворення товариства в однойменну політичну партію, які неодноразово висувалися членами товариства, не були підтримані В. Проходою, що привело до поступового занепаду організації.

Важливий напрям громадської еміграційної праці В. Проходи – діяльність в Товаристві колишніх вояків армії УНР (з 1928 р. – Товариство колишніх українських старшин у Чехії), основне завдання якого полягало у всебічній підтримці, по-перше, традиції УНР і, по-друге, бойової готовності вояків у випадку збройного виступу проти СРСР. Будучи головою товариства (1927–1928 рр.), він (а) легалізував діяльність організації, зареєструвавши її статут, (б) консолідував навколо товариства прихильників С. Петлюри на еміграції, (в) організовував численні урочисті заходи, які присвячувалися важливим подіям української військово-політичної історії, (г) налагодив діалог з колишніми високопосадовцями УНР (В. Сальським, А. Лівіцьким, А. Кметою, В. Филоновичем, В. Шевченком та ін.). Незважаючи на складнощі в навчальному процесі, активну участь в українському еміграційному громадському житті, будучи студентом УГА, В. Прохода не залишився осторонь українського сокільського життя в Чехословаччині. Він став не тільки одним із талановитих організаторів місцевого сокільського руху (ініціював утворення нових сокільських організацій в ЧСР, за її межами, а згодом – їх об'єднання у Союз українського сокільства за кордоном), але й увійшов до української історіографії як один із перших дослідників українського сокільства на еміграції (першим відтворив складний процес організаційного становлення сокільських організацій в більшості міст Чехословаччини – Подєбрадах, Брно, Пшібрамі, Празі та ін.).

РОЗДІЛ 4 У ЖОРНАХ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

4.1. Арешт і слідство

Одна з найтрагічніших сторінок біографії В. Проходи післявоєнного періоду ХХ ст. – арешт і заслання до Сибіру. Перебуваючи на території колишній Другій Речі Посполитій на завершальному етапі Другої світової війни, йому не вдалося втекти від радянських силових структур до країн Західної Європи або ж переїхати на американський континент. Після вступу Червоної Армії наприкінці січня 1945 р. на територію Польщі, він був арештований та звинувачений в «активній націоналістичній діяльності у контрреволюційній націоналістичній організації «Українське національне об'єднання». Разом із В. Проходаю того ж дня були заарештовані В. Л. Макаревич, С. Свищ, С. Антонов, А. Новицький [1, арк. 1].

У день затримання (29 січня 1945 р.) відбувся перший допит В. Проходи у статусі затриманого, який провів ст. лейтенант Шведов. На запитання: «Коли, де і за яких обставин Ви перейшли на постійне проживання в Чехословаччині?», В. Прохода відповів: «Будучи на військовій службі в 1915 р. я попав у полон в Австрії, в Чехословаччині. Після звільнення з таборів військовополонених залишився проживати в Чехословаччині» [1, арк. 9]. Далі на відповідні питання, В. Прохода зізнався, що:

- 1) «перебуваючи на військовій службі в російській царській армії мав військове звання прапорщика і займав посаду помічника командира роти»;
- 2) «проживаючи у Чехословаччині в 1927 р. закінчив лісовий інститут»;
- 3) «після закінчення інституту працював у різних місцях Чехословаччини інженером з будівництва шосейних доріг» [1, арк. 10].

«У 1927 р. я вступив у товариство білоемігрантських інженерів, в якому перебував до 1932 р. Крім цього, я перебував у гімнастичному спортивному

товаристві «Сокіл» (чеський) з 1928 по 1939 рік», – зауважував він [1, арк. 9]. Щодо питання про працю під час німецької окупації Чехословаччини, В. Прохода відповів: «З приходом німецьких окупантів у Чехословаччину я працював до березня 1939 р. в фірмі «Вацлав Гавлік». Потім був скорочений за штатом і ніде не працював. Наприкінці квітня 1939 р. біржою праці був направлений на роботу в Західну Німеччину. Три тижні працював робітником, а потім працював в якості бауфірера на фірмі «Йоганес Гакх» до травня 1942 р.» [1, арк. 10].

Він зазначав, що у травні 1942 р. був переведений на будівництво воєнних шосейних доріг в Естонію і Радянський Союз на зайняту територію німцями. «На участку я працював до квітня 1944 р., – продовжував він. – У квітні місяці 1944 р. захворів і відправлений до госпіталю, де пролежав чотири місяці. Після виздоровлення був відправлений через Берлінське центральне управління «Топт» на роботу в якості інженера на будівництво алюмінієвої фабрики в Австрії. На цьому будівництві попрацював один місяць. А потім за моїм клопотанням через Берлінське центральне управління «Топт» мене перевели в місто Познань. У Познані я пробув два з половиною місяці без роботи, а потім мене направили в Лоцлавський район на будівництво оборонної лінії німців, де і працював до 18 січня 1945 р.» [1, арк. 9]. Загалом, на першому допиті В. Прохода відповідав на питання не зовсім точно і конкретно. Напевне він не усвідомлював, хто його затримав і говорив, здебільшого, в загальних рисах, «обходячи» ті питання, які найбільше цікавили слідчих.

На другому допиті (30 січня 1945 р.), В. Прохода вів себе по-іншому. Вже відповідаючи на перше питання слідчого: «В яких арміях Ви брали участь в 1918 р.?», він відповів: «Я хочу показати правду. Коли я під час Першої світової війни попав у полон до австрійців, мене направили до табору військовополонених в Чехословаччину, де я пробув до 1918 р. Влітку 1918 р., в результаті обміну військовополонених, я мав можливість виїхати в м. Київ, а потім у Запорізьку область, в місто Оріхів. До мого приїзду тут організовувалися війська гетьмана

Скоропадського, і я, як офіцер, добровільно вступив у ці війська. Мене зарахували в статусі хорунжого в першу козачу стрілкову дивізію і я в частинах цієї дивізії бився проти Червоної Армії до лютого місяця 1919 р., а потім брав участь у боротьбі проти поляків на боці так званої «Директорії Української народної республіки» [1, арк. 11].

Далі В. Прохода розповів, що:

1) в Луцьку попав у полон до поляків і перебував у ньому до вересня 1919 р.;

2) після підписання миру між УНР і Польщею був звільнений з табору військовополонених і виїхав до Кам'янця-Подільського, де був зарахований до резервної дивізії Дієвої Армії УНР і пробув у ній до моменту її розгрому;

3) весною 1920 р. добровільно вступив до третьої стрілкової дивізії армії УНР і пробув у ній до вигнання її на територію Польщі частинами Червоної Армії;

4) після інтернування дивізії потрапив до табору військовополонених у Каліші, з якого у травні 1922 р. втік і перейшов кордон з Чехословаччиною [1, арк. 11–12].

Щодо запитання слідчого про те, якими товариствами він керував, то В. Прохода дав також детальну відповідь: «У 1921 р., будучи в Польщі, я отримав звання – «підполковник». Це звання мені було присвоєно так званим «урядом Української народної республіки». У 1929 р. мене як підполковника обрали на річному з'їзді товариства в якості голови товариства колишніх українських офіцерів, проживаючих у Чехословаччині. У статусі голови цього товариства я пробув протягом девяти років, тобто до моменту окупації німцями Чехословаччини в 1938 р. В цьому «товаристві» була офіційна і неофіційна програма. Офіційна – національно-культурні завдання щодо взаємної моральної і матеріальної підтримки товариства шляхом організації доповідей, збору засобів, пошуку праці і т.д. Неофіційна – підготовка офіцерського складу до виступу, коли в цьому буде необхідність, проти Радянського Союзу» [1, арк. 12].

В. Прохода зізнався, що товариство, яке він очолював, координувало свою діяльність з еміграційним урядом УНР, який орієнтувався на зовнішню політику Польщі. «З боку цього уряду була спроба перетворення цього об'єднання українських офіцерів у шпійонську організацію в Чехословаччині на користь Польщі, – відзначав він. – Для цього один з членів уряду генерал Сальський (колишній полковник генштабу царської армії) запропонував В. Проході зв'язатися з польським консулом. Ця пропозиція йому надійшла в 1935 р., але він її відкинув. Товариство, за словами В. Проходи, «шпійонською» діяльністю не займалося, а готувалося, головним чином, до виступу проти СРСР» [1, арк. 13].

На запитання про зв'язки з контрреволюційними українськими націоналістичними організаціями після окупації німцями Чехословаччини, В. Прохода відповів наступним чином: «У 1939 році я виїхав на захід Німеччини в місто Кіль, де зустрівся з керівником Українського національного об'єднання, якимось підполковником Омельченком, який був моїм добрим знайомим і я вступив в члени цього об'єднання, завданням якого була боротьба спільно з Німеччиною проти Радянського Союзу за створення «самостійної України». В цій організації я був до 1942 року» [1, арк. 14].

Далі В. Прохода зауважував, що у травні 1942 р. він відійшов від організації тому, що його як інженера при німецькій фірмі «Йоганес Ган» направили в район Нарви (під Ленінградом) для проведення робіт щодо «підтримки доріг в проїжджаючому стані». Там він працював у статусі «бадфюрера» – керівника робіт до квітня 1944 р. Тоді він захворів, знаходився в госпіталях, потім направлений до Австрії на будівництво алюмінієвого заводу. «Після звільнення з цього заводу направлено В. Проходу в жовтні 1944 р. у м. Познань, де приймав участь в будівництві оборонних укріплень в районі Влоцлавека», – записав слідчий у кримінальну справу [1, арк. 14]. Також він дізнався, що у Познані В. Прохода зустрівся з головою товариства «Українська громада» Станкевичем – інженером-економістом за освітою. Ця організація, за словами В. Проходи, ставила собі за мету боротьбу спільно з Німеччиною проти

Радянського Союзу за створення «гетьманської України» [1, арк. 14]. На вимогу слідчого він також назвав чотирьох осіб із «контрреволюційних націоналістичних організацій», які проживали у Познані: Білінського Петра, Кулачека, Кузьміна, Богачевського [1, арк. 14].

2 лютого 1945 р. оперуповноважений 2 відділення контррозвідки «Смерш» 8 Гвардійської армії, старший гвардії лейтенант Шведов підготував постанову на арешт В. Проходи (звинувачення за ст. 58-2 Кримінального Кодексу РРФСР). Він констатував, що В. Прохода у 1918–1921 рр. служив спочатку в якості хорунжого, а потім підполковника «антирадянської армії так званої директорії «Української народної республіки» [1, арк. 3].

У матеріалах справи відзначено, що із 1922 р. В. Прохода «знаходився в білоеміграції у Чехословаччині, де був членом білоемігрантських товариств «Сокіл», «Бувших вояків «армії УНР», «Бувших українських офіцерів, проживаючих у Чехословаччині», в якості голови цього товариства, яке ставило за мету – підготовку офіцерського складу до виступу проти Радянського Союзу і керувалося у своїй роботі так званим «урядом УНР», який орієнтувався на зовнішню політику Польщі» [1, арк. 4]. Оперуповноважений повідомляв, що у 1939 р. В. Прохода вступив до «Українського національного об'єднання», завданням якого була спільна з Німеччиною боротьба проти Радянського Союзу з метою створення самостійної України. Силовим структурам було відомо, що із 1942 р. затриманий знаходився на будівництві воєнних споруд під Ленінградом, в Естонії та в районі Познані [1, арк. 3]. Тоді ж старший лейтенант Шведов підписав постанову про підозру щодо вчинення злочинів, передбачених ст. 58-2 КК РРФСР (запобіжним засіб від ухилення від слідства і суду – утримання під вартою [1, арк. 4].

2 лютого 1945 р. старший слідчий 4 відділу Управління контррозвідки «Смерш» I-го Білоруського фронту капітан Чижиченко, розглянувши матеріали слідчої справи щодо звинувачення В. Проходи у діяльності створеної німцями, антирадянської української націоналістичної організації УНО, прийняв її до

свого провадження. Це рішення він мотивував необхідністю проведення кількох слідчих заходів, керуючись ст. 110 КПК РРФСР [1, арк. 5].

В анкеті арештованого записали, що В. Прохода – українець, підданий Чехословаччини, паспорт видано в Західній Німеччині 1940 р., за професією – лісовий інженер, будівельник; за родом занять – керівник оборонних робіт в районі Влоцлавека від німецької фірми «Скрайнер», за освітою – 6 класів реальної школи та сільськогосподарська академія (лісове відділення); службовець, безпартійний, служив у «контрреволюційній армії УНР» [1, арк. 8]. Щодо соціального походження, записали: «Із великої куркульської сім'ї. Батько мав орендованої землі до 30 га, четверо коней, кілька корів та ін.» [1, арк. 8].

На допиті 3 лютого 1945 р., який проводив оперуповноважений 2-го відділення Відділу контррозвідки «Смерш» 8-ї гвардійської армії старший лейтенант Шведов, В. Прохода розповів (відповідаючи на питання про час отримання іноземного підданства), що з листопада 1920 до 1935 року був емігрантом, а в 1935 р. отримав чехословацьке підданство [1, арк. 15]. На запитання про родичів, які проживають за кордоном, назвав рідного брата Омеляна, дві його дочки (Олександра і Анна), племінницю Тамару Міхалевську, які проживали в Німеччині (з ними вів переписку у 1942–1944 рр.) [1, арк. 15].

Допити 9 і 12 лютого були важливі слідству для пред'явлення звинувачення. 9 лютого 1945 р. допит (з 10.30 до 15.40 год) вів капітан Демічев. Він задав декілька запитань, які вже задавалися на минулих допитах і стосувалися окремих фактів біографії: «Де і коли Ви народилися?», «Хто Ви є за соціальним походженням?», «Яку Ви маєте освіту?», «В царській армії Ви служили?», «Скільки часу Ви провели в полоні?», «Чим Ви займалися, знаходячись у полоні?», «Уточніть, що це був за гурток («Малоросійської бібліотеки» – *Н.К.*). Які завдання ставив перед собою?», «У період Жовтневої соціалістичної революції Ви знаходилися в полоні?» [1, арк. 17].

На питання: «Як сприйняв гурток членів Малоросійської бібліотеки, в т.ч. і Ви, прихід у Росії в 1917 році до влади робітників і селян?», В. Прохода відповів

прямо: «Революція 1917 року звичайно ж знайшла своє відображення і в середовищі офіцерства царської армії, що знаходилося в полоні. Представники крупної буржуазії безумовно стояли за старий лад. Частина офіцерства підтримувала політику Тимчасового уряду – Керенського, а українці, в основній масі, в тому числі і я, стояли на позиціях Центральної Української Ради, очолюваної тоді професорами Грушевським і Винниченком, тобто за національну автономію України» [1, арк. 18].

Найбільше цікавила слідчого «практична контрреволюційна націоналістична діяльність» В. Прохода в роки еміграції. На це запитання він відповідав розгорнуто: «Як вже говорив вище, особисто я примкнув до українського націоналістичного руху в 1915 році, знаходячись у полоні в Чехословаччині, коли ввійшов до складу гуртка членом Малоросійської бібліотеки. Пізніше в роки громадянської війни в Росії, я активно брав участь у складі армії «УНР» (Петлюри) в боях проти Червоної Армії, про що я розповідав детально вище» [1, арк. 21].

Далі В. Прохода продовжував: «У 1926 році, навчаючись в Українській сільськогосподарській (господарській – *Н.К.*) академії, зразу після вбивства Петлюри, в місті Подебради студентами академії створено гурток «Товариство бувших вояків армії «УНР», до складу якого ввійшов і я. Керівництво «УНР» в особі Андрія Ливицького (після вбивства Петлюри) перед учасниками гуртка ставило основне політичне завдання – всіляко підтримувати традиції «УНР» і бути в повній бойовій готовності на випадок збройного виступу проти Радянської влади за створення «самостійної Української держави». З цією метою аж до 1936 року, керівництвом гуртка підтримувався найтісніший зв'язок з воєнним міністром «УНР» генералом Сальським, який знаходився в Польщі, у Варшаві» [1, арк. 20].

В. Прохода зауважував, що «з кінця 1927 року до 1939 року головою гуртка «Товариство бувших воїнів «УНР»» був я. У 1929 р. гурток був не зареєстрований чеським урядом і переіменований в «Товариство бувших

українських офіцерів у Чехії. Мені, як голові гуртка, або товариства, неодноразово приходилося здійснювати особистий зв'язок з генералом Сальським. У 1936 році при зустрічі з Сальським у Празі, останній запропонував мені здійснювати зв'язок з польським консулом у Празі для шпійонської діяльності на користь Польщі. Враховуючи ту обставину, що у цей час (з 1936 р.) я вже був чеським підданим, від вказаної пропозиції Сальського я відмовився» [1, арк. 22].

Водночас В. Прохода ствердив, що у 1925–1939 роках був членом гімнастично-спортивного товариства «Сокіл», зокрема з 1929 по 1932 і з 1938 по 1939 роки був його головою. Особливих політичних завдань товариство не ставило, за словами В. Проходи, окрім пропаганди існування українського народу як окремої слов'янської нації [1, арк. 22]. Далі арештований підкреслив, що після німецької окупації Чехословаччини, створення протекторату (за виключенням Словаччини), всі українські товариства, окрім «Української громади» (прихильники гетьмана П. Скоропадського) і УНО, були ліквідовані» [1, арк. 23].

На наступне запитання слідчого: «Розкажіть про Ваші зв'язки з німцями і працю на їх користь у зв'язку з окупацією Чехословаччини?», відповідь В. Проходи була тривалою: «У травні 1939 р. я виїхав із Чехословаччини в Західну Німеччину в м. Іцегоє, де працював спочатку чорноробочим на наземному будівництві залізнодорожного мосту, а потім через біржу праці був направлений керівником робіт щодо розширення Вільгельмівського каналу в гирлі ріки Ельби. Восени 1939 р. працював в місті Кілі також керівником будівельних робіт» [1, арк. 21].

«З травня 1942 р. фірма «Йоганес Ган», від якої я працював, направила мене одночасно з майстрами і робітниками на оборонні роботи в район Нарви, де працював помічником робіт до квітня 1944 року, – продовжував він. – В цей час у зв'язку з хворобою, у серпні 1944 року приїхав у місто Познань, де знаходилася сім'я – жінка і син. У вересні 1944 року, після виздоровлення, був

направлений в район міста Відня на будівництво алюмінієвої фабрики, де працював протягом місяця, після чого повернувся в місто Познань і протягом двох місяців був без роботию В грудні пішов на роботу в фірму «Скрайнер» у статусі керівника оборонних робіт в районі міста Влоцлавек, там і працював до 18 січня 1945 р., тобто до наступу в цьому районі Червоної Армії» [1, арк. 22–23].

Не міг капітан Демічев не задати наступне запитання: «При обшуку у Вас знайдено документи, видані Вам власниками німецьких фірм, які характеризують Вашу виключно добросовісну і чесну працю на німців. Чим поясните Ваше таке ставлення до старанної праці на німецько-фашистських загарбників?». В. Прохода відповів: «Як спеціаліст до роботи в німецьких фірмах на будівництві окремих споруд я дійсно ставився добросовісно. Яку-небудь шкідницьку підривну роботу проти німців я не міг через «дольче», міг залишитися без роботи і репресії з боку німців» [1, арк. 23].

Наступний допит розпочався 12 лютого 1945 р. (проводився з 11.40 до 14.30 год) з запитання: «Що Вам відомо про діяльність білоемігрантських націоналістичних формувань за кордоном?». В. Прохода відповів: «Наскільки пам'ятаю в 1927 р. в місто Подебради із Берліну приїжджав білоемігрант Кожевников Петро (бувний офіцер Армії «УНР»), Андрієвський Віктор – також білоемігрант (вчиться в Бельгії) і Мартинець – українець, галичанин, які назвалися представниками Організації українських націоналістів, виступали серед студентів Української с/госп. (господарської – *Н.К.*) академії зі закликами до найактивнішої боротьби за створення «самостійної України», критикуючи при цьому і звинувачуючи в бездіяльності існуючі до цього формування і організації націоналістичного характеру, як це гетьманців, унеерівців та ін., доказуючи, що через культурні заходи і демократію побудувати «самостійність України» не вдасться. Вартує вказати, що поява в Подебрадах Кожевникова П. і отаманії, вплинуло на активізацію діяльності білоемігрантських кіл. Опісля цього в Подебрадах створено маловпливову Легію українських націоналістів,

яку очолював студент Української с/госп. (господарської – *Н.К.*) академії Сціборський Микола. До складу Легії увійшло чоловік 30 – студентів» [1, арк. 24].

Затриманий констатував, що «Організацію українських націоналістів, представниками якої були Кожевников П. та ін. з ним приїхавші, в цей час очолював полковник Коновалець Євген, бувший командир Корпусу українських січових стрільців, який знаходився в Берліні. Знаходячись у Познані, мені було відомо, що наприкінці листопада, або на початку грудня 1944 р. в Берліні скликано нараду керівників «ОУН», на якій були присутні Скоропадський, Левицький (Лівицький – *Н.К.*) Андрій, Мельник і Бандера. Метою наради було ніби об'єднання всіх організацій «ОУН» для спільної боротьби разом з німцями проти Радянського Союзу. Стояло питання про створення українського об'єднаного комітету, однак від керівництва цим комітетом кожний з них відмовлявся і це питання ніби не було вирішене, але принципово питання об'єднання було вирішене» [1, арк. 25].

12 лютого 1945 р. слідчий відділу контррозвідки «Смерш» 8 Гвардійської армії гвардії капітан Демічев підготував постанову (про пред'явлення звинувачення), в якій зазначив, що В. Прохода є «активним українським націоналістом, з 1918 по 1920 роки, будучи на командних посадах спочатку у війську гетьмана Скоропадського, а потім Петлюри, активно боровся з Червоною Армією до розгрому військ Петлюри» [1, арк. 26]. «У 1922 р., емігрувавши в Чехословаччину, – ствердив слідчий, – продовжив свою контрреволюційну діяльність в рядах «білоемігрантських націоналістичних формувань», спрямованих на боротьбу за незалежність України від Радянського Союзу. З травня 1942 р. до затримання, тобто до січня 1945 р. «активно працював на користь німецько-фашистських загарбників, будучи керівником оборонних робіт в районах м. Нарви і Влоцлавеку (Польща)» [1, арк. 26]. Після вищевикладеного, постановлено звинуватити В. Проходу за статтею 58-2 КК РРФСР і оголосити цю постанову звинуваченому під розписку.

Того ж дня (12 лютого 1945 р.) під час допиту (20.15 – 21.50 год) В. Прохода ознайомив з цією постановою капітан Демічев, який ствердив: «Вам пред'явлено звинувачення за ст. 58-2 КК РРФСР за активну контрреволюційну націоналістичну діяльність, спрямовану на відторгнення від Радянського Союзу України. Чи зрозумілий Вам зміст звинувачення і чи визнаєте себе винним у пред'явленому звинуваченні?». В. Прохода відповів: «Зміст звинувачення мені зрозумілий. Винним себе по суті пред'явленого мені звинувачення визнаю. Признаюсь в тому, що я з 1915 р. примкнув до українського націоналістичного руху, в період з 1918 по 1920 роки був на командних посадах спочатку у військах гетьмана Скоропадського, а потім – Петлюри. Активно приймав участь в боях з Червоною Армією за «Самостійну Україну». Емігрувавши в 1922 році в Чехословаччину, я продовжив свою контрреволюційну націоналістичну роботу в рядах емігрантських націоналістичних формувань, спрямованих на відторгнення України від Радянського Союзу. З травня 1942 по 18 січня 1945 років, з перервами, я як інженер, працював робітником на користь німців на оборонних роботах...» [1, арк. 26]. Далі рукою капітана Демічева написано: «Протокол мені прочитаний, записано з моїх слів правильно, в чому і розписуюся» [1, арк. 26]. Проте підпис стоїть В. Проходи.

До березня 1945 р. проведено ще декілька допитів В. Проходи, на яких задавалися часто однакові питання, які стосувалися обставин перебування його в Чехословаччині, Німеччині, участі в Українській революції 1917–1921 рр., діяльності українських організацій в еміграції у міжвоєнний період ХХ ст., зв'язків з їхніми лідерами, своїми родичами, конкретних фактів біографії. Хоча В. Прохода підписував протоколи слідства на кожній сторінці, все ж пізніше він зізнавався, що окремі твердження слідчі самі дописували і заставляли його під тиском підписувати [1, арк. 27].

Слідство було завершено 3 березня 1945 р. і справу направили на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР. Згідно з розпорядженням народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії дана слідча справа без розгляду

Особливої Наради передана для подальшого слідства в УББ НКВС УРСР. 29 червня 1945 р. видано Постанову про прийняття слідчої справи до свого провадження старшим слідчим слідчої частини УББ НКВС УРСР лейтенантом держбезпеки Арістовим. Незважаючи на те, що на момент прийняття справи всі терміни ведення слідства і утримання під вартою вже вийшли, все ж вирішено його продовжити і просити воєнного прокурора КВО про продовження термінів утримання під вартою [1, арк. 28].

Звинувачення в «антирадянській діяльності» В. Проходи підготовлено 6 вересня 1945 р. і затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенантом Строкачем 17 вересня 1945 р. Слідчу справу щодо звинувачення В. Проходи направлено Прокурору УРСР для подальшого розгляду Особливою Народою при НКВС СРСР. Запропоновано покарання – 10 років виправно-трудоного табору. В. Прохода відбував покарання в м. Ухта Комі АРСР. У 1954 р. його звільнено і він, як громадянин Чехословаччини, повернувся до цієї країни. Ще перебуваючи в таборі, а також після звільнення, В. Прохода та його родичі підготували декілька скарг на адресу Воєнного прокурора СРСР, К.Є. Ворошилова про зняття судимості, але безрезультатно.

Перебуваючи на засланні, у 1954 р. В. Прохода уперше почав домагатися від радянської влади реабілітації. «Моїм основним заняттям стало постійне писання прохань до головної військової прокуратури, Міністерства внутрішніх справ і президії Верховної ради СРСР, – він відзначав. – Крім того, я безупинно домагався від Чехословацького посольства в Москві видачі мені чехословацького паспорта. Всі мої прохання залишались без наслідків, лише з витратою грошей на поштові видатки. Спадкоємці сталінсько-беріївських методів «розбудови комунізму» залишатись байдужими до них» [103, с. 147].

Не отримавши відповідь на листи від 25 вересня і 18 листопада 1954 р., які адресувалися Головній військовій прокуратурі СРСР, В. Прохода «не втрачав надії домогтися якоїсь реабілітації та позбавитись цього заслання» [103, с. 147]. У листі від 2 лютого 1955 р. він наголошував на своїх «заслугах» перед

радянським народом у роки Другої світової війни та гостро критикував нацистську ідеологію. Свою роботу в німецькій компанії, яка будувала дорогу у західній частині держави він пояснював двома чинниками: (а) відсутністю альтернативної роботи; (б) небажанням бути арештованим. «Бажання їхати на цю роботу в мене не було, але ще менше було бажання потрапити в німецький концентраційний табір, – писав він. – В той час кожному розумному було ясно, що німцям Ленінграда вже не взяти. А ремонт шосейної дороги та розбудова до неї бічних доріг в майбутньому могли стати в нагоді радше росіянам, ніж німцям. Через це я таку роботу не вважав якимсь злочином...» [103, с. 149].

Черговий аргумент В. Прохода зводився до підтримки російських полонених, які працювали на будівництві дороги у Німеччині. «Для хворих я організував стаціонар із російським лікарем, – читаємо у листі. – Хворі робітники одержували свою пайку. Діти на прохання матерів записувались у табелі як робітники і одержували пайку, а фактично я заборонив примушувати їх до роботи. Вони іноді збирали на купи дрібне каміння, а взимку розносили старшим лозини та гілля для снігозатримувальних загород. А ще я забороняв російським жінкам співжиття з німцями. Така турботливість щодо росіян викликала невдоволення майстрів і бригадирів німців...» [103, с. 150].

В. Прохода наголошував, що постійно домагався звільнення з роботи, а восени 1943 р. йому врешті вдалося отримати нову роботу, яка була пов'язана із впорядкуванням побутових умов російських робітників, які перебували в бараках поблизу Пскова (були вивезені німцями з прифронтової смуги, а також зі спалених у партизанських районах сіл). У цей період він «для хворих упорядкував стаціонар..., благав [керівника табору – *Н.К.*] не кривдити в харчуванні росіян, особливо хворих і дітей...» [103, с. 151]. В. Прохода констатував, що «серед німців панував ліквідаційний настрій» і він його використовував «щоб допомагати російським робітникам» [103, с. 152]. Зрештою, навесні 1944 р. В. Прохода був направлений до Естонії, де важко захворів, а через два місяці – до Австрії для будівництва алюмінієвого заводу.

«Через місяць мене відіслали до Берліна, де, нарешті, звільнили...», – завершував він свій лист [103, с. 153].

Автор «Записок непокірливого» відзначав, що після повернення до Познані (територія колишньої Другої Речі Посполитої), де проживала його сім'я, він був змушений знову повернутися до роботи у будівельній компанії, яка у грудня 1944 р. скерувала його на оборонні роботи на колишньому німецькому кордоні Познанщини. В. Прохода констатував: «Якби радянські війська не зайняли Познанщини, німці напевно розстріляли б мене. Останнього наказу німців відійти з робітниками за ними на Захід, знищивши один міст, я не виконав, відірвався від загальної колони втікачів і попрямував з поляками на південь до Познані. Для підтвердження цього слідчий не знайшов за потрібне запитати майстрів-поляків, проігнорувавши моє звертання...» [103, с. 155].

Для того щоб бути реабілітованим, В. Прохода зауважував: «На роботі я поведився так, як звичайний чех під німецькою окупацією, дотримуючись слов'янської солідарності. Тому немає моєї вини ані перед СРСР, ані перед ЧСР. Анулювання мого засудження потрібне мені ще й тому, що я останні роки мого життя хотів би попрацювати на Україні за своїм основним фахом лісівника, тим паче, що в СРСР, можливо, перебуває моя дружина (якщо не вмерла) Марія Олександрівна і син Роман...» [103, с. 155].

Через декілька тижнів (17 березня 1955 р.) В. Прохода підготував новий лист до Головної військової прокуратури СРСР, де знову ж таки зауважив, що вважає себе невинно засудженим, а «звинувачення в англо-американському шпигунстві» – ні що інше ніж «фантазія, про яку не варто говорити» [103, с. 156]. Він також звинувачував слідчих у халатності та небажанні об'єктивно розслідувати його справу. «Під час слідчого процесу в моїй справі я дорікав слідчим, коли вони ставили мені нелогічні запитання, що вони погані психологи. Вони лише формально виконували своє завдання зробити мене винним, хоча відчували незручність свого становища і жодних фізичних дій до мене не застосовували», – писав він [103, с. 158].

Скрупульозне знайомство з листами В. Проходи нашттовхує на двоякі думки. З одного боку, заради звільнення із заслання, він був готовий (а) розкаятися у «злочинах» революційного періоду 1917–1921 рр., (б) разом із сім'єю повернутися до Української РСР, для роботи на благо радянської держави (в) стати комуністом і позбутися помилок «національно-економічного романтизму давноминутих років» [103, с. 159]. З іншого боку, якщо поглянути на його військово-політичну біографію, стає зрозумілим утома В. Проходи від злиденного табірної життя, адже у роки Першої світової війни він потрапив у австрійський полон, у період Української революції 1917–1921 рр. – польський, згодом у період Другої світової війни (у Німеччині, Австрії) проживав у таборах для військовополонених, а після арешту радянськими силовими структурами – знову потрапив на заслання [103, с. 159].

Справді, В. Прохода у листах до Головної військової прокуратури СРСР відзначав, що «студіює твори Леніна», «знайомиться з радянською дійсністю в минулому і сучасному», натомість «ідеї українських просвітян своїми політико-економічними поглядами не перевершували російських народників» [103, с. 160]. За його ж словами, уже у 1915 р. він дійшов переконання, що Україна була, є та буде, але якою – питання майбутнього. Відзначаючи, що у 1918–1921 рр. В. Прохода «голосу Леніна не чув», а про Й. Сталіна «нічого не знав», він констатував, що його діяльність у цей період була тісно пов'язана з колективом сірожупанників, які за своїми політичними поглядами «були майже комуністами (?)» [103, с. 162]. «Наша боротьба в 1919 р. проти польської армії, відділів махновської анархії, всякої зеленої й чорної отаманії, білої Добровольчої армії пояснюється нашими національно-соціальними поглядами, і ми провадили її охоче. Але чому ми бились, вірніше оборонялись, при наступі Червоної армії? Бо ми ж, за характеристикою гетьманського історика Д. Дорошенка, були майже комуністи», – писав він [103, с. 163].

На думку В. Проходи зміст його листів і прохання реабілітації «відповідало тогочасним настроям серед колишніх в'язнів та їхнім надіям на подальшу

демократизацію і свободу суспільних проявів після дикої жорстокості «диктатури пролетаріату» з її безоглядною боротьбою за владу» [103, с. 164]. Він зауважував, що у цей період ще можна було сподіватися на бодай часткове відновлення законності та справедливості. «Але ті сподівання були марні, – згодом писав він. – Сталін помер, Берію ліквідували, але всі їхні «соратники» залишились на місцях. Визнати свої помилки, які фактично були злочинами, вони не могли і не зможуть, доки житимуть, затримуючи здоровий розвиток нового життя з прагненням до відродження гуманізму» [103, с. 165].

Тільки у 1998 р. В. Проходи реабілітовано відповідно до ст. 1 Закону України « Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», оскільки «відсутня сукупність доказів, підтверджуючих обґрунтованість притягнення його до відповідальності».

Таким чином, можемо констатувати, що кримінальна справа В. Проходи є важливим документом для дослідження його військової та громадської діяльності. Завдяки їй уточнено десятки фактів його життєвого шляху, які в спогадах «Записки непокірливого», очевидно, автором вже призабулися. Водночас справа є ще одним джерелом дослідження тоталітарного режиму як в УРСР, так і в СРСР у 1920–1980-ті роки. За підсумками сфальсифікованої справи, В. Проході пред'явлено звинувачення за ст. 58-2 КК РРФСР (активна контрреволюційна націоналістична діяльність, спрямована на відторгнення від Радянського Союзу України»). За цією статтею були арештовані тисячі українських патріотів, які відбували покарання на засланні у Сибірі. Численні листи до Головної військової прокуратури СРСР з проханням помилування не принесли очікуваного результату.

4.2. На засланні. Повернення до мемуарно-публіцистичної діяльності

Після оголошення остаточного рішення Особливою Народою при НКВС СРСР у кримінальній справі, В. Проходи був етапований до Сибіру. Він став черговою жертвою радянського тоталітарного режиму та, на жаль, був змушений згадати специфіку табірної життя. Сучасні історики відзначали, що «у трійці методів соціалістичного будівництва – пропаганда, виховання і насильство – тоталітарна держава найчастіше і найширше використовувала саме останній насильницький метод в усіх його формах: терор, голод, примушування, депортація та ін. І якщо явища терору голодом чи депортацій були дискретними та спрямованими проти національних верств чи соціальних груп, то явище масових репресій було індивідуалізоване і здійснювалося безперервно» [233, с. 27].

Десять років виправно-трудова робіт В. Проходи, про які йшлося в ухвалі Особливої Народи при НКВС СРСР (1945 р.), доцільно поділити на декілька періодів:

1) вересень 1946 – квітень 1948 рр.: перебування в таборі в Естонії (неподалік Талліна) на будівництві машинобудівного заводу;

2) квітень – червень 1948 р.: тимчасове перебування у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) у в'язниці в «Хрестах» (рос. «Крестах»);

3) червень 1948 – вересень 1954 рр.: відбуття покарання у столиці ГУТАБу – Воркуті, з квітня 1949 р. – у режимному таборі № 3 «Речлагу» у Північному районі Воркутинського вугільного басейну;

4) вересень 1954 – січень 1956 рр.: спецпоселення у Воркутинському районі, проживання у м. Ухта Комі АРСР під наглядом комендатури, збірний осередок репатріантів у Свердловську (нині – Єкатеринбургу) [103, с. 172].

Ю. Пилявець, Р. Пилявець зауважували, що по мірі звільнення території України від загарбників починав розкручуватися маховик репресій, під який потрапляли не лише винні у вчиненні реальних злочинів, а й ті, хто їх не

здійснював. Кількість в'язнів зростала в геометричній прогресії. Так, якщо на 1 січня 1946 р. у виправно-трудових установах УРСР утримувалося 53 7452, то на 1 січня 1947 р. – уже 93 5513, а на 1 жовтня 1947 р. їх кількість зросла до 142 319 осіб. Загалом динаміку ув'язнених у 1946 р. характеризують такі показники: упродовж року надійшло 322 085 осіб, вибуло 290 850, у тому числі 155 585 осіб було етаповано за межі республіки. Станом на 1 жовтня 1947 р. нараховувалося 19 9806 осіб звинувачених у «контрреволюційні та інші особливо небезпечні злочини» [361. с. 4].

У середині вересня 1946 р. в'язні із Харківської виправно-трудової установи, серед яких – В. Прохода, були етаповані до вантажної станції у Талліні (Естонія) [104, с. 9]. Він відзначав, що його направили на будівництво машинобудівного заводу до «групи робітників із розбудови доріг, до якої приголосився переважно блатний елемент» (в'язні із кримінальними минулим) [104, с. 10]. Через декілька днів після поселення, начальник культурно-виховної частини, що водночас виконував обов'язки керівника планово-виробничої частини, викликав його та повідомив, що зважаючи на його досвід роботи інженером із розбудови шляхів, його призначено керівником «залізничної бригади» (мала прокладати під'їзні колії від залізниці до виробничих потужностей) [257, с. 7]. Таке призначення та перспектива роботи бригадиром серед свавільного «блатного елементу», який не буде як слід працювати, занепокоїла В. Проходу. Однак жодні відмови та прохання не могли змінити рішення керівництва табору [104, с. 11].

В. Прохода описував свої перші місяці роботи та труднощі із виконанням плану, з якими зіштовхнулася бригада після замерзання ґрунту [211, с. 92–93]. Завдяки сумлінному виконанню обов'язків та справедливому ставленню до підопічних, він поступово завоював їх авторитет. Інша причина – доволі банальна. Науковці відзначають, що однією з головних проблем в організації примусової роботи виявилася її мотивація. І вирішення було знайдене у застосуванні універсального методу стимулювання «трудової активності», відомого ще з рабовласницьких суспільств – задоволення основних, життєво

важливих, потреб підневільних працівників, перш за все в їжі, залежало від виконання ними встановлених норм [361]. Справді, після виконання планів та завдань, бригада В. Приходи отримала збільшені пайки хліба, а згодом і порцій м'яса [104, с. 17]. Оскільки під'їздних колій було декілька, було організовано ще одну бригаду з в'язнів, яка підпорядковувалася також В. Приході. Згодом, коли до табору направили ще понад 200 жінок, його призначили керівником нових бригад на правах «десятника». Навіть у жіночому колективі, завдяки чесній та справедливій оцінці їх праці, звіти про яку надсилав до планової виробничої частини (ПВЧ), В. Прохода зумів здобути прихильність [104, с. 18].

На початку грудня 1946 р. В. Прохода занедужував «кривавою дизентерією» [104, с. 18]. Його стан був настільки важким, що амбулаторний лікар констатував відсутність будь яких шансів подолати хворобу [104, с. 19]. Однак наприкінці лютого 1947 р., лікарська комісія виписала його зі стаціонару у статусі т. зв. «напівінваліда», звільненого від фізичної праці. Такі в'язні виконували обов'язки «днювальних» у бригадах: підтримували чистоту в бараці, слідкували, аби ніхто з «чужих не вкрав речей членів бригади» [104, с. 21–26].

У цей період відбулися й помітні зміни в таборі:

- 1) у березні 1947 р. проведено реорганізацію відділів, медичний огляд із подальшим направленням на роботу відповідно до працездатності в'язнів;
- 2) майже повністю завершилось облаштування табору: виділено більшу (чоловічу) та меншу (жіночу) частину, яку розділяли смуги колючого дроту [104, с. 26–27].

В. Прохода детально описав структуру табору, категорії в'язнів, управлінську структуру [211, с. 92–93]. «У чоловічій частині було чотири відділи (загони), у жіночій лише – два, – згадував згодом він. – У таборі перебувало приблизно 1200 чоловіків та 600 жінок. Чотири чоловічі відділи у свою чергу поділялись за «категоріями» в'язнів. У перших трьох – окремо перебували «політичні в'язні» та «побутовики та урки» (засуджені за побутовими статтями КК та злочини, бандити). Очолював відділ «нарядник», якому «підпорядковувались

бригадири при виведенні людей на роботу та у внутрішньому розпорядку життя в зоні табору». Їх призначала адміністрація табору здебільшого із фізично сильних «блатних» (авторитетних злодіїв), яких побоювались інші» [104, с. 28].

У березні 1947 р. В. Прохода скерували керівником бригади «слабосильних напівінвалідів», які будували дорогу та під'їзні шляхи [211, с. 92–93]. Незважаючи на відносно легку роботу, несприятливі погодні умови (вологість, дощ, холод) докучали йому, після чого він знову захворів і був направлений на стаціонарне лікування [104, с. 27–29]. У лікарні він перебував понад два місяці, адже був надзвичайно виснаженим [104, с. 30]. Після виписки лікарська комісія прийшла до висновку, що він має «старечу дистрофію», яку неможливо вилікувати, тому його визнали «непридатним до фізичної роботи інвалідом» [104, с. 30]. Отримавши цей статус, він сподівався на швидке звільнення, однак його, як й інших політичних арештантів, скерували до 4 відділу («бригади інвалідів»), яка не виконувала важкої фізичної праці, а лише допомагала «днювальними» прибирати в бараці та подвір'ї [104, с. 31].

Змирившись із своїм становищем, В. Прохода не проявляв жодної ініціативи для того, щоб отримати кращу роботу [104, с. 33]. У серпні 1947 р. економіст ПВЧ Борткевич запропонував йому нову посаду за умови відмови від чехословацького громадянства. В. Прохода працювати у кравецькій та швейній майстерні рахівником (на цій посаді він отримав кращий харчовий пайок та невелику зарплату). У цій майстерні працювала бригада, яка виконувала замовлення на індивідуальний пошив одягу з м. Таллінна. Ще дві жіночі бригади займались перешиванням, впорядкуванням старого одягу, здебільшого із «трофеїв з німецького фронту» [104, с. 34]. За роботу з результатом понад 120 % «були встановлені зарахування для зменшення строку відбуття кари» на півтора дні, а при виконанні норми на 150 % – «нараховувалось два дні до скорочення» [104, с. 36].

Однак незабаром, після чергового огляду лікаря, В. Проході було змінено статус – замість «інвалідної», переведено у категорію «легкої фізичної праці»

[211, с. 92–93]. Хоча, як наголошував непокірливий українець, такі зміни мала право приймати виключно комісія медиків, а не один лікар, проте оскаржувати рішення було недоцільно. Його знову скерували на посаду керівника бригади на будівництві, але більшу частину весни 1948 р., як зазначав В. Прохода, він так і не отримав наказу залишити майстерню [104, с. 41]. Перебуваючи у виправно-трудої установі В. Прохода тричі безрезультатно писав листи до Познані (Польща), а згодом до Чехословаччини [104, с. 40] для того, щоб розшукати дружину та сина.

Наприкінці квітні 1948 р. В. Проходу та шістьох інших ув'язнених іноземців перевели з табору у Таллінні до Ленінграду для репатріації (потрапили до пересильної в'язниці «На Хрестах») [104, с. 42]. У ній перебувало близько тисячі в'язнів, яких розміщували у камерах по 30–40 осіб (окремо «політичних» та «побутових / блатних»). Він разом з поляками та росіянином з попереднього табору потрапили до камери «політичних прибалтійців». Описуючи свої побутові умови, В. Прохода відзначав: «... Стояли суцільні двоповерхові нари; була вона [камера – *Н.М.*] біля 10 м завдовжки і 4 м завширшки. Містилось у ній під час мого перебування там десь із 30 душ. Більшість в'язнів – естонці й латиші, серед них пастор, учителі та інші інтелігенти. Був там і православний священник» [104, с. 43]. Він відзначав, що у камері панував «релігійний настрій»: щоранку та щовечора після перевірки відбувались невеликі богослужіння, із зачитуванням молитов священниками різних конфесій, яким не перешкоджала охорона [104, с. 43].

В. Прохода очікував на репатріацію, адже щосуботи в'язнів відправляли до Бреста (Білорусь), зокрема поляків, які перебували в окремих камерах [211, с. 92–93]. Однак, після восьмитижневого перебування у камері його у «столипінських вагонах» етапували на схід до Вологди (РСФСР), звідти – на північ до Котласа (Архангельська область, РСФСР) і, зрештою, на початку червня 1948 р. перевезли до Воркути (Республіка Комі) [104, с. 44–45]. В'язнів направили до Пересильного табору, звідки відбувався розподіл на роботу. В.

Проході, зважаючи на попередній досвід роботи «інженером з розбудови доріг», пообіцяли місце в одному із дорожніх управлінь. Проте після медичного огляду В. Проходу знову визнали «дистрофіком» та направили на стаціонарне лікування [104, с. 47].

У своїх спогадах В. Прохода нерідко описував перебування у лікарні пересильного табору, згадував людей, які допомогли йому покращити здоров'я, чи отримати кращі умови перебування. Серед таких – санітар «колишній підстаршина з дивізії сірожупанників», який після «розгрому1 -ї сірої дивізії на польському фронті» поселився на Чернігівщині [104, с. 46], де його арештували під час Другої світової війни. Він упізнав В. Проходу, і зважаючи на його виснаження надавав йому більшу / кращу порцію їжі. Лікар, який також був українцем, утримував його у лікарні два тижні, допоміг «потрапити до більшого стаціонару для тих, хто одужував у ВТП і ТЕЦ на березі річки Воркути» [104, с. 47]. У цій табірній лікарні він перебував у бараці так званого ПХ (посиленого харчування), яким завідував українець Лисецький, а лікарем працював «доктор медицини, литовець». Вони симпатизували непокірливому українцю. Завдяки їхній протекції він отримував хороший харчовий пайок, ін'єкції від цинги, і загалом перебував там близько 10 тижнів при нормі 2–3 тижнів [211, с. 92–93].

Після виписки з ПХ, В. Проходу перевили до групи арештантів, яких скерували до «комендантського ВТП на іншому кінці м. Воркути» [104, с. 47–51]. Він потрапив до бараку, де проживав обслуговуючий персонал «табірного сектора» [211, с. 92–93]. У цьому підрозділі «політичним в'язням» давали можливість самим підшукати роботу у ВТП, а тих хто не знаходив – скеровували до однієї з «бригад, що виходять на працю за зону табору» [104, с. 51]. Враховуючи спеціалізацію непокірливого українця, його направили до залізничної бригади, куди входив «побутовий та блатний елемент». Проте, за збігом обставин «нарядник бригад, що працювали на будівництві» шукав людину, яка б зуміла вести документацію бригади, з усіма даними про в'язнів. Цю посаду отримав В. Прохода [211, с. 92–93]. Згодом його перевили із

залізничної до будівельної бригади, де оформили як «робітника будівельника». Також він переселився у кращий барак, де здебільшого були політв'язні та зумів отримати «пайку хліба, листки на снідання та обіди, і навіть одержав кілька десятків рублів за працю» [104, с. 55].

В. Прохода відзначав, що упродовж березня – квітня 1949 р. працював над складанням «списку з усіма персональними даними» спершу із 250, а згодом 125 політичних ув'язнених, серед яких було й його прізвище [104, с. 56]. Згодом його етапували до «Північного району Воркутинського вугільного басейну до «Речлага» – режимних таборів», й яких перебували важливі політичні в'язні та рецидивісти [104, с. 56–60]. Згодом він звернувся до Слідчої частини з клопотанням про отримання писарської роботи, після чого його призначили «писати списки прибулих і вибулих із табору в'язнів з усіма даними про них» [104, с. 62]. Після реорганізації табору «посаду реєстратора в СЧ» ліквідували, проте В. Прохода ще деякий час працював у СЧ, а тому він знав «національний, суспільний і віковий склад в'язнів табору та за що їх було засуджено» [104, с. 64]. За його спогадами у таборі було «понад 50 % українців, 30 % прибалтійців: естонців, латишів і литовців, решта – білоруси, поляки, росіяни та інші національності включно з євреями [104, с. 64].

Непокірливий українець пригадував, що після смерті Й. Сталіна та «серпневих подій 1953» (Воркутинського та Кенгірського повстань) побутове життя у таборі повністю унормувалося на початку 1954 р. (також були усунені «режимні обмеження») [211, с. 93]. Напередодні свого звільнення він працював «таксувальником у ПВЧ» за що отримував 450 рублів щомісячно (з них 250 вираховували за утримання в таборі, а 200 перераховувалось на особистий рахунок). Як зауважував Василь Хомич після звільнення на його рахунок було бл. 3000 рублів [104, с. 126].

Усвідомлюючи, що його не впустять до України чи за кордон, В. Прохода неодноразово звертався до начальника табору з проханнями, щоб після ув'язнення його направили до Казахської РСР, де він як «інженер-лісівник міг би

бути корисним при створенні лісозахисних насаджень на цілих землях» [104, с. 126]. Проте ці заходи були безрезультатними. 7 вересня 1954 р., непокірливого українця під охороною відвезли до перехідного табору у Воркугі, звідки з іншими колишніми ув'язненими привезли до «спецкомендатури в присілку шахти № 7. «Спецкомендант, старший лейтенант, написав на кожного з нас реєстраційні картки, дав нам розписатись на них та оголосив, що надалі щотижня ми маємо приходити для реєстрації, а тепер вільні, маємо самі знайти собі помешкання та працю», – згадував В. Прохода [104, с. 128].

Після звільнення В. Прохода зумів отримати свої збереження, але марно шукав роботу та помешкання [104, с. 129]. Тимчасово два місяці він мешкав у Ф. Мирончука (колишнього засудженого за приналежність до УПА, який звільнився дещо швидше, і працював страшим рахівником у бухгалтерії у ТЕЦ). У цей період, після невдалих спроб пошуків роботи, автор розпочав писати «прохання до головної військової прокуратури СРСР, Міністерства внутрішніх справ СРСР і президії Верховної Ради про дозвіл на виїзд у Радянську Україну або Казахську РСР» [104, с. 132]. Також він письмово звертався до Чехословацького посольства у Москві аби отримати паспорт. Однак отримав відмову адже не мав документів, які б підтверджували громадянство, а спецкомендант, чи відділ МВС таких посвідок не видавали [104, с. 132–133].

Після переїзду до Ухти В. Прохода знову розпочав шукати роботу [211, с. 93]. У такій ситуації чи не єдиним місцем для його «віддушину» була читальня в «будинку культури», де він був постійним читачем та відвідувачем. Книги для читання він також брав з міської бібліотеки. Улітку 1955 р. непокірливий українець врешті влаштувався на посаду лісового майстра з лісокористування «Ліспромгоспу» з платнею 900 рублів щомісячно, з проживанням в гуртожитку у присілку Боровий неподалік Ухти, куди потрібно було ще заїхати для реєстрації у спецкомендатурі, яка мала надати дозвіл [104, с. 135].

В. Прохода потім згадував: «Будівельний технік познайомив мене з об'єктами будівництва: незакінченим під'їздом від залізничної станції до

лісоскладу, що вже вимагав направи, з також незакінченими будовами мешкательного бараку, гаражу і електростанції. Найбільшим об'єктом була розбудова лежневої дороги на півтора десятка кілометрів до лісу, де провадилося суцільне вирубування на площі кількох тисяч гектарів. Я погодився взятись за керування будовою цієї лежневої дороги, цебто дерев'яних півметрових колій з 18–20-сантиметрових стовбурів ялини, що по три для кожної колії вкладалися впродовж і скріплювалися дерев'яними поріжками (шпалами), по яких могли їхати великі машини з вантажем до 15 тонн. Вона була головним шляхом для перевезення дерев із лісу до складу біля залізниці» [104, с. 160]. Відтак, Василь Хомич щодня виїздив до лісу, де безпосередньо керував будовою лежневої дороги та містків.

Умови для праці були не надто сприятливими [211, с. 93]. По-перше, начальник (колишній оперуповноважений МВС у таборі) «накидав» В. Проході невіглаські розпорядження, але на вимогу письмового оформлення давав спокій». По-друге, він не мав окремого помешкання (декілька перших ночей взагалі довелося провести у присілковій школі або ж бараці). По-третє, не додавало оптимізму й те, що на розбудові дороги працювали в'язні з табору кримінальних злочинців, серед яких були блатні й «законники». Останні відмовлялись працювати, але їх вивозили з бригадою під конвоєм на місце будови до лісу. Обов'язком В. Проходи було спонукати їх до праці або ж складати акти про відмову від роботи, що почасти викликало конфліктні ситуації [104, с. 161].

Нерідко В. Проході доводилось мати непорозуміння з майстрами дільниць, на яких провадилось вирубування лісу, які не давали йому потрібного для розбудови дороги матеріалу та спецтехніки, з яким легше було викорчувувати дерева на трасі дороги та рівняти поверх для неї. Зрештою, його пригнічувало «безоглядне нищення лісу безглуздим способом лісокористування», коли «суцільне вирубування площі на десятках тисяч гектарів унеможливлювало лісовідновлення», і натомість він пропонував «здійснювати вирубування

смугами, полишаючи куліси завширшки в 50 метрів, між якими рубати ліс смугами довільної довжини, але не ширше 100 метрів», однак до його рекомендацій ніхто всерйоз не прислухався [104, с. 170].

Врешті, В. Прохода самочинно виїхав з Борового до Ухти, проти чого керівництво, «Ліспромгоспу» не протестувало [104, с. 66]. При звільненні з роботи Василь Хомич одержав понад тисячу рублів за свою працю. До того ж його племінниця Олеся прислала йому 6600 рублів, тож матеріально він був забезпечений на п'ять місяців. Оскільки за цей час могли статись зміни в правовому становищі В. Проходи, він не шукав нової роботи в Ухті і міг зайнятись тим, що давало йому моральне задоволення: бував в читальні «будинку культури» та в бібліотеці, і писав листи до Москви (Верховного суду СРСР та Посольства ЧСР), домагаючись свого права на реабілітацію та видання йому чехословацького паспорта [104, с. 67–69]. Зрештою, втративши надію на те, що вдасться досягнути справедливості в Москві та знайти відповідну роботу, наприкінці 1955 р. він звернувся до місцевої лікарсько-контрольної комісії та лікарсько-трудової експертної комісії з проханням визнати його інвалідом. Після майже двотижневої медичної комісії, 24 листопада 1955 р. В. Проходу таки визнали інвалідом другого ступеня працездатності на основі загального захворювання з рекомендацією примістити його до будинку інвалідів [104, с. 174]. Однак тільки в середині грудня 1955 р., надійшов дозвіл від міністерства Комі АРСР із Сиктивкара на поселення В. Проходи до будинку інвалідів.

Проте, в цей же період спецкомендант надав дозвіл В. Проході повернутись до Чехословаччини [211, с. 93]. Перед від'їздом він одержав від спецкомендатури 300 рублів допомоги та гроші на подорож до Свердловська (додатково – добові 30 рублів на три дні). Крім того, він отримав ще 200 рублів за облігації державної позики, придбані ще в таборі. Комендант допоміг йому отримати квитки на подорож до Свердловська [104, с. 175], де непокірливого українця зустрів лейтенант із міської комендатури, який, перевібивши документи, відвіз колишніх в'язнів спочатку на дезінфекційний пункт, а згодом, коли вони пройшли

санітарну обробку, – на збірну станицю репатріантів, що містилась у вільному на той час гуртожитку курсантів міліції. З цього приводу В. Прохода писав: «Там ми застали до півтори сотні репатріантів до Румунії, Болгарії, Угорщини й Чехословаччини. Мадяри склали майже половину. Були серед них жінки і навіть діти. Одна мадярка одружилася з росіянином, лікарем, на якого поширилось і її громадянство, а тому вона взяла його з собою до Угорщини. Також одна румунка одружилась з українцем, інженером, якого також взяла до своєї батьківщини» [104, с. 176].

3 січня 1956 р. усі формальності з виїздом В. Прохода з СРСР були полагожені [211, с. 93]. Репатріанти одержали добові гроші за час перебування у Свердловську і отримали кошти на дорогу. 5 січня в окремому потязі, що складався з вантажних вагонів, репатріанти виїхали на Захід. В. Прохода описав подорож: «Уральське пасмо ми переїхали вночі, а Волгу – вранці. Наше православне Різдво ми провели в дорозі. Воно фактично було днем мого народження. На третю ніч ми приїхали до Москви а вранці відправилися на Київ. Наступної ночі ми проїздили станцію Крути. Я не спав, бо ще раз хотів побачити те місце, на якому почалась трагічна для нас збройна боротьба за свободу України. Ніч була досить ясна. Потяг повільно пройшов перед семафором рівнини, на якій недосвідчені у військовій справі юнаки Українського студентського січового куреня мали свою позицію. Проїхав потяг і станцію, на якій за 40 років, вочевидь, не відбулося змін. Перед невеликим будинком вокзалу – досить вільного місця, де можна буде поставити пам'ятник героям Крут – юнакам-ідеалістам, які віддали своє життя за волю України» [104, с. 178].

Прибувши етапом до Української РСР, у Козятині В. Прохода надіслав телеграму племінниці Олесі до Берегова з проханням зустрітися [211, с. 93]. «Коли ми проїздили вранці через Мукачеве, даремно виглядав я Олесю, – згадував згодом він. – Вона приїхала туди, коли наш потяг відійшов до Чопа, де знайшла мене після обіду і пробула зі мною цілу добу. Була це єдина близька душа, яку я по 11 роках розлуки вперше стрів як рідну дочку» [104, с. 178]. Після

прибуття потяга до прикордонної станції Чоп, угорці прислали за своїми репатріантами два вагони, які відразу прикрасили національними прапорами, «з яких до від'їзду в Будапешт лунали веселі пісні». Натомість чехословацькі репатріанти, разом із В. Проходою, залишилися у потязі. Тільки через три дні чехословацька сторона повідомила, що жодного вагона до Чопу вони не пришлють, а репатрійованих зможуть прийняти лише на своїй території – їх слід було доправити до кордону між СРСР і ЧСР та перепроводити через нейтральну смугу. До цього кордону репатріанти мали пройти пішки. «Оскільки це відбувалось 13 січня за холодної сльотної погоди, а репатріанти йшли по грязюці, до того ж дехто з них мав багато речей, то можна оцінити, на скільки неприємною могла видатися для них кінцівка подорожі», – із сумом згадував В. Прохода [104, с. 179].

На кордоні їх за списком прийняв словацький поручник державної безпеки, пересадив до автобусів, якими колишніх в'язнів перевезли до Кошице. «Це нас трохи підбадьорило, – писав В. Прохода, – хтось із словаків, що був раніше в Кошицях, намагався відгадати, в якому готелі нас примістять. Десь під вечір приїхали ми до Кошиць і зупинились біля «готелю», що мав ґрати на вікнах, а біля дверей – озброєного вартового. Двері «гостинно» розчинились перед нами. Ми хутко, не роздягаючись, musiли ввійти досередини. Там жінок відокремили і відвели першими, а потім надійшла команда: «Вісім хлопів до камери 4, далі 8 хлопів до камери 44» і т ін.» [104, с. 180].

«Так на чехословацькій землі привітали нас – як злочинців, що відбули кару, – обурювався В. Прохода. – За нами слідувала тінь Сталіна, «великого будівничого комунізму». Хіба що вона мала тут невиразні риси і не виступала так брутально, як то було за життя «великого» диктатора. В камері посередині стояли великий дерев'яний стіл і дві довгі лави, а попід стінами на долівці лежали високі матраци, застелені чистими простирадлами, з подушками та байковими ковдрами. Було чисто й тепло. Порівняно з радянськими в'язницями, де не було жодного урядження і в'язні, коли втомлювалися стояти, сідали й лягали, якщо

було цільне місце, просто на голу асфальтово-бетонову підлогу, тут, у словацькій в'язниці, ми відчували себе як у готелі. Дозорець сказав нам, що ми можемо вільно виходити до коридору, а звідти до прибиральні, де можна було вмитись. Параші в камері не було – цивілізаційна вигода без зіпсутого гидкими випарами повітря» [104, с. 181].

Однак довго перебувати у в'язниці не довелось – через деякий час репатріантів зобов'язали пройти медичний огляд та сфотографували [211, с. 93]. «Вночі всіх нас по чергово закликали до канцелярії в'язниці, де на кожного були відповідні анкети з зазначенням: коли, де і за яких обставин потрапив до Радянського Союзу і за що відбув кару», – відзначав В. Прохода [104, с. 182]. Згодом поручник державної безпеки видав кожному з репатріантів т. зв. «посвідку з фотографією як особисту легітимацію», 300 крон допомоги і гроші на залізничний квиток до місця постійного проживання, де кожен мав зголоситись у відповідній урядовій установі. Оскільки швидкий потяг на Прагу відходив увечері, то репатріантів пригостили ще вечерєю і випустили з в'язниці. Таким чином, як згадував В. Прихода: «Після 11 років ув'язнення я став вільним, але без права на власну оселю, інтелігентну працю, нормальну пенсію та без дозволу на виїзд із ЧСР до власної родини у вільному світі» [104, с. 182].

Додамо, що у цей період В. Прихода підготував наукову працю «Думки про Правду». Намір написати книгу виник у В. Проходи ще в 1947 р., коли він відбував заслання у таборах політичних в'язнів. Написати їх зміг лише тоді, «коли звільнився з тих таборів та перебував на західному краю української землі в межах Східної Словаччини...» [99, с. 40]. Але про видання їх там у другій половині 1950-х років не могло бути мови, оскільки вони, на переконання В. Проходи, – «суперечать своєю правдивістю теорії марксизму-ленінізму творення нового комуністичного суспільства. Ця ніби науково обгрунтована теорія, а насправді побудована на софізмі, опираючись на фізичну силу диктатури пролетаріату, вважається сучасними комуністами непомильною. Говорити ж про якусь науковість у поступованні тих, що, обдуривши всіх і вся, підступно

захопили державну владу та проголосили свою диктатуру, не доводиться, бо вони з будь-якою наукою не мали нічого спільного» [99, с. 40].

Аналізуючи становище українців в Українській РСР в середині ХХ ст., В. Прохода констатував: «Зневіра, байдужість до загального добра, грубий егоїзм і втрата своєї національної гідності, коли більшість не користується навіть рідною мовою, яка є душею народу, стали звичайним явищем. З такими ознаками нарід в своєму духовно-культурному розвитку не досяг ще ступеня модерної нації, гідної вільного, незалежного творчого життя в родині інших культурних народів. Тому даремні нарікання на невизнання та гнобителів» [99, с. 42]. Автор логічно ставив питання: «Який же вихід із такого становища? Як віднайти свою національну правду, що має бути основою для витворення суспільної свідомості, що може вивести на шлях власного культурного поступу та вільного життя». І тут же відповідає: «Треба шукати її на власній ниві духовно-культурного розвитку давніх часів українського народу. Треба простежити правдивий хід історичних подій у минулому тисячолітті та в останніх століттях життя й чинності власної нації, памятаючи, що з минулого постала сучасність, а з сучасності витвориться майбутність...» [99, с. 42].

В. Прохода нищівно розкритикував «Історію Української РСР» у двох томах, вважаючи, що в ній «сталінізм переважав над марксизмом-ленінізмом з безоглядним фальшуванням правдивої характеристики явищ та висуванням наперед або й просто вигадуванням малозначущих фактів...Весь II том тієї «Історії УРСР» просякнутий плюгавленням національно-визвольного руху з метою історично виправдати поступовання найбільшого ката України – вождя диктатури люмпен-пролетаріату Сталіна та його соратників у ЦК КПСС, що підтримали другого вождя німецької розбійницької диктатури Гітлера й дали йому можливість руйнувати та нищити Україну» [99, с. 42].

Таким чином, упродовж 1945–1954 рр. В. Прохода відбував заслання, яке умовно можна розділити на декілька етапів: вересень 1946 – квітень 1948 рр.: перебування в таборі в Естонії (неподалік Талліна) на будівництві

машинобудівного заводу; квітень – червень 1948 р.: тимчасове перебування у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) у в'язниці в «Хрестах» (рос. «Крестах»); червень 1948 – вересень 1954 рр.: відбуття покарання у столиці ГУТАБу – Воркуті, з квітня 1949 р. – у режимному таборі № 3 «Речлагу» у Північному районі Воркутинського вугільного басейну; вересень 1954 – січень 1956 рр.: спецпоселення у Воркутинському районі, проживання у м. Ухта Комі АРСР під наглядом комендатури, збірний осередок репатріантів у Свердловську (нині – Єкатеринбургу).

У виправно-трудовах установах, таборах панували нестерпні умови для життя, відчувався брак якісного харчування, що не могло не позначитися на фізичному стані непокірливого українця. Тільки після смерті Й. Сталіна та настанням «відлиги» В. Прохода отримав можливість покинути територію СРСР та переїхати до Чехословаччини (1956 р.). Із Європи В. Прохода перебрався на американський континент – Сан-Дієго (Каліфорнія, США), де проживали дружина Марія і син Роман. Саме в США вийшов перший том «Записок непокірливого» (1969 р.), який викликав бурхливі позитивні емоції в середовищі української діаспори. Помер В. Прохода 8 листопада 1971 р. у шпиталі м. Денвер (штат Колорадо, США).

Висновки до Розділу 4.

Новий «табірний період» у політичній біографії В. Проходи започатковано у 1945 р. – його арештовано у тилу Червоної Армії на території колишньої Польщі та звинувачено в активній націоналістичній діяльності у контрреволюційній націоналістичній організації «Українське національне об'єднання» (ст. 58-2, 53-13 Кримінального Кодексу Української РСР). Після тривалих слідчих дій, 3 березня 1945 р. його справу направлено на розгляд Особливої наради при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Проте, згідно з розпорядженням народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії, слідча справа без розгляду Особливої наради була передана для

подальшого слідства до Управління боротьби з бандитизмом (УББ) НКВС УРСР. Звинувачення в «антирадянській діяльності» В. Проходи підготовлено 6 вересня 1945 р. і затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенантом Т. Строкачем. 17 вересня 1945 р. слідчу справу направлено до Прокурора УРСР для подальшого розгляду Особливою нарадою при НКВС СРСР, яка запропонувала покарання – 10 років виправно-трудового табору.

Період відбування покарання В. Проходаю поділено на декілька періодів: 1) вересень 1946 – квітень 1948 рр.: перебування в таборі неподалік Таллінна (Естонія) на будівництві машинобудівного заводу; 2) квітень – червень 1948 р.: тимчасове перебування у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) у слідчому ізоляторі «Хрести» (рос. «Кресты»); 3) червень 1948 – вересень 1954 рр.: відбуття покарання у ГУТАБі у Воркуті з квітня 1949 р. – у режимному таборі №3 «Речлагу» в Північному районі Воркутинського вугільного басейну; 4) вересень 1954 – січень 1956 рр.: переїзд до спецпоселення у Воркутинському районі, проживання в м. Ухта (Комі АРСР РФ) під наглядом комендатури, збірний осередок репатріантів в Свердловську (нині – Єкатеринбургу, РФ). Відбувши увесь термін заслання, у січні 1956 р. В. Прохода переїхав до Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР), звідки у лютому 1965 р. перебрався до Сан-Дієго (Каліфорнія, США), де проживали дружина Марія і син Роман. Саме в США вийшов перший том «Записок непокірливого» (1969 р.). У період незалежності України В. Проходу реабілітовано відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» зважаючи на «відсутність сукупності доказів, підтверджуючих обґрунтованість притягнення його до відповідальності» (1998 р.).

ВИСНОВКИ

1. У дисертаційній роботі проведено комплексний аналіз військової, громадської діяльності В. Проходи, а також проаналізовано його наукові здобутки. В узагальнюючих дослідженнях з історії України, спеціальних працях, які присвячуються Українській революції 1917–1921 рр., суспільно-політичним процесам на еміграції (Чехословаччині) 1920–1930-х рр., репресіям у роки Другої світової війни та післявоєнного періоду, військова, громадська діяльність В. Проходи не відображена належним чином в українській і, тим більше, зарубіжній історіографії (російській, польській). Архітектура його світогляду має чимало особливостей, які зумовлені (а) специфікою суспільно-політичної ситуації у Російській імперії, (б) рівнем національної свідомості населення Кубанщини, Наддніпрянщини, а також (в) особистими рисами характеру. На формування світогляду В. Проходи вплинула низка факторів, базовими серед яких стали: родинне оточення; навчання в середній школі, прагнення здобути вищу освіту; активна національно-культурна праця в таборах військовополонених в Австро-Угорській монархії; знайомство з низкою національно-свідомих українських військових діячів – військовополонених. З точки зору мікроісторії, військово-політична біографія В. Проходи показує чимало цікавих деталей, які передають характер українського національного відродження на Наддніпрянщині, суперечливість політики Української держави в регіонах, сприймання / ставлення до більшовицької політики на території України. Саме в 1915–1918 рр., за його ж словами, він остаточно сформувався як український громадський діяч, «непокірливий» борець за державність України.

2. Військовий шлях В. Проходи детермінований (а) відбуванням строкової військової служби в армії Російської імперії, (б) початком Першої світової війни та відповідно збройним протистоянням Росії з Австро-Угорщиною, (в) військовим полонем В. Проходи та табірним життям, (г) початком революційних подій на Наддніпрянщині (1917–1921 рр.). Основними етапами його воєнної

діяльності після повернення з таборів військовополонених на територію України стали: від вересня 1918 р. – 1-й полк Сірої Дивізії (полковий осавул); від 27 вересня 1918 р. – 1-й козацько-стрілецький (Сірожупанний) полк Армії Української Держави (старшина, ад'ютант); від 19 січня 1919 р. – Коростенська група Дієвої армії УНР (начальник штабу); від 19 лютого 1919 р. – 1-й Сірожупанний полк Дієвої армії УНР (ад'ютант); від травня 1919 р. – польський полон у Луцьку, перебування в таборах для військовополонених у Ковелі, Вадовіце; від вересня 1919 р. – 4-й полк Сірожупанників 1-ї Рекрутської дивізії (в.о. ад'ютанта); від листопада 1919 р. – 1-а Рекрутська дивізія (в.о. начальника штабу); від квітня 1920 р. – 12-й стрілецький курінь 4-ї стрілецької бригади 2-ї стрілецької (згодом – 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР (начальник штабу), 7-а бригада 3-ї Залізної дивізії Армії УНР (в.о. начальника штабу); від серпня 1920 р. – 4-а Сірожупанна бригада 2-ї Волинської дивізії Армії УНР (начальник оперативного відділу, начальник штабу). Тогочасна громадська діяльність В. Проходи пов'язана із національно-культурною та освідмлюючою працею серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини (відкриття осередків «Просвіти», видання стінгазети, листівок, провпедення культурно-мистецьких заходів, участь у публічних дискусіях тощо).

3. В. Прохода знаходився в епіцентрі суспільно-політичного та соціокультурного життя української еміграції в Чехословаччині, зокрема у сфері його зацікавлень перебували громадські інституції трьох напрямів: (а) професійні (Спілка українських лісівників, громадські організації, які існували при УГА), (б) спортивні («Сокіл-Батько»), (в) військові / військово-політичні (Товариство бувших вояків армії УНР та ін.). Його громадську працю у міжвоєнний період ХХ ст. умовно можна поділити на два етапи. Перший (1920-ті рр.) – пов'язаний з навчанням і працею в УГА (активно впливав на формування суспільних цінностей студентського середовища, боровся за підвищення статусу закладу вищої освіти, будучи одним з лідерів «Академічної громади» та ін.). Перебуваючи в студентських громадських організаціях, він доклав чимало

зусиль для захисту освітніх, національно-культурних, соціальних прав українців в ЧСР. У цей же період він залишався відданим головній ідеї Української революції 1917–1921 рр. – боротьбі за державність України, прихильником політики голови Директорії УНР С. Петлюри. Другий період (1930-ті рр.) – характеризується організаційною діяльністю, яка спрямовувалася на становлення і розвиток українського сокільського руху на еміграції, об'єднання сокільських організацій за кордоном, підтримку тісної співпраці із «Соколом-Батьком» у Львові. Значним був його внесок в організаційну працю і створення теоретичних засад українських професійних громадських об'єднань в ЧСР. Будучи членом і головою Товариства колишніх вояків армії УНР (з 1928 р. – Товариства колишніх українських старшин у Чехії) співпрацював з Державним центром УНР в екзилі. Політичні симпатії В. Проходи були на боці Української радикально-демократичної партії (УРДП) (до 1923 р. – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)), хоча до неї не належав (ставився прихильно до радикал-демократів як до петлюрівців). Водночас йому подобались лекції соціал-демократів, особливо О. Бочковського, І. Мазепи та П. Феденка.

4. У роки Другої світової війни В. Прохода не мав можливості займатися громадською, політичною, науковою працею, проживав в охоплених війною Німеччині, Австрії, Чехії, Словаччині, СРСР, де пов'язав свою трудову діяльність з робочими професіями (інженер з будівництва шосейних доріг, оборонних споруд, фабрик у Німеччині. На завершальному етапі Другої світової війни він був заарештований у тилу Червоної Армії на території колишньої Другої Речі Посполитої та звинувачений в активній націоналістичній діяльності у контрреволюційній націоналістичній організації «Українське національне об'єднання» (ст. 58-2, 53-13 Кримінального Кодексу Української РСР). Виразна державницька позиція та національно-патріотичний світогляд В. Проходи не залишали надії на позитивний для нього результат слідчих дій – звинувачення в «антирадянській діяльності» підготовлено 6 вересня 1945 р. Після чого затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенантом

Т. Строкачем. Особливою нарадою при НКВС СРСР запропоновано покарання – 10 років виправно-трудоих робіт (реабілітований відповідно Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» зважаючи на «відсутність сукупності доказів, підтверджуючих обґрунтованість притягнення його до відповідальності» у 1998 р.).

5. В. Прохода став відомий тогочасному широкому загалу завдяки своїй науковій і публіцистичній праці в друкованих органах міжвоєнної й післявоєнної української еміграції ХХ ст. Упродовж 1920–1960-х рр. він опублікував серію статей (у газетах і журналах «За державність», «Табор», «Українське село», «Український сокіл», «Діло» та ін.), книг та брошур, присвячених подіям Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., збереженню національної пам'яті, історії окремих військових угруповань (Сірожупанники), діяльності громадських організацій товариств («Сокіл», Українське воєнно-історичне товариство, Українське товариство інженерів та ін.), лідерів Української революції (С. Петлюра). Відзначено, що його статті в періодичних виданнях стосувалися, переважно, організаційної діяльності українських громадських організацій, проблем консолідації українського руху в еміграції та окремих аспектів українського державотворення.

Перспективний напрям подальших досліджень – дослідження військово-політичної діяльності старшин Української Галицької Армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I

Архівні документи

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6.

1. Спр. 74412 фп. Прохода Василь Хомич, 70 арк.

Центральний державний архів вищих органів

влади і управління України

(ЦДАВО України)

Ф. 3940. Товариство українських інженерів в Чехословаччині, м. Прага. 1930–1942 рр.

Оп. 1.

2. Спр.1. Комунікат буржуазно-націоналістичного «Товариства українських інженерів в Чехословаччині»(№1, 2, 3, 5, 6, за 1936 р. №7, 8 за 1937 р.), 27 арк.

Оп. 2.

3. Спр. 1. Статут товариства. Німецька і чеська мови (1930 р.),21 арк.
4. Спр. 2. Протоколи загальних зборів та товариських сходів товариства (4 червня 1932 – 27 травня 1939 р.), 74 арк.
5. Спр.4. Комунікати товариства за 1930–1931 рр., 5 арк.

Ф. 4383. Українське військово-історичне товариство у Чехословаччині, м. Прага. 1926–1933 рр.

Оп. 1.

6. Спр. 3. Протоколи засідань Наукової ради товариства від 5-12 вересня 1933 р. з питань наукової діяльності та програма наукової діяльності товариства на 1933–1934 рр., 10 арк.
7. Спр. 7. Список членів товариства,12 арк.

Ф. 4405. Союз визволення України, 1914–1918.

Оп. 1.

8. Спр. 2. Інструкція для емісарів Союзу по вербуванню агітаторів та організаторів Союзу і план його діяльності, 15 арк.
9. Спр. 12. Звіт Українського інформаційного комітету Союзу у Львові про його діяльність, 23 арк.
10. Спр. 14. Звіт референтів Союзу Дятлова П., Новаківського М., Рижого М. про їх роботу в Румунії і Туреччині, 15 арк.
11. Спр. 24. Листування видавництва «Вістника» з установами і особами про пересилку книжок, брошур, газет, присилку статей, виплату гонорару та інші питання, візитні картки, 87 арк.
12. Спр. 37. Стаття д-ра Цегельського Л. «Не освободительница, а притеснительница народа», 12 арк.
13. Спр. 126. Звіт референта Союзу Мороза Ів. про поїздку до таборів полонених у Бравнові і Гредику, 26 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Фонд 269. Колекція документів «Український Музей в Празі».

Оп. 1.

14. Спр. 380. Статут українського військово-наукового товариства (УВНТ) та пояснювальна записка генерала В. Петріва до проекту організації керування УВНТ. Проекти статуту Товариства прихильників української воєнно-наукової праці та програми воєнного періодичного органу УВНТ; проекти програм УВНТ занять на 1931–1934 рр. Список кандидатів з Праги на залучення до роботи в УВНТ, 43 арк.
15. Спр. 1002. Проекти статуту і статут Союзу українських сокільських організацій за кордоном (чеською та українською мовами); тексти сокольської присяги (обітниці), обіжники Союзу українських сокільських організацій в ЧСР за 1934–1935 рр., 35 арк.

16. Спр. 1004. Протоколи пленарного засідання Комітету заступництва українського сокільства за кордоном 13 березня 1927 р., установчих зборів Союзу українських сокільських організацій (СУС) в ЧСР 31 березня 1927 р., засідань союзної ради СУС 11 і 20 грудня 1927 р., 21 січня і 18 березня 1928 р., 23 арк.

17. Спр. 1005. Протоколи ініціативного з'їзду Союзу українських сокільських організацій за кордоном 26 грудня 1931 р. та першого з'їзду Союзу українського сокільства за кордоном 30 жовтня 1932 р. та матеріали до них, 72 арк.

18. Спр. 1006. Протокол четвертого з'їзду Союзу українського сокільства за кордоном 26 січня 1936 р. та матеріали до нього, 116 арк.

19. Спр. 1007. Протоколи засідання членів шостого з'їзду Союзу українських соколів за кордоном 26 грудня 1937 р., сьомого і восьмого надзвичайних з'їздів Союзу українського сокільства за кордоном (12 лютого 1939 і 12 липня 1939 р.), ліквідаційної комісії в справах сокільських організацій в протекторатах Чехії і Моравії (20 лютого 1940 р.), 28 арк.

20. Спр. 1093. Проекти програми статуту і регуляміну Українського аграрного товариства. Резолюція-протест лекторського персоналу, Української господарської академії в ЧСР у справі масових арештів на Україні (14.12. 1929 р.). Комунікати Ч.1-2 Уат. Протоколи загальних зборів УАТ 29.06 1930 і 27.12.1 930 рр. та матеріали до них Розрахунки розсилання часопису «Село», 101 арк.

21. Спр. 1096. Листування управи Українського аграрного товариства з українськими емігрантськими організаціями, вченими і спеціалістами з питань створення і діяльності товариства, сплати членських внесків, аграрного руху, видання журналу « Село», заяви про приймання в члени УАТ (1січня 1931 – 23 лютого 1934 рр.), 191 арк.

22. Спр. 1102. Комунікат Управи Товариства українських інженерів у ЧСР про підсумки діяльності за 1936–1937 рр. Лист голови Союзу асоціацій українських інженерів у Подєбрадах проф. В. Іваніса до не встановленого адресату з пропозицією стосовно оформлення українського павільйону на виставці в Нью-Йорку. Бюлетень. Ч.1 Спілки українських інженерів у Словаччині. Звернення

Управи Спілки до своїх членів з приводу організаційних непорозумінь на останніх звичайних зборах Спілки. Звіт стипендійного фонду Спілки за 1942–1943 рр. (1933–1943 рр.), 16 арк.

Оп. 2.

23. Спр. 157. Копії статутів Союзу українського сокільства за кордоном (СУС), товариства «Український сокіл» в Подєбрадах, Українського військово-наукового товариства в Празі. Звернення Союзу українського сокільства за кордоном до українського громадянства, копія звіту старости СУС про діяльність за 1930 р., відомість про кількість членів СУС на 9 червня 1932 р., рукописні і машинописні копії статей В. Проходи про сокільський рух. 1930–1937, 117 арк.

24. Спр. 158. Рукописи виступів, рефератів, статей та інших творчих матеріалів В. Проходи про С. Петлюру, з історії визвольних змагань 1917–1920 рр., історії армії УНР, 191 арк.

25. Спр. 159. Листування В. Проходи з Головою ДЦ УНР А. Лівіцьким, військовим міністром УНР В. Сальським, генерал-хорунжими В. Змієнком, В. Кущем, В. Петрівим, громадсько-політичними діячами І. Боберським, А. Яковлівим, С. Сірополком, В. Филоновичем та іншими, з українськими емігрантськими організаціями про стан і життя української еміграції, об'єднання її зусиль для продовження боротьби за державність, про діяльність української військової еміграції, сокільський та пластовий рух, з інших питань. 31.07.1927, 90 арк.

26. Спр. 160. Листування В. Проходи з політичним і військовим керівництвом Держ. Центру УНР в екзилі, емігрантськими організаціями, приватними особами з суспільно-політичних та інших питань, з життя і діяльності української еміграції, 78 арк.

27. Спр. 163. Листування В. Проходи з політичним і військовим керівництвом Державного Центру УНР в екзилі, емігрантськими організаціями, приватними особами з суспільно-політичних та інших питань з життя і діяльності української еміграції (ксерокопії), 103 арк.

**Центральний державний історичний
архів України у м. Львові
(ЦДАЛ України)**

Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, 1873–1939, 1941–1944.

Оп. 1.

28. Спр. 2020. Статті невстановлених авторів про суспільно-політичне становище на Україні у 1914–1917 рр., 163 арк.

Ф. 312. Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів, 1894–1939.

Оп. 1.

29. Спр. 1. Статути товариства за 1892, 1906, 1929 р.

30. Спр. 6. Листування з І. Боберським про наслідки його поїздки за кордон для проведення організаційних заходів (заснування філіалів товариства, збірка грошей на викуп спортивного майдану у Львові та інші питання) (1927–1937), 19 арк.

31. Спр. 7. Зразки заяв та листів до намісництва, воєводства комітету засновників про затвердження статутів і надання дозволу на організування філіалів товариства (1928–1937), 5 арк.

32. Спр. 9. Витяг із статуту, статті, листи та інші матеріали про зміну статуту товариства в 1934 р. (1934–1935), 7 арк.

33. Спр. 10. Повідомлення про зміну статуту в зв'язку зі зміною характеру діяльності товариства (9 травня 1935 р.), 12 арк.

34. Спр. 11. Листи президії УПР депутатам польського сейму в справі затвердження статуту товариства (1935–1937), 34 арк.

35. Спр. 15. Статут філіалів товариства, 6 арк.

36. Спр. 19. Відозви й повідомлення товариства (1902–1935), 115 арк.

37. Спр. 21. Накази товариства (1908–1936), 216 арк.

38. Спр. 22. Обіжники за період від 20 грудня 1933 по 20 грудня 1937 р., 93 арк.

39. Спр. 23. Методичні вказівки про роботу інструкторів товариства (1934), 23 арк.
40. Спр. 24. Інструкції про організацію і діяльність Повітового Сокільського Комітету (ПСК), 54 арк.
41. Спр. 26. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про діяльність організаційно-технічної секції (1901–1928), 287 арк.
42. Спр. 28. Звіти про діяльність товариства (1927–1928), 52 арк.
43. Спр. 33. Звіти про діяльність товариства (1933–1937), 86 арк.
44. Спр. 34. Статистичні дані про організаційний стан філіалів товариства (1934–1938), 15 арк.
45. Спр. 35. Статистичні дані про соціальний склад старшин філіалів товариства (1934), 56 арк.
46. Спр. 36. Звіт про діяльність організацій секції (1938), 45 арк.
47. Спр. 50. Книга запису протоколів засідань Комітету по організації сокільських свят, вечорів, концертів за період від 18 січня 1910 р. до 11 січня 1931 р. (1910–1931), 114 арк.
48. Спр. 51. Книга запису протоколів засідання спортивної секції товариства за період від 22 грудня 1913 до 4 вересня 1930 р. (1913–1930), 78 арк.
49. Спр. 52. Протокол, списки учасників, довідки, листування та інші матеріали про скликання «Сокільської анкети» (1927–1937), 37 арк.
50. Спр. 64. Протоколи з'їзду начальників філіалів товариства. (1921–1928), 89 арк.
51. Спр. 65. Протоколи, звіти, листування та інші матеріали про підготування і організацію III Краєвого Сокільського з'їзду з нагоди 40-річного ювілею товариства. (1934), 109 арк.
52. Спр. 66. Листи до Комітету Всенціонального просвітницького конгресу про підготування до IV краєвого сокільського з'їзду у Львові (1937), 89 арк.
53. Спр. 74. Статут, положення, повідомлення, листи та інші матеріали про організування і проведення спортивних змагань (1933–1937), 27 арк.

54. Спр. 77. Листування з науковими культурно-освітніми та іншими товариствами і організаціями про участь членів товариства «Сокіл-Батько» в їхніх зборах і нарадах. Т. 1. (1897–1932), 145 арк.
55. Спр. 78. Листування з науковими культурно-освітніми та іншими товариствами і організаціями про участь членів товариства «Сокіл-Батько» в їхніх зборах і нарадах. Т. 2 і останній (1933–1939), 134 ак.
56. Спр. 80. Запрошення педагогічних, культурно-освітніх та інших товариств на ювілейні свята, концерти, вечори з додатком програм. Т. 1. (1901–1929), 114 ар.
57. Спр. 91. Листування з Українським Економічним Бюро у Варшаві та українськими видавництвами про надіслання матеріалів діяльності товариства для публікації. (1911–1933), 68 арк.
58. Спр. 92. Листування з науковими і фінансовими установами про надіслання звітів і статуту товариства. (1912, 1933, 1935–1937), 54 арк.
59. Спр. 97. Листування з українським Спортивним Союзом про співробітництво. У справі є положення, обіжники, повідомлення та інші матеріали про діяльність Спортивного Союзу. (1928–1936), 42 арк.
60. Спр. 104. Листування з товариством «Українська Громада» в Софії та Союзом болгарських гімнастичних товариств «Юнак» про встановлення ділових зв'язків. (1928–1930), 78 арк.
61. Спр. 106. Листування з українським товариством «Сокіл» у Босковицях, Борно про надіслання сокольської форми, повідомлення про збори товариства та інші питання. (1928–1933), 167 арк.
62. Спр. 107. Листування з Союзом українських сокільських організацій в ЧСР про організаційну діяльність Союзу (1912–1927), 93 арк.
63. Спр. 108. Листування з українським товариством «Сокіл» у Празі про участь в ІХ Всеслов'янському з'їзді, надіслання сокільських видань та інші питання співробітництва; у справі є повідомлення, статті та інші матеріали про участь товариства. (1926–1937), 76 арк.
64. Спр. 109. Листування з Союзом українського сокільства за кордоном в Празі про участь в ІХ Всеслов'янському сокільському з'їзді, надіслання сокільських

видань та інші питання співробітництва; у справі є статут, відозва та інші матеріали про діяльність Союзу українського сокільства за кордоном. (1931–1937), 39 арк.

65. Спр. 111. Листування з чеськими сокільськими організаціями про участь у Всеслов'янському з'їзді, повідомлення про діяльність українських соколів та інші питання співробітництва. (1894–1937), 65 арк.

66. Спр. 161. Листи з протестами, вирізки газетних статей та інші матеріали про переслідування польською владою членів товариства. (1908–1928), 76 арк.

Ф. 366. Боберський Іван (1873 – 1947), педагог, організатор українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові 1908–1914 рр., професор».

Оп. 1.

67. Спр. 3. Листування з Союзом українських сокільських організацій за кордоном, 19 арк.

68. Спр. 4. Листування з М. Заячківським, В. Проходою, М. Хронов'ятом та ін., 31 арк.

Ф. 440. Загальна Українська Національна Рада, м. Відень, 1915–1916.

Оп. 1.

69. Спр. 13. Прагматична заява про повалення царизму і утворення «Української держави», 1 арк.

Колекція мікрофільмів № 9 із документів Архіву Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві.

70. М/ф 75103. Преса українська в Польщі. Редакція часопису «Визволення» у Львові (1921 р.) і «Об'єднання». Редакційні матеріали: статті, інформації, оголошення, замітки, 353 арк.

II

Опубліковані документи і матеріали

Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України

71. Спр. 12617. Діяльність української політичної еміграції у міжвоєнний період 1920 – 1930-х років у документах органів державної безпеки СРСР. Т.7. Українська еміграція УНР (1932 р.). 429 арк. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www/szru/gov/ua/index_ua/index.html%3Fp=5699.html
72. Спр.12617. Діяльність української політичної еміграції у міжвоєнний період 1920 – 1930-х років у документах органів державної безпеки СРСР. Т.8. Українська еміграція УНР (1931 р.). 440 арк. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www/szru/gov/ua/index_ua/index.html%3Fp=5699.html
73. Спр.12617. Діяльність української політичної еміграції у міжвоєнний період 1920 – 1930-х років у документах органів державної безпеки СРСР. Т. 16. Українська еміграція УНР (1928 р.). 563 арк. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www/szru/gov/ua/index_ua/index.html%3Fp=5699.html
74. Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894–1994. Львів: РВО «Основа», 1996. 512 с.
75. Статут Видавничого Товариства при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р. Подєбради, 1922. 28 с.
76. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т.7 (20 – 40-ві роки ХХ ст.). 440 с.
77. Україна і Польща 1920 – 1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УРСР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. Київ, 2012. 624 с.
78. Українська політична еміграція. 1919–1945: Документи і матеріали. Київ, 2008. 928 с. + 16 с. іл.

III

Мемуари

79. Антонович А. Із спогадів. *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994.* Львів: РВО «Основа», 1996. С. 12–15.
80. Дорошенко В. Союз визволення України. Нью-Йорк: Свобода, 1954. 97 с.
81. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). Мюнхен, 1969. 543 с.

82. Жарський Е. «Соколи, соколи...» 1894 – 1914 – 1994». *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. Львів : РВО «Основа», 1996. С. 32–37.
83. Жук А. Із спогадів. *Молода нація*. 2002. № 3 (24). С. 192–214.
84. Жук А. До історії української політичної думки перед війною. *Визволення*. Відень; Прага, 1923. № 2. С. 39–43.
85. Качор А. Спомини про початки нашого «Сокола». *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. Львів: РВО «Основа», 1996. С. 45–49.
86. Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1976. 327 с.
87. Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Мюнхен, 1959. 414 с.
88. Марешко Т. Спогади учасниці «Сокола-V». *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. Львів: РВО «Основа», 1996. С. 102–107.
89. Макух І. На народній службі. Спогади. Київ, 2001. 572 с.
90. Оглій-Благітка І. Спогад, спогад, спогад... *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. Львів: РВО «Основа», 1996. С. 87–92.
91. Орищин Є. Сокіл-III. *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. – Львів: РВО «Основа», 1996. С. 63–65.
92. Сімович В. Союз визволення України (з приводу чверть століття заснови). *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів, 1939. С. 51–59.
93. Скоропис-Йолтуховський О. Табори полонених українців. Одеса, 1918. 113 с.
94. Союз визволення України 1914–1918. Відень. Збірник спогадів. Нью-Йорк, 1979. 197 с.
95. Чернецький А. Спомини з мого життя. Київ, 2001. 168 с.

96. Хроновят М. «Сокіл-Батько» Руханково-спортове товариство у 1934–1939 роках. *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994.* Львів: РВО «Основа», 1996. С. 178–181.

IV

Науково-публіцистичні праці та спогади В. Проходи

97. Прохода В. Бої Сірожупанників на Польському фронті. *Вісті комбатанта.* Торонто; Нью-Йорк, 1972. Ч. 2. С. 43–44.
98. Прохода В. Вплив «Фрайштадської Республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Березіні та Йозефові. *Союз визволення України (1914 – 1918) у Відні.* Нью-Йорк, 1979. С. 51–56.
99. Прохода В. Думки про Правду. Торонто; Нью-Йорк, 1969. 89 с.
100. Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників). *За Державність.* Каліш, 1929. С. 4–7.
101. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. *Табор.* Варшава, 1927. С. 5–8.
102. Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Частина перша. Торонто, 1967. 434 с.
103. Прохода В. Записки непокірливого. Київ, 1996. Кн. 3. 302 с.
104. Прохода В. Записки непокірливого. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». Частина друга. Новий Ульм, 1972. 512 с.
105. Прохода В. Коростень – Бердичів – Житомир. *Вісті комбатанта.* Торонто; Нью-Йорк, 1969. Ч. 2. С. 39–41.
106. Прохода В. Наш шлях. *Український сокіл.* 1934. Ч. 3. С. 1.
107. Прохода В. Симон Петлюра. 1968. 51 с.
108. Прохода В. Симон Петлюра – ідеолог Українського Війська. *Українські Вісті.* Новий Ульм на Дунаї, 1966. С. 2.
109. Прохода В. Симон Петлюра – Вождь Українського Війська. *Табор.* Варшава, 1936. Ч. 10

110. Прохода В. Сірі або сірожупанники. *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1968. Ч. 3 (34). С. 34–36.
111. Прохода В. Сірі або сірожупанники. *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1967. Ч. 4 (28). С. 37.
112. Прохода В. Сокільство та військо. *Український сокіл*. 1934. Ч. 1. С. 3.
113. Прохода В. Союз Визволення України. *Самостійна Україна*. Нью-Йорк, 1965. Ч. 10 (200). С. 23–26.
114. Прохода В. Союз Визволення України. *Самостійна Україна*. Нью-Йорк, 1965. Ч. 11–12 (201–202). С. 27–35.
115. Прохода В. Українська військова еміграція в Чехословаччині. *Табор*. Варшава, 1934. С. 9–14.
116. Прохода В. Українське сокілство за кордоном. *Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. Львів: РВО «Основа», 1996. С. 166–183.
117. Прохода В. Фрагмент спогадів зі студій в Подебрадах. Українське аграрне товариство. *Бюлетень Т-ва абсолювентів УГА-УТГІ*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 35. С. 8–10.

V

Монографії, наукові статті, науково-публіцистичні розвідки

118. Альманах з нагоди 25-річчя утворення Українського Спортивного Союзу: Огляд діяльності Спортивного товариства “Україна” в Торонті, Канада 1948–1949. Торонто. 1950. 147 с.
119. Альбом 50-ліття Пласту / упор. М. Пежанський, Т. Білостоцький. Нью-Йорк, 1964. 249 с.
120. Австро-Венгрия: Опыт многонационального государства: Сборник статей. Москва: Наука, 1995. 231 с.
121. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). Івано-Франківськ, 2003. 347 с.

122. Адамович С. Ідея соборності України в діяльності Союзу визволення України . *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7. С. 120–126.
123. Айрапестов Д. Историческая судьба Австро-Венгрии. *Вопросы истории*. 1999. № 1. С. 137–144.
124. Акинтьевский Ю. Сокольство. Его идея, развитие и организация. Прага, 1922. 126 с.
125. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 448 с.
126. Альбом 50-ліття Пласту / [упор. М. Пежанський, Т. Білостоцький]. Нью-Йорк, 1964. 249 с.
127. Альманах з нагоди 25-річчя утворення Українського Спортивного Союзу: Огляд діяльності Спортивного товариства «Україна» в Торонті, Канада 1948–1949. Торонто, 1950. 147 с.
128. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». Івано-Франківськ, 1992. 114 с.
129. Баран З. Українське питання у політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918 – 1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична. Дослідження з історії України*. Вип. 29. Львів, 1993. С. 62–67.
130. Басун О. Українська господарська академія (Чехословаччина) – висока школа світового рівня (1922–1935 рр.). *Історичний журнал*. 2010. № 1–3. 131. С. 100-112.
132. Басун О. Освітня та наукова діяльність Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах. *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць*. К., 2001. Вип. 6. С. 7–11.
133. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва: АИРО, 2000. 264 с.
134. Бачинський Г. Українські табори виселенців. *Воєнний календар для українських виселенців на 1917 рік*. Відень, 1916. 113 с.

135. Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Львів, 1999. 19 с
136. Бернадський Б. Володимир-Волинський у роки першої світової війни. *Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край: Зб. наукових праць ВДУ*. Луцьк, 1998. С. 85–87.
137. Беляев В. Під чужими прапорами. Київ, 1956. 244 с.
138. Бережинський В. Галицькі військово-спортивні організації. К.: Академія Збройних Сил України, 1997. 32 с.
139. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1999. 208 с.
140. Битковський Л. Пам'яті полковника Василя Проходи. *Свобода*. 1971. № 218 (24 листопада). С. 4.
141. Биковський Л. Василь Хомич Прохода (1890–1971): Біобібліографічні матеріали. *УТГІ. Наукові записки*. 1974–1975. Том XXVI. С. 92–115.
142. Білас Л. Оглядаючись назад. Львів, 2005. 198 с.
143. Білокін С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. Київ: Наукова думка, 1994. Вип. 3. С. 90–101.
144. Боберський І. Українське сокільництво (1884–1939). Львів, 1939. 132 с.
145. Боднар Я. Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття (до 1939 р.) автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. Львів, 2002. 18 с.
146. Бочарова З., Золотарев І. Деятельность правительства ЧСР по урегулированию правового положения русских эмигрантов. Русская акция помощи в Чехословакии : история, значение, наследие/ Нац. б-ка Чешской Республики-Славянская б-ка, Гражданское объедин. “Русская традиция”. Прага: Русская традиция, 2012. С. 11–18.
147. Бочковський О.І. Томаш Гарріг Масарик. Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та її інтерпретації). Подєбради: Видання Української господарської академії в ЧСР, 1930. 244 с.

148. Бочковський І. Національна справа. *Вістник політики*. 1918. № 11–13. С. 15–17.
149. Бочковський І. Балянс української справи після війни та революції. *Календар-альманах “Дніпро”*. Львів, 1928. С. 30–40.
150. Бровченко Т. Участь Чехословацької республіки у міжнародному процесі врегулювання становища біженців (1921–1938). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К.: ВПЦ “Київський університет”. Вип. 84. 2006. С. 93–95.
151. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
152. Буркут І. А ми тую славу збережемо (З історії українських збройних сил у ХХ ст.). Чернівці, 1994. 112 с.
153. Бучаччина: Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1972. 942 с.
154. Вагіна О. Студенти-українці в еміграції в європейських країнах (1918–1939 гг.). *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 1998. Вип. IV. С. 75–83.
155. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939). *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 35–64.
156. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.
157. Васьків В. Зміцнення почуття єдності українського населення Східної Галичини з усім українським і російським народами в роки Першої світової війни. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1986. Вип. 22. С. 89–96.
158. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.
159. Вацеба О. Сівач зерна добра на рідній нивію *Сокіл-Батько*. *Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894 – 1994*. Львів: РВО «Основа», 1996. С. 145–147.

160. Вацеба О. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ, 2000. 19 с.
161. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Львів: Українські технології, 2001. 56 с.
162. Вегеш М. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ; Ужгород, 1998. 257 с.
163. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів в Галичині (1914–1991). Івано-Франківськ, 2009. 514 с.
164. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів в Галичині (1914–1919). Івано-Франківськ, 2009. 514 с.
165. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923. У 2 т. Львів, 1998. Т. 1. 524 с.
166. Верига В. Союз визволення України (до 80-річчя створення СБУ). *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1994. № 5–6. С. 45–46.
167. Виздрик В. Військово-патріотична діяльність УВО-ОУН серед української молоді Галичини (1920–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2004. 18 с.
168. Винничук О. Педагогічна діяльність січових товариств на західно-українських землях (1899–1939 рр.): автореф. дис. канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1997. 19 с.
169. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945). К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. 82 с.
170. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 39–55.
171. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. 480 с.

172. Вішка О. Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920–1924 рр. *Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2 : XX століття.* Одеса; Київ; Львів, 1999. С. 430–440.
173. Власенко В. М. З історії Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР). *Актуальні питання історії та культурології: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів.* Суми: СумДУ, 2006. С. 3–12.
174. Власенко В., Сафоненко С. До історіографії української еміграції у Чехословаччині в міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Актуальні питання історії та культурології : матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів.* Суми: СумДУ, 2006. С. 77–81.
175. Возняк М. Українська державність. Відень, 1918. 152 с.
176. Возняк М. Самостійність України й інтереси почетвірного Союзу. *Вістник.* 1915. № 57–58. С. 1 – 2.
177. Военные преступления Габсбургской монархии. 1914–1917. Москва, 1964. 313 с.
178. Вождь та військо. Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). Прага, 1930. С. 109–149.
179. Вол Б. Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України в міжвоєнний період. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнар. наук. конф., Львів, 23–24 вересня 1999 р.* Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. С. 96–136.
180. Волянчук М. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1960. 229 с.
181. Вронська Т. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. XX ст. проти голодомору в УСРР. *Український історичний журнал* / [гол. ред. Валерій Смолій]. Київ: Наукова думка, 2003. № 5 (440). С. 65–81.

182. Вронська Т. В. Прохода Василь Хомич. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 50.
183. Врублевський В. Науково-практична конференція «Симон Наріжний та українська еміграція в 20–30-х рр. у Празі». *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 156–159.
184. Гайдучок С. Фізичне виховання українського народу. *Сокільські Вісті*. 1935. Ч. 3. С. 7–8.
185. Галушко К. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ, 2002. 215 с.
186. Генік М. Концепції федералізму у східній політиці Польщі 1918–1920 рр. *Славістичні студії. Матеріали V славістичного колоквиуму [Львів, 14–16 травня 1996 р.]*. Львів, 1997. Т. 1. С. 153–158.
187. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 224 с.
188. Гирич І. Українські еседеки: між національним і класовим вибором *Український археологічний щорічник*. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2010. № 15. С. 522–525.
189. Головенько В. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). К.: А.Л.Д., 1997. 160 с.
190. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: ХДУ, 1999. 190 с.
191. Голубець М. Рік грози і надій. 1914. Львів, 1934. 85 с.
192. Голубець М. Велика історія України. Львів, 1935. 513 с.
193. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Утворення і боротьба за державу. Львів, 1997. 215 с.
194. Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни. *Третій Міжнародний конгрес україністів. Історія*. Харків, 1996. Ч. 2. С. 211–213.

195. Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. *Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 117–137.
196. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
197. Гришко В. Шлях до соборності. *Сучасність*. Мюнхен, 1979. № 1. С. 49–66.
198. Грімстед П. К. “Празькі архіви” у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки/ Державний комітет архівів України. Український науковий інститут Гарвардського університету; переклад з англ. Т. Боряк, відп. ред. Г. Папакін. К., 2005. 252 с.
199. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 р. Київ, 1992. 46 с.
200. Грушевський М. Сучасне сокільство і наука нашої минувшини. *Громадський Вісник*. Львів, 1923. 17 січня. С. 2.
201. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Україна, 1991. 240 с.
202. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. Львів, 2006. 448 с.
203. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів : Українські технології, 1997. 65 с.
204. Гуменюк О. Культурно-освітня діяльність української студентської еміграції в Чехословаччині в 1920–1930-ті рр. *Гілея. Науковий вісник Українська академія наук, інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. Вип. 32. К., 2010. С. 40–48.
205. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ, 1993. 288 с.
206. Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-ті роки): соціокультурний аспект. *Етнічна історія народів Європи. Зб. наукових праць*. Київ: Унісерв, 2001. Вип. 10. С. 37–40.

207. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. *Україна: наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 44–78.
208. Дем'янюк О. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2004. 20 с.
209. Дем'янюк О. Товариство «Сокіл»: трансформація з фізкультурно-спортивних у військовопідготовчі організації галицької молоді. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2003. Вип. 5. С. 82–83.
210. Дем'янюк О. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за Українську державність: Монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. 180 с.
211. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. Київ, 1998. 167 с.
212. Дм. Б. Підполковник Василь Прохода (1890–1971). *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1972. Ч. 1 (57). С. 89–93.
213. Дмитро Паліїв: життя і діяльність 1896–1944. Збірник праць і матеріалів / [відп. ред. Олег Купчинський; передмова Василь Верига.]. Львів: Простір-М, 2007. 863 с.
214. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 573 с.
215. Добржанський О. Українські народовські партії на Буковині. *Вісник центру буковинознавства. Серія історична*. Чернівці, 1993. Вип. 1. С. 130–132.
216. Дорошенко В. Зв'язки й зносини наддніпрянських українців із наддністрянськими та їх участь у громадському життю Галичини. *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів, 1928. С. 30–40.
217. Дорошенко В. У відповідь напасникам: Дві статті з приводу різних «ревеляцій» про Союз визволення України. Відень, 1917. 30 с.
218. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. 99 с.
219. Дорошенко В. Війна і український рух. [Б. м.], 1914. 214 с.

220. Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1917. 114 с.
221. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. 573 с.
222. Дорошенко В. Півтораєста літ української політичної думки (Від скасування Гетьманщини до нашого часу). Відень, 1914. 12 с.
223. Дорошенко В. Політичний розвиток Наддніпрянської України (Вступ до історії української національної революції: 1917–1920 рр. *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів, 1935. С. 50 – 66.
224. Дорошенко В. Ювілей української революції. *Календар-альманах «Дніпро»*. 1928. С. 8–12.
225. Дрогобиччина – земля Івана Франка: збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. 856 с.
226. Дубрівний П. Союз Визволення України в 1914–1918 рр. *Наукові записки*. Мюнхен, 1968. Вип. XV. С. 76–87.
227. Дубрівний П. Сірожупанники (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія). *За державність (матеріали до історії Війська Українського)*. Торонто, 1964. Зб. 10. С. 45–48.
228. Дудник О. Суспільно-політичне життя та громадянська позиція студентів-емігрантів у Чехословаччині в міжвоєнний період. *Проблеми словянознавства*. 2003. Вип. 53. С. 241–248.
229. Дьяков В. Славянская идея в России периода империализма. *Вопросы истории*. 1987. № 3. С. 28–41.
230. Дьяков В. История первой мировой войны 1914 – 1918: В 2 т. Москва: Наука, 1975. Т. 1. 446 с.; Т. 2. 608 с.
231. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. 680 с.
232. Єремійв М. Мистецтво і спорт в Подєбрадах. *Бюлетень Т-ва абсолювентів УГА – УТГІ*. Ч. 34. Нью Йорк, 1966. С. 12–15.
233. Єржабкова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами. *Визвольний шлях*. 1990. № 7-8. С. 860–873.

234. Жангазінова Р. Підступність риторики радянського тоталітаризму. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 11–12 червня 2020 року*. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 27–29.
236. Жарський Е. 25-річчя українського Спортивного Союзу. Альманах з нагоди 25-річчя утворення Українського Спортивного Союзу: *Огляд діяльності Спортивного товариства «Україна» в Торонті, Канада 1948–1949*). Торонто, 1950. С. 41–53.
237. Заброварний Б., Бернадський Б. Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині у роки Першої світової війни. *Минуле і сучасне Волині*. 1998. С. 212–213.
238. Залізник М. Російська Україна й її відродження. Відень, 1918. 72 с.
239. Заруба В., Лисенко М. Історія України (з прадавніх часів до 1917 року): у 2 т. Дніпропетровськ, 1994. Т. 2. 179 с.
240. Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.). *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszow: WSP, 2000. S. 99–128.
241. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008. Вип. 17. С. 3–18.
242. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. 202 с.
243. Ільницький А. Видавнича діяльність при Українській господарській академії в ЧСР. *Ювілейний бюлетень Т-ва абсолювентів УГА-УТГІ. Ч. 47.* – Нью Йорк: Видання абсолювентів Української господарської академії і Українського технічно-господарського інституту. 1972. С. 12–16.

244. Исламов Т. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи. *Новая и новейшая история*. 2001. № 5. С. 14–16.
245. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века. Т.1. Москва, 1997. 325 с.
246. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века. Т.2. Москва, 1997. 400 с.
247. История первой мировой войны 1914–1918: В 2 т. Москва: Наука, 1975. Т. 1. 457 с.
248. Калакура Я. Самостійницька концепція IV Універсалу в українській історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей*. Київ, 1999. Вип. 5. С. 20–29.
249. Калічак І. Руханка і спорт української еміграції в ЧСР. Прага; Львів, 1938. 39 с.
250. Каліщук О. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. № 3. С. 74–79.
251. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті: Дослідження. Одеса, 1997. 191 с.
252. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). Київ, 1998. 350 с.
253. Карманюк О. Українська політична еміграція (Спроба історичного нарису). Каліш, 1923. 32 с.
254. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі 1920 р. *Укр. істор. журн.* 2000. № 1. С. 80–95.
255. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів, 2003. 416 с.
256. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. Львів: ЛНУ, 2002. 257 с.
257. Клопова М. Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны. *Вестник Московского университета. Серия История*. 1999. № 3. С. 36–47.

258. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. Львів; Коломия, 1924. 36 с.
259. Коваль Р. Важкий шлях кубанця Василя Проходи. *Думки про Правду. До історії постання української нації*. Дрогобич, 2009. С. 5–7.
260. Коваль Р. Тернистий шлях кубанця Проходи: До історії 1-ї Сірої, 2-ї Волинської і 3-ї Залізної дивізій Армії УНР. К.; Вінниця, 2007. 76 с.
261. Коваль Р., Моренець В. “Подебрадський полк” Армії УНР. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», «Український пріоритет», 2015. Том 1. 376 с.
262. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях. XIX – XX ст. Львів, 2001. 305 с.
263. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2016. 576 с.
264. Ковальчук В. Ідея державності та національної незалежності у діяльності українських партій Східної Галичини кін. XIX – поч. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 1996. 22 с.
265. Ковпак В. «Сокільські вісті» (1928–1939 рр.): завдання, функціонування, проблематика. *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2008. Вип. 1 (16). С. 40–51.
266. Колибаб'юк С. Молодіжний рух Галичини кінця XIX – 30-х років XX ст. у сучасних наукових дослідженнях України. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. Донецьк, 2011. № 2 (109). С. 95–96.
267. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.
268. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 314 с.
269. Кондратюк В. Українська революція: здобутки і втрати в державних змаганнях (1917–1920 рр.). Київ, 1998. 278 с.
270. Кондратюк К. Національна ідея в програмних документах та діяльності західноукраїнських політичних партій та організацій у другій половині XIX – на

- початку ХХ ст. *Третій міжнародний конгрес україністів (26-29 серпня 1996 р.)*. Харків, 1996. С. 100–106.
271. Кондратюк В., Буровченкова С. Українська революція: здобутки і втрати в державних змаганнях (1917–1920 рр.) Київ, 1998. 278 с.
272. Кондратюк В. ЗУНР: становлення і захист. Львів, 1998. 94 с.
273. Кордуба М. Північно-західна Україна. Відень, 1917. 92 с.
274. Королько А. Діяльність українського товариства «Сокіл» на Покутті й Галицькій Гуцульщині: порівняльний аспект (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Карпати: людина, етнос, цивілізації*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 4. С. 73–90.
275. Корольов Б. Союз Визволення України (1914–1918): До історії створення та діяльності. Луганськ, 1996. 44 с.
276. Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. (Структура. Частина друга). Львів, 2002. 216 с.
277. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті: засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування. Львів, 2006. 514 с.
278. Кравець М. Проблеми Холмщини і Підляшшя напередодні і під час Першої світової війни. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ, 1993. С. 183–187.
279. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918 – 1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. Київ: УАДУ, 1998. 304 с.
280. Краснодемська І. Науково-освітня діяльність української діаспори в Чехословаччині 20-30 роках ХХ ст. *Українознавство*. 2002. № 1–2. С. 266–272.
281. Кривизюк Л. Українські парамілітарні організації та їх діяльність на початку ХХ ст. *Вісник Державного університету «Львівська політехніка»*. 1999. № 377. С. 91–96.
282. Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.). *Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.: Зб. наук. ст.* Чернівці, 1995. С. 19–24.

283. Крупський І. Пресово-пропагандистська діяльність Союзу визволення України. *Українська періодика: історія і сучасність*. 2005. Вип. 7. С. 128–131.
284. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.
285. Кугутяк М. Голодомор 1932-го і Західна Україна (трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20 – 30-х років). Івано-Франківськ, 1994. 182 с.
286. Кулінич І. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900 – 1941 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 257 с.
287. Кулінич І. Роль українських буржуазних націоналістів в планах германського імперіалізму перед Першою світовою війною і роки війни. *Вопросы германской истории и историографии*. Днепропетровск, 1973. С. 17–34.
289. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
290. Кураєв О. «Українська проблема» у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні. К., 2006. 312 с.
291. Кураєв О. Матеріали з політики Відня в українському питанні 1905–1918 років у Державному архіві Австрії: оптимізація пошуку та джерелознавчого аналізу. *Архіви України*. 2006. № 1. С. 70–75.
292. Кураєв О. Українське питання у пресі Центральних держав від початку Першої світової війни до «літнього наступу» 1915 р. *Археографічний щорічник*. 2006. Вип. 10–11. Т. 12–13. С. 846–850.
293. Курас І. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 р.). Київ, 2001. С. 75–76.
294. Курас І. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. Київ, 1978. 343 с.
295. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль, 2000. 206 с.

296. Лавров Ю. Початок діяльності Союзу визволення України. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 17–32.
297. Лавров Ю. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України. *Український історичний журнал*. 1996. № 6. С. 76–90.
298. Левенець Ю. Ліворадикальні партії в Україні напередодні Жовтневого перевороту. *Український історичний журнал*. 1992. С. 23–31.
299. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос. Женева, 1914. 104 с.
300. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 1–3. Львів, 1929–1930. 776 с.
301. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1846–1914. Львів, 1926. 736 с.
302. Леник В. Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р). Мюнхен; Львів, 1994. 181 с.
303. Липа Ю. Союз Визволення України. Одеса, 1917. 25 с.
304. Липинський В. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. Київ; Філадельфія, 1994. С. 17–21.
305. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. *Хліборобська Україна*. Відень, 1919. Зб. 1. 345 с.
306. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ: Альтернатива, 2003. 485 с.
307. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Олір, 1995. 368 с.
308. Литвин М. Українські січові стрільці. Львів: Знання, 1992. 48 с.
309. Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття: матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., присвяченої пам'яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського (17 травня 2007 р.) / [упор., ред. І. Монолатія]. Коломия: Вік, 2007. 312 с.
310. Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń, 1997. С. 81–97.

311. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). Москва, 1954. 268 с.
312. Лозинська Г. Українська історіографія Першої світової війни: стан, перспективи досліджень. *Вісник ДПУ*. 2008. № 12. С. 140.
313. Лозинська І. Національна історіографія українського парамілітарного руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2007. Вип. 2. С. 199–203.
314. Лозинський М. Галичина в життю України. Відень: Союз Визволення України, 1916. 64 с.
315. Лозинський М. Уваги про українську державність. Відень, 1927. 124 с.
316. Любіжанін Ю. До питання історії «Сокільських» та «Січових» періодичних видань (до 1914 р.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1495>
317. Мазур О. Документи російської жандармерії про товариства «Січ» і «Сокіл» у Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6. С. 55–60.
318. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали Міжнар. наук.-прак. конфер., присвяченій 80-річчю Буковинського народного віча*. Чернівці: Рута, 2000. С. 164–171.
319. Мандзенко Й. Сірожупанники. Табір полонених українських старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина. *За державність*. Збірник 11. Торонто, 1966. С. 6–7.
320. Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег, 1985. 144 с.
321. Меленевский М. Что же такое «Союз Освобождения Украины» (Ответ российскому Генеральному штабу на его «извещение» о названном Союзе). Стокгольм, 1917. 35 с.
322. Мелень Т. Український Легіон. *Вістник*. Відень, 1915. № 15–16. С. 8–9.

323. Мельник І. 120 років українського «Сокола». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/18623>
324. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. 201 с.
325. Михальський І. Український національно-визвольний рух і розвиток ідеї української державності в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1995. 20 с.
326. Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914 – 1915 роках. *Галичина*. 2001. № 7.
327. С. 149–153.
328. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Львів, 1994. 571 с.
329. Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехословаччини (1917-1945): Сучасний стан і місце зберігання. *На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 532–545.
330. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Київ, 2005. 127 с.
331. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ, 1993. 413 с.
332. Нагірняк А. Парамілітарний рух Галичини кінця XIX – початку XX ст.: історіографія дослідження. [Електронний ресурс]. Режим доступу: Lviv Polytechnic National University Institutional Repository [http:// ena.lp.edu.ua](http://ena.lp.edu.ua)
333. Нагірняк А. Я. Кирило Трильовський – організатор парамілітарних сил у Галичині (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2006. 20 с.
334. Нагірняк А. Я. Формування та початковий період діяльності українських товариств «Сокіл» (1984–1914). *Сторінки історії : зб. наук. праць*. Київ: Вид-во «Політехніка», 2006. Вип. 23. С. 37–44.
335. Назарук О. Галичина і Велика Україна. Львів, 1936. 216 с.

336. Назарук О. До історії революційного часу на Україні: українські політичні партії, їх союзи і теорії. Вінніпег, 1924. 212 с.
337. Надбужанщина: збірник. Т. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання надбужанців, 1986. 960 с.
338. Надбужанщина: збірник. Т. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання надбужанців, 1989. 950 с.
339. Надбужанщина: збірник. Т. 3. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання надбужанців, 1986. 735 с.
340. Наріжний С. Українська еміграція: Культурно-освітня праця між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с.
341. Наріжний С. Українська еміграція. Ч. 2. Львів; Кент; Острог: НТШ. 2008.
342. Наша найстарша тіловиховна організація. *Діло*. 1939. 5 березня.
343. Осечинський В. Українські буржуазні націоналісти Галичини на службі австро-німецького імперіалізму в період Першої світової війни. *Доповіді та повідомлення конференції*. Львів, 1949. С. 9–12.
344. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. 285 с.
345. Основи Сокілства: Уложив: Б.Ж. Видав: Сокіл-Батько. Львів, 1935. 32 с.
346. Осяги Сокола-Батька в 1935 р. *Новий час*. 1936. 27 квітня. С. 2.
347. Павленко М. Українські військопополнені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). К., 1999. 352 с.
348. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. М., 1991. 237 с.
349. Пальчевський Р. Західноукраїнський молодіжний рух у світлі принципів численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей (1918–1939 рр.). *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ, 1998. № 132 (199). С. 12–19.
351. Пальчевський Р. Західноукраїнські руханково-спортивні товариства як база для поповнення рядів УВО–ОУН (20–30-і рр. ХХ ст.). *Питання історії України: Зб. наук. статей*. Чернівці, 1999. Т. 3. С. 161–168.

352. Пальчевський Р. С. Утвердження ідеалів української самостійної державності у молодіжному русі Західної України в період між двома світовими війнами. *Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах*. Київ, 1999. Ч. 1. С. 174–178.
353. Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. 388 с.
354. Пантюк М. Виховання підлітків у діяльності молодіжних товариств і об'єднань в західноукраїнських землях ХІХ – поч. ХХ ст. (Історико-теоретичний аспект). Київ, 1998. 56 с.
355. Пастернак С. Статистика українських інженерів і студентів високих технічних шкіл на західно-українських землях і еміграції (роки 1919–1932). *Перший конгрес українських інженерів*. Львів, 1932. С. 61–76.
356. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новітні часи). Вінніпег; Торонто, 1968. 465 с.
357. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України. *Молода нація*. 2002. № 3 (24). С. 58–81.
358. Патер І. Визначальна ідея СВУ. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 187–200.
359. Патер І. Союз визволення України та українське питання в політиці Центральних держав 1914 – 1918 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1997. Вип. 3–4. С. 141–162.
360. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. 314 с.
361. Патер І. Наддніпрянська політична еміграція у Львові початку ХХ століття. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 291–303.
362. Песчаній О. Українська господарська академія в Подєбрадах. *Історичний архів. Наукові студії* : Зб. наук. праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 2. С. 146–151.

363. Петрова В. Організація і діяльність українського товариства «Сокіл-Батько» (1894–1914 рр.). *Наукові записки ; Львівський історичний музей*. Вип. VI. Ч. 2. Львів, 1997. С. 12–19.
364. Пиріг Р.Я., Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело. Науково-методичні аспекти використання. *Архівно-слідчі справи репресованих : науково-методичні аспекти використання*: Збірник наукових праць. Київ: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. С. 24–29.
365. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. К.: МП “Леся”, 2006. 672 с.
366. Пилявець Ю., Пилявець Р. Виправно-трудові табори та колонії на території України в умовах голоду 1946–1947 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/107229/10-Pyliavets.pdf?sequence=1>
367. Поп Ю. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині: праці в галузі культури. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 208–212.
368. Подобєд П. З-під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків армії УНР. Івано-Франківськ: «Місто НВ», 2016.
369. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918. Київ; Чернівці, 1999. 235 с.
370. «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Збірник наук. статей, документів і матеріалів / За ред. В.К.Барана. Волинський держ. Ун-т. Луцьк: Вежа, 2001; «Рідна Школа»: історія і сучасність. Львів, 2001. 312 с.
371. Пузицький А. Бої Сірих за Коростень. Рік 1919. *За державність*. Каліш, 1930. Зб. 2. С. 80–84.
372. Пшенніков О. Проблеми використання архівно-слідчих справ у діяльності Державного архіву Служби безпеки України. *Архівно-слідчі справи репресованих : науково-методичні аспекти використання* : Збірник наукових праць. Київ : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. С. 29–34.

373. Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 317–330.
374. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 253–269.
375. Расевич В. Засади політичної незалежності у програмі Української національно-демократичної партії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7. С. 229–242.
376. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні. *Міжнародний науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16–18 травня 2001 р.: *Доповіді та повідомлення*. Чернівці : Рута, 2001. Т. 1. С. 34–37.
377. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
378. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. 334 с.
379. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3–37.
380. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с. : іл.
381. Савчук Б., Колибаб'юк С. Надбання українського зарубіжжя з вивчення історії молодіжних організацій Галичини кінця XIX – 30-х років XX ст. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. 2010. № 6 (106). С. 89–94.
382. Савчук Б. Товариство «Луг» у контексті партійно-політичних та польсько-українських відносин у Галичині (1926–1939 рр.). *Питання історії України : зб. наук. статей*. Чернівці : Золоті литаври, 1999. № 3. С. 152–161.
383. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996.
384. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х років XX ст.). Івано-Франківськ: Плай, 1999. 202 с.

385. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие “русской акции”. *Славяноведение*. 1993. № 4. С. 28–39.
386. Сливка Ю. Борьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. Київ: „Наукова думка”, 1973. 253 с.
387. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. Відень, 1916. 312 с.
388. Скоропис-Йолтуховський О. Табори полонених українців. Одеса, 1918. 113 с.
389. Соборними силами: за Українську Політехнику: пропагандійно-збіркова акція в Канаді й Зл. Д. Америки в 1936 році. Подєбради: Товариство прихильників Української господарської академії, 1937. 36 с.
390. Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.
391. Сова А. Символіка українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг» у Галичині (кінець ХІХ століття – 1939 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2009. 20 с.
392. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ: Просвіта, 1999. 508 с.
393. Сосновський М. Союз визволення України і політична діяльність Дмитра Донцова в Австрії, Німеччині та Швейцарії. *Дмитро Донцов. Політичний портрет*. Нью-Йорк; Торонто, 1974. С. 128–137.
394. Союз визволення України 1914–1918. Відень; Нью-Йорк, 1979. 197 с.
395. Срібняк І. Матеріали «Вістника Союзу визволення України» (1914–1918) як джерело з історії таборів полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині. *Українська преса за межами України*. 1996. С. 29–36.
396. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 212 с.
397. Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915–1917 роках. *Київська старовина*. 1997. № 3–4. С. 139–152.

398. Срібняк І. Українські військово-санітарні місії в Німеччині та Австро-Угорщині (1918–1920). Київ, 2000. 285 с.
399. Срібняк І. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.). Пам'ятки: археографічний щорічник. Київ, 2011. Т. 12. С. 44–54.
400. Старка В. Створення військових формувань політичними партіями та організаціями на території Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 1. С. 87–92.
401. Стахів М. Як проводилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914–1918. Львів, 1925. 2 ч. 40 с.
402. Суник А. Становление и развитие в СССР истории физической культуры как науки (1917 – середина 80-х годов): дис...д-ра пед. наук. Москва, 1988. 568 с.
403. Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – поч. XX ст. 2-е вид. Львів, 1999. 226 с.
404. Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехословаччині в 20-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2010. Вип. 17. С. 133–137.
405. Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій Республіці у 20-х рр. *Історія України*. 2012. № 41–42. С. 3–8.
406. Томашівський С. Чи є українська національна ідея? Під колесами історії: нариси і статті. Берлін, 1929. С. 89–94.
407. Темницький В. Політичне значення національних легіонів. *Ukrainische Nachrichten*. 1915. 17 April. S. 2.
408. Теодорович І. Национальное возрождение и освободительное движение восточных славян империи Габсбургов (конец XVIII – начало XX века). *Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки: Сборник научных трудов*. Киев, 1992. С. 3–22.

409. Терлецький О. Історія української громади в Раштадті 1915–1918. Київ ; Ляйпціг, 1919. Ч. 1. 429 с.
410. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I. Київ: Темпора, 2007.
411. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II. Київ: Темпора, 2011. 355 с.
412. Тихомиров О. Методології науки поняття. *Міжнародна юридична енциклопедія*: у 10 т. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т.1. С.354–355.
413. Томашівський С. Чи є українська національна ідея? Під колесами історії: нариси і статті. Берлін, 1929. С. 89–94.
414. Трофим'як Б. Розбудова «Соколом-Батьком» українства Галичини в добу польської окупації, 1919–1939 рр. *Наукові записки ТДПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 35–40.
415. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.). Київ, 1997. 419 с.
416. Трофим'як Б. Фізична культура і спорт в Українській РСР. Львів, 1987. 157 с.
417. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. 259 с.
418. Троян С. Про що свідчить історія СВУ. *Віче*. 2001. № 11. С. 154–179.
419. Угнів та Угнівщина: Історично-меморіальний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1974. 924 с.
420. Українська господарська академія. Прага; Подебради: Товариство прихильників української господарської академії, 1931. 40 с.
421. Уткін О. І. Українська господарська академія в Чехословаччині: створення та діяльність. *Історія науки і біографістика*. 2015. № 1. С. 15–19.
422. Українське сокільство в другій половині 1927 р. *Сокільські вісті*. 1928. Ч. 1. С. 8.
423. Українське сокільство за кордоном. *Сокільські вісті*. 1938. Ч. 6. С. 5.

424. Феденко П. Український рух у 20 столітті. Лондон: Наше слово, 1959. С. 96–100.
425. Федорчак П. С., Федорчак Т. П. Культурно-освітнє життя української еміграції в Чехословацькій республіці. 1918-1939. *Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 22–23. С. 383–389.
426. Цегельський Л. Самостійна Україна. *Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік*. Відень, 1917. С. 70–74.
427. Цегельський Л. Самостійна Україна. Відень, 1915. 82 с.
428. Цибко О.Г. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939 рр.) Львів: Університетвидав, 1963. 137 с.
429. Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 176 с.
430. Чепіль М. Діяльність товариства «Луг» у формуванні національної свідомості молоді «Галичини» (1924–1939 рр.). *Наук. зап. ТДПУ. Сер.: Педагогіка*. 2001. № 8. С. 67–73.
431. Чередниченко В. За кулісами так званого СВУ. *Всесвіт*. 1973. № 10. С. 113–114.
432. Чоповський В. Будителі національного духу. Діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта» та «Рідна школа» на західноукраїнських землях (друга половина ХІХ ст. – 20-30-ті роки ХХ ст.). Львів, 1993. 63 с.
433. Черномаз Й. Українські політичні партії і Перша світова війна. *Вісник Харківського університету*. Харків, 1996. Вип. 1. С. 70–78.
434. Чужинці про українську справу (Анкета СВУ). Відень, 1917. 18 с.
435. Шанковський. Л. Стрийські пластуни у визвольних змаганнях. *Молодече життя*. Мюнхен, 1946. Ч. 3. С. 3–37.
436. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: Сторінки неписаної історії. Київ: Наук, думка, 1993. 350 с.
437. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Париж, 1934. 94 с.

438. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920 – 1939). Тернопіль: ТДПУ, 2002. 184 с.
439. Що таке сокільство? *Сокільські вісти*. 1928. Ч. 2. С. 1–2.
440. Яворський А. Політика керівництва Чехословаччини щодо українських емігрантів та їх професійних об'єднань у 20-30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 178–182.
441. Яворський А. А. Розвиток організаційної структури Української селянської спілки у Чехословаччині в 20 – 30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія : історія. Вип. 1. Ч. 2. С. 108–112.
442. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острог 2009. 526 с.
443. Ярославин С. [Сохоцький І.]. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія, 1956. 184 с.
444. Batowski H. Rospad Austro-Węgiei 1914–1918. *Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. 271 s.
445. Bihl W. Beiträge zur Ukraine. – Politik Österreich-Ungarns 1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Band 14. Heft 4. Wiesbaden, 1966. S. 51–62.
446. Bihl W. Einige Aspekte der österreichisch-ungarisch Ruthenpolitik 1914–1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Band 14. Heft 4. Wiesbaden, 1966.
447. S. 539–550.
448. Bihl W. Österreich-Ungarn und der “Bund zur Befreiung der Ukraina” // *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Graz; Wien; Köln, 1965. S. 505 – 526.
449. Boczkowski H. Ukraina a ukrajnska odażka. Praha, 1915. 62 s.
450. Brückner A. Die Slawen und der Welkreis. Tübingen, 1916. 173 s.
451. Chojnowski A. Ukraina. Warszawa, 1997. 234 s.

452. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T.Hornikiewicz. Philadelphia: W.K. Lypynski Ost-Europäischen Forschungs-Instituts. Band I. 1966. 450 p.
453. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T.Hornikiewicz. Philadelphia: W.K. Lypynski Ost-Europäischen Forschungs-Instituts. Band II. 1967. 484 p.
454. Fischer F. Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. Düsseldorf, 1961. 312 s.
455. Grabowski A. Die polnische Frage. Berlin, 1916. 108 s.
456. Grabowski A. Rus'-Ukraina a rządy rosyjskie. Warszawa, 1916. 113 s.
457. Grebing H. Österreich – Ungarn und die “Ukrainische Aktion 1914–1918”. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F. VI, 3*. 1916. S. 270–296.
458. Jacobson H. Russlands Entwicklung und die ukrainische Frage. Gassel, 1916. 213 s.
459. Klimecki M. Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919. *Studia i materiały do historii wojskowości*. Wrocław; Kraków, 1994. T. 36. S. 149–180.
460. Koko E. Partia socialistyczna i Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1920. Próba porównania stanowisk. *Dzieje najnowsze*. Rocznik XXX. Warszawa, 1989. S. 27–30.
461. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918 – 1939 w historiografii wydanej w Polsce po 1945 r. *Warszawskie zeszyty ukraïnozawcze*. Warszawa, 1994. Nr. 2. S. 105–115.
462. Lozynskyj M. Der Weltkrieg und das ukrainische Problem: Ein Beitrag zur Aufklärung der gegenwertigen politischen Lage. Berlin, 1915. 56 s.
463. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. Warszawa, 1994. 348 s.
464. Mark R. Zur Ukrainischen Frage im Ersten Weltkrieg: Flugschriften des Bundes zur Befreiung der Ukraine und ihm nestehender Publizisten, 1914 – 1916. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1984. № 33. S. 196–224.
465. Rudnycki S. Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916. 140 s.

466. Stępień S. Symon Petlura Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych. *Wojsko i Wychowanie*. 1998. Nr 6. S. 64–74.
467. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej. Społeczność Ukraińska. *Przemyskie Zapiski Historyczne*. 1997. Nr. 4–5. S. 137–174.
468. Stępień S. Polacy – Ukraińcy: tradycje w wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych? *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie*. Rzeszów, 1996. S. 157–185.
469. Sládek Z. Ruské a ukrajinské školství v Československu. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945: sborník studií / Václav Veber a kol., č. 4*. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK, 1996. 130 s. S. 15–21.
470. Svoboda D. Ukrajinská otázka v českém meziválečném myšlení a politice. *Slovanský přehled*. č. 4 (roč. XCIV). 2008. S. 539–558.
471. Svoboda D. V dvojím ohni. *Ukrajinský žurnál*. Praha, 2009. S. 32–37.
472. Tuzar B. Fond Ukrajinská hospodářská akademie a osobní fond prof. Dmytra Antonovyče v Poděbradech ve Státním okresním archivu Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem. *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda*. Praha: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2009. S. 137–144.
473. Vacek J. Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919-1945. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945: sborník studií / Václav Veber a kol., č. 1*. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK, 1993. S. 35–45.
474. Wiszka E. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń, 2004. 426 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ*Монографії, розділи у колективних монографіях*

1. Сова А.О., Кравець Н.П. Українсько-чеські відносини в контексті діяльності гімнастичних товариств «Сокіл»(кінець XIX ст. – 1914 р.). *Міжнаціональні відносини в Україні у XX – на початку XXI ст. Західні землі.* Львів, 2020. С.9–22.

Статті у фахових наукових виданнях

2. Кравець Н.П. Національно-культурна діяльність Василя Проходи у таборах військовополонених Австро-Угорщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2018. Вип. 31. С. 203–212.

3. Kravets N. Civilactivityof Vasyl Prohodaduring the emigrationin ĀSSR (1922 – 1939). *Journalofhumanitiesandsocialsciences.* 2019. № 1(10). С.17–28.

4. Кравець Н.П. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело роки Української революції. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2020. Вип. 33. С. 331–342.

5. Кравець Н.П. Формування світогляду Василя Проходи: етапи, особливості. *Virtus.*2021. № 51. S. 36–45.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

6. Кравець Н.П. Василь Прохода – організатор і дослідник українського сокільства в ЧСР. *Новітня доба.* 2017. Вип. 5. С.183–190.

Статті апробаційного характеру

7. Кравець Н.П. Військова діяльність Василя Проходи. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Людина і техніка в визначних битвах світових воєн XX століття».* Львів: НАСВ, 2017. С. 126–127.

8. Кравець Н.П. Українське військо в національній революції 1917–1921 рр. в мемуарній і науковій спадщині Василя Проходи. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Українське військо в національній*

революції 1917–1921 рр.» (до 100-річчя армії УНР). Львів: НАСВ, 2017. С. 107–109.

9. Кравець Н.П. Архівно-слідча справа Василя Проходи – джерело дослідження радянської репресивно-каральної системи у роки Другої світової війни і післявоєнний період. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)»*. Львів: НАСВ, 2018. С. 105–107.

10. Кравець Н.П. Василь Прохода – перший дослідник історії «сірожупанників». *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–26 червня 2019 р.) «Людина і техніка в визначних битвах світових воєн ХХ століття»*. Львів: НАСВ, 2019. С. 181–183.

11. Кравець Н.П. Архівно-слідча справа Василя Проходи як історичне джерело. *Fundamental and applied research in the modern. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (Бостон, 18-20 листопада 2020 р.)*. 2020. С. 590–599.